ДЖЕК ЛОНДОН

МАРТІН ІДЕН

Молодий матрос Мартін Іден випадково знайомиться з Рут - освіченою дівчиною з багатої сім'ї. Натхнений любов'ю, з нескінченною вірою в себе, Мартін прагне стати письменником.

Наполегливо працює над самоосвітою і розсилає свої твори до редакцій журналів

Але незабаром він починає розуміти, що не так все безхмарно в світі мистецтва, журналістики і зовні благополучних людей.

РОЗДІЛ І

Той, що був попереду, повернув ключа в замку, відчинив двері й увійшов до передпокою, а за ним ступив молодий хлопець, незграбно знявши шапку. На ньому був простий одяг, що пропах морем, і весь він здавався якимсь недоладним у просторому передпокої. Він не знав, куди подіти шапку, й уже засовував її до кишені, але його супутник забрав її так спокійно і просто, що хлопець відчув до нього вдячність і подумав: «Він розуміє мене. Якось допоможе».

Хлопець рушив за своїм супутником, перевалюючись і мимоволі розставляючи ноги, наче рівна підлога під ним підіймалася й опадала в такт морським хвилям. Великі кімнати видавалися завузькими, як на його ходу, і потай він боявся, що от-от зачепить широкими плечима одвірок або зіб'є з низької полички над каміном яку статуетку. Він одхилявся то в один бік, то в другий поміж різними речами, — тим лишень побільшуючи небезпеку, яка насправді існувала тільки в його уяві. Між роялем та столом серед кімнати, на якому лежали стоси книжок, пройшло б пліч-о-пліч і шестеро чоловік, та він проминув це місце з острахом. Його важкі руки безпорадно висіли вздовж тіла. Він не знав, що з ними робити, і, коли його збудженій уяві привиділося, що одна з них от-от зачепить книжки на столі, сахнувся, немов сполоханий кінь, і мало не перекинув дзиглика біля рояля. Він дивився на легку ходу чоловіка поперед себе і вперше в житті подумав, що сам ходить не так, як інші. На хвильку йому стало соромно, що він такий незграбний. Дрібні краплі поту виступили в нього на чолі: він спинився й витер хусточкою засмагле обличчя.

— Стривайте, Артуре,— мовив він, намагаючись приховати своє збентеження жартівливим тоном.— Це трохи забагато для мене — так одразу. Дайте отямитися. Ви ж знаєте, як мені не хотілося йти сюди, та й ваші, либонь, не вельми раді мене бачити.

— Це все пусте,— заспокійливо відказав Артур.— Вам нічого нас боятися. Ми люди прості. О, тут лист мені!

Артур підступив до столу, розірвав конверта і почав читати, щоб дати гостеві змогу опам'ятатися. Гість зрозумів це і був зворушений. По натурі вразливий і догадливий, він почав трохи заспокоюватися,

хоч на вигляд ще був стривожений. Насухо витер чоло і озирнувся довкола, але в очах ще світився вираз дикого звіра, що боїться пастки. Опинившись у незвичних обставинах, він стерігся того, що могло трапитися, не знав, що йому робити, розумів, що поводиться незграбно, непокоївся, що й в усьому іншому виявиться незграбою. Йому, болісно вразливому й надзвичайно самолюбному, крадькома кинутий з-понад листа лукавий Артурів погляд був як ніж у серце. Він перейняв той погляд, та не дав узнаки, бо багато чого вже встиг навчитись, і насамперед дисципліни. Однак цей погляд, як удар ножа, поранив його гордість. Він проклинав себе, що прийшов сюди, але вирішив будь-що перетерпіти все до кінця. Обличчя йому набрало суворого виразу, а в очах спалахнув войовничий вогник. Він упевненіше й уважніше глянув навкруги, карбуючи в мозкові кожну дрібницю витонченої обстави. Його широко розкриті очі не поминали нічого: вони вбирали красу, що була перед ними, і поволі в них згасав войовничий вогник, а натомість займався теплий блиск. Хлопець завжди був чутливий до прекрасного, а тут було де виявити свою чутливість.

Картина на стіні привернула його увагу. Бурхливі хвилі вирували під стрімкою скелею, збиваючись угору; над обрієм повисли темні хмари, а далі, за пінявим валом, на тлі вечірнього передгрозового неба видніла маленька шхуна, що змагалася з вітром, круто перехилившись набік, так що на палубі видно було кожну дрібницю. Тут відчувалася краса, а краса вабила його невтримно. Він забув свою незграбну ходу і підійшов дуже близько до картини. Краса зникла з полотна. На обличчі хлопцеві з'явився подив. Він, не розуміючи, дивився на те, що здавалося йому тепер безладною мазаниною, потім ступив назад. Вмить уся краса повернулася знову. «Це просто фокус», — подумав він, відходячи від картини, але, переймаючись потоком інших вражень, який ринув на нього, все-таки обурився, що заради фокуса принесено в жертву стільки краси. На малярстві він зовсім не знався. Смак його виховувався на хромолітографіях, де все було ясно й точно, хоч здалеку, хоч зблизька. Правда, він бачив у вітринах магазинів картини, намальовані олійними фарбами, але скло не давало його жадібним очам роздивитися їх як слід.

Він кинув погляд на приятеля, що читав листа, і завважив на столі книжки. Його очі враз спалахнули жадібністю, наче в голодного, що

раптом побачив їжу. Поривчастою ходою, перевальцем підступив він до столу й побожно торкнувся книжок. Переглядав заголовки, імена авторів, читав уривки тексту, пестив кожен том очима й руками і навіть упізнав книжку, що її колись читав. Решта книжок були йому незнайомі, так само як і автори їх. Ось він натрапив на томик Свінберна, і обличчя хлопцеві запашіло, він заходився читати, забувши навіть, де перебуває. Придержуючи пальцем сторінку, він двічі закривав книжку, щоб глянути, хто автор. Свайнберн! Він запам'ятає це ім'я. У цього хлопчини зіркі очі, він справді бачить і обриси, і барви. Але хто такий Свайнберн? Чи помер він літ сто тому, як більшість поетів? Чи живий і пише й досі? Юнак глянув на титульну сторінку. Так, у нього є ще й інші книжки. Гаразд, завтра вранці він насамперед піде до бібліотеки і спробує дістати щось із творів Свайнберна.

Він так захопився читанням, що не помітив, як у кімнату ввійшла молода жінка. Опам'ятався лише тоді, як почув Артурів голос:

— Рут, це містер Іден.

Він згорнув книжку, заклавши пальцем недочитану сторінку, і ще не встиг обернутись, як його пройняло нове відчуття, — не від приходу дівчини, а від слів її брата. В його мускулястому тілі крилася тонка чутливість. Від найменшого дотику зовнішнього світу до його свідомості в ньому спалахувало й вигравало миготливе полум'я думок та поривів. Його палка уява невтомно скрізь відшукувала схожість і відмінність. Оце «містер Іден» його вразило. Він, кого все життя звали «Іден»,

«Мартін Іден», а то й просто «Мартін»,— раптом «містер»! «Це неабищо»,— подумав хлопець. Здавалося, його уява на мить обернулась у величезний екран, на якому постали нескінченні картини з його життя — кочегарки й трюми, табори й морські узбережжя, тюрми й корчми, шпиталі й трущоби; і пригадалося, як його називали за тих чи інших обставин.

Тут він обернувся і побачив дівчину. Вся фантасмагорія його мозку вмить зникла. Перед ним було бліде, тендітне створіння з великими натхненними синіми очима й розкішним золотим волоссям. Він не міг би сказати, в чому вона була, тільки її вбрання здалося йому чудовим, як і сама дівчина. Він порівнював її з блідо-золотою квіткою на тоненькому стебельці. Ні, це був дух, божество — такої величної краси

на землі не буває! А може, книжки кажуть правду, і таких, як вона, багато у вищих колах суспільства? Її міг би оспівати цей Свайнберн. Певно, він таку й мав на думці, коли писав про Ізольду в отій книжці, що на столі. Уся ця повінь образів, почувань та думок виникла в одну мить. А зовнішні події йшли собі своїм плином. Він побачив, що дівчина подала йому руку й подивилася просто в очі, щиро й міцно, по-чоловічому потискуючи його пальці. Жінки, яких він знав, так не тиснули руки. А втім, більшість із них взагалі не мали такого звичаю. На нього линув навальний потік спогадів про зустрічі й знайомства з різними жінками. Та він одігнав ті спомини й глянув на неї. Такої жінки він не бачив ніколи. Жінки, що їх він знав... Ту ж мить поруч неї вишикувалися усі жінки, з якими йому доводилось раніш знатися. На одну секунду, довгу, як вічність, він опинився немов у галереї жіночих портретів, які міряв і зважував швидким поглядом, а посередині була вона, і з нею він порівнював усіх. Він бачив худі, хворобливі обличчя фабричних робітниць і веселих зухвалих дівчат із Маркет-стріт. Тут були й скотарки з ферм, і смугляві мексіканки з сигаретами в зубах. За ними дріботіли в дерев'яних ходаках схожі на ляльок японки; поряд виступали євразійки, на ніжних обличчях яких лежало тавро виродження; далі йшли дебелі жінки з Тихоокеанських островів, темношкірі й заквітчані. Але всіх їх відтіснило жаске й маячливе плем'я — розпатлані повії Уайтчепела, розпухлі від джину відьми з публічних домів, цілий почет пекельних гарпій, — жалюгідні подоби жінок, які чигають на матросів у портах, ці покидьки гаваней, це шумовиння людської клоаки.

— Сідайте, містере Ідене,— промовила дівчина.— Коли Артур нам усе розповів, я дуже хотіла вас бачити. Ви такий сміливий...

Він заперечливо махнув рукою і пробурмотів, що це дрібниці, що на його місці кожен повівся б так само. Рут помітила, що його рука вкрита свіжими саднами, які тільки-но почали загоюватись, що садна були й на другій руці. Скинувши на нього швидкий допитливий погляд, вона побачила шрам на щоці, другий — на лобі,— виглядав з-під волосся і третій, що крився на шиї, за накрохмаленим комірцем. Вона стримала посмішку, побачивши на бронзовій шиї червону смужку. Звісно, він не звик носити комірці. Її жіноче око завважило дешевий, погано пошитий костюм, зморшки на плечах та рукавах, під якими вирізнялися могутні біцепси.

Протестуючи жестом і словом проти незаслужених похвал, Мартін слухняно підійшов до крісла. Захоплено дивився, як невимушено сіла вона, і взявся за крісло проти неї, пригнічений свідомістю власної незграбності. Це було для нього нове переживання. Досі він ніколи не замислювався, зграбний він чи ні. Це просто не спадало йому на думку. Мартін обережно сів на краєчку крісла, не знаючи, куди подіти руки. Як він їх не клав, вони все заважали йому. Артур вийшов з кімнати, і Мартін Іден тужливо подивився йому вслід. Він відчув себе самотнім і покинутим віч-на-віч із цим духом в образі жінки. Не було тут ані бармена, що міг би подати чогось випити, ані хлопця, якого можна послати по пиво, в такий спосіб полегшивши собі початок знайомства.

— Який великий шрам у вас на шиї, містере Ідене,— промовила Рут.— Звідки це? Напевно, якась надзвичайна пригода.

— Та то мексіканець штрикнув мене ножем, міс,— відповів він, зволожуючи язиком пересохлі губи й відкашлюючись.— У бійці. А потім, коли я відібрав у нього ножа, він хотів відкусити мені носа.

Мартін сказав це дуже просто, але перед ним постала гаряча зоряна ніч у Саліна-Круц, біла смуга берега, огні вантажених цукром пароплавів у гавані, вдалині голоси п'яних матросів, юрба вантажників, люте обличчя мексіканця, звірячий полиск його очей при світлі зір, холодний доторк сталі на шиї, цівка крові, натовп і крики; два переплетені тіла, його і мексіканцеве, перекидаються в піску, а десь ніжно дзвенить гітара. Він аж здригнувся на цей спогад і запитав сам себе, чи зміг би художник, що намалював оту картину, що висить на стіні, все це відтворити. Білий берег, зорі та вогні пароплавів — це було б дуже гарно, а на передньому плані — темний гурт постатей округ перебійців. Ножа треба теж намалювати, вирішив Мартін, і так, щоб він виблискував при зоряному світлі. Але не сказав про це ні слова.

— Він хотів відкусити мені ніс, — закінчив Мартін.

— О! — вигукнула Рут якимсь тихим, приглушеним голосом, і її обличчя виявляло несмак.

Мартінові й самому стало ніяково. На його засмаглих щоках спалахнув легкий рум'янець, але юнакові видалося, що вони палають так, наче він заглядає у відкриту топку кочегарки. Певно, такі речі, як бійки на ножах, не для розмов із дівчиною. У книжках люди її кола

ніколи не говорять про таке,— може й справді вони нічого такого не знають.

Розмова, яка ледь почалася, урвалась. Дівчина спробувала її поновити і спитала про шрам на щоці. Мартін бачив, що вона намагається говорити на його рівні, і вирішив, відповівши, перейти на теми, близькі їй.

— Це просто випадок, — сказав він, проводячи рукою по щоці. — Якось уночі море розходилося, і з головної реї зірвало грот з усіма снастями. Трос, він металевий, звивався, мов гадюка, а вся вахта ловила його. Я теж кинувся до нього, от мене й чухрону ло по щоці.

— О! — скрикнула Рут, цього разу співчутливо, хоча і не розуміла, про що він розповідав. Що то за «грот» або що таке «чухрону ло»?

— Оцей Свайнберн, — почав Мартін здійснювати свій план, спотворюючи при цьому поетове прізвище.

— Хто?

— Свайнберн, — повторив він, так само неправильно вимовляючи, — поет.

— Свінберн, — поправила дівчина.

— Еге ж, він, — пробурмотів Мартін, і обличчя його знову спалахнуло.— Він давно помер?

— Що ви! Я не чула, що він помер, — Рут здивовано глянула на нього.— А ви де з ним познайомилися?

— Та я його й у вічі ніколи не бачив, — відповів він.— Я лише прочитав кілька його віршів он у тій книжці на столі, саме перед тим, як ви ввійшли. Вам подобаються його вірші?

Тепер вона заговорила швидко і вільно. Мартінові теж полегшало, і він трохи глибше вмостився в кріслі, міцно тримаючись за бильця, немов боячись упасти на підлогу. Йому пощастило змусити Рут говорити з ним своєю мовою, і тепер він стежив за кожним її словом, дивуючись, що в цій гарненькій голівці крилося стільки знання, і милуючись вродою її блідого обличчя. Слова, що плавно лилися їй з уст, критичні зауваги та й самий процес її мислення були чужі йому, проте все це спонукало його мозок до праці. От де розумове життя, думав він, от де краса, яскрава й чудова краса, про яку він і гадки не мав. Мартін забув про все навколо і дивився на неї жадібними очима. Тут є для чого жити, є чого домагатися, за що боротись і навіть померти. Книжки казали правду. На світі є такі жінки, і вона — одна з

них. Вона окриляла його уяву, і великі яскраві полотна розгорталися перед ним, поставали таємничі постаті романтичних героїв, що йшли на подвиг заради жінки — заради блідої жінки, золотавої квітки. А крізь хиткі, тремтливі видіння, немов крізь чарівне марево, Мартін бачив живу жінку, що сиділа перед ним і говорила про літературу та мистецтво. Він слухав і дивився на неї, несвідомий того, що погляд його занадто пильний і в ньому відбивається вся його чоловіча природа. А її, жінку, яка не дуже зналася на чоловіках, вражав вогонь його очей. Так не дивився на неї ще жоден чоловік, і це бентежило її. Рут почала затинатись і губити думку. Цей чоловік лякав її, і водночас їй було приємно, що на неї так дивляться. Виховання попереджало Рут про небезпеку, про гріховність та підступність цієї таємної принади, але інстинкт, проймаючи всю істоту, дзвенів їй у крові, вимагаючи, щоб вона забула про своє походження й становище, піддалася чарам цього прибульця з іншого світу, цього незграбного юнака з подряпаними руками й червоною смугою на шиї від незвичного комірця, — юнака, котрий, безперечно, був зіпсований і забруднений своїм темним минулим. Рут була чиста, і ця чистота протестувала в ній. Але вона була насамперед жінка і тільки тепер починала розуміти парадоксальність жіночої душі.

— Як я сказала... А що я сказала? — раптом спитала вона і весело засміялася.

— Ви сказали, що Свінбернові не пощастило стати великим поетом через те... і на цьому спинилися,— нагадав Мартін, а сам враз відчув немов голод, і легеньке приємне тремтіння пробігло в нього по спині, коли Рут засміялась. «Наче срібло, — подумав він, — наче срібні дзвіночки». І на мить перекинувся в далеку країну, де під розквітлою вишнею він курив сигарету і прислухався до дзвонів шпичастої пагоди, що закликали на молитву богомольців у солом'яних сандаліях.

— Так, дякую, — промовила дівчина.— Свінберн не став великим поетом через те, що іноді буває грубуватий. Деяких його поем не варто й читати. У справжніх великих поетів кожен рядок сповнений краси й правди і пробуджує все велике та благородне в людині. У них жодного рядка не можна викинути, не завдавши шкоди світові.

— А мені здалося дуже добрим те... що я прочитав,— нерішуче відказав Мартін. — Я не знав, що він такий... негідник. Мабуть, це

видно з інших його книжок.

— З тієї книжки, що ви читали, теж можна було б викреслити багато рядків, — сказала вона твердо і категорично.

— Певно, я їх не зауважив, — відповів юнак. — Те, що я читав, справді хороше. Немовби світло якесь тобі в душу світить, наче сонце або прожектор. Так мені здалося, міс, але звісно, я ж нічогісінько не тямлю в поезії.

Мартін ніяково замовк, болісно відчуваючи, що не вміє говорити, і соромлячись цього. У тому, що тільки-но прочитав, він бачив велич і буяння життя, але мова його була безпорадна. Він не міг висловити того, що почував, і сам собі видавався матросом, який темної ночі блукає напомацки на чужому судні серед незнайомої оснастки. Ну, що ж, подумав він, доведеться познайомитися з цим новим світом. Ще ніколи не бувало, щоб він не зміг опанувати того, що хотів, а цим разом йому таки дуже кортіло навчитися висловлювати свої почуття й думки так, щоб ця дівчина його розуміла. Тепер вона дедалі більшала на його обрії.

— Ось, наприклад, Лонгфелло...— почала Рут.

— Так, так, я читав його, — перебив Мартін у нестримному бажанні виявити перед нею увесь свій — хоч і невеличкий — запас книжкових знань, показати, що він не такий уже й неук. — «Псалом життя», «Ексцельсіор» і... здається, все.

Рут, посміхнувшись, кивнула головою, і Мартін відчув у її посмішці жалісливу поблажливість. І куди він пнеться, дурень? Цей Лонгфелло написав, мабуть, безліч книжок!

— Вибачте, міс, що я так незграбно встряв. Я справді в цьому нічого не тямлю. Не стикався з цим. Але тепер буде інакше.

Це прозвучало, як погроза. У голосі його бриніла рішучість, очі блищали, обличчя спохмурніло. Їй здалося, що й щелепа у нього висунулась наперед: обличчя стало неприємно визивним. Водночас Рут відчула, як передається їй від нього хвиля буйної мужності.

— Я вірю, що тепер буде інакше,— докінчила вона сміючись.— Ви такий дужий!

На мить її погляд спинився на його мускулястій, схожій на волову, бронзовій од сонця шиї, від якої так і пашіло здоров'ям та силою. І хоч Мартін сидів перед нею червоний і упокорений, дівчина знов відчула потяг до нього. Її здивувала шалена думка, що раптом виникла у неї. Їй

здалося — якби вона обхопила його руками за шию, то вся ця сила й міць перелилися б у неї. Вона була вражена, наче несподівано довідалась про зіпсованість своєї натури. Фізична сила — це щось низьке і вульгарне, її ідеалом чоловічої вроди була стрункість і витонченість. Але дивна думка не полишала її. Рут не розуміла, як могло в неї з'явитись бажання оповити руками цю засмаглу шию? А тим часом усе було просто. Вона не дуже могла похвалитися здоров'ям, і її тіло та душа потребували сили. Однак вона цього не усвідомлювала, знала тільки, що жоден чоловік не справляв на неї такого враження, як цей, хоч його неправильна вимова щохвилі разила їй слух.

— Так, я взагалі здоровий як бик, — сказав він.— Коли прикрутить, то можу й залізо перетравити. Але зараз у мене наче розлад шлунка. Чимало з того, що ви казали, я не можу перетравити. Не звик до цього. Я люблю книжки й вірші і, як маю час, читаю, одначе ніколи не думав про них так, як ви. Тим-то й не вмію про них говорити. Я мов той мореплавець, що пливе по невідомому морю без карти й компаса. А тепер я хотів би знати, який мені взяти напрямок. Може, ви мені допоможете? Звідки ви знаєте все те, про що оце говорили?

— Я ходила до школи і вчилася,— відповіла Рут.

— Я теж ходив до школи, коли був малий, — почав він.

— Так, але я маю на увазі середню школу, університет.

— Ви вчились в університеті? — спитав він, украй здивований. Йому здалося, що вона віддалилась од нього принаймні на мільйон миль.

— Я й тепер його відвідую. Слухаю спеціальний курс англійської філології.

Він не зрозумів, що то за «філологія», але, відзначивши про себе своє неуцтво, провадив далі:

— Скільки мені треба вчитися, щоб я міг ходити до університету?

Вона посміхнулася:

— Це залежить од того, чи багато ви вчилися раніш. Ви ніколи не відвідували середньої школи? Звісно, ні... А початкову скінчили?

— Мені лишалось ще два роки, коли я кинув,— відповів Мартін.— Але за навчання завжди мав нагороди.

Одразу ж він розсердився на себе за ці хвастощі і так люто стиснув бильця крісла, аж пальці заболіли. Водночас юнак побачив, що в кімнату ввійшла якась жінка. Дівчина підвелась і побігла їй назустріч. Вони поцілувались і, обнявши одна одну за стан, підійшли до нього. «Певно, мати»,— подумав він.

Це була висока блондинка, стрункa й вродлива. Її пишне вбрання було саме таке, яке личило господині цього дому, і тішило око красою ліній. Вона і її туалет нагадали Мартінові акторку. Спало на пам'ять, як такі самі пишні леді і в таких самих убраннях входили до лондонських театрів, а він стояв і дивився на них, аж поки полісмен не виганяв його з під'їзду на дощ. Потім зринув у думці Гранд-Отель у Йокогамі, де йому теж доводилось бачити на вулиці поважних паній. Далі перед очима промайнула тисяча різних образів, що їх він колись бачив у Йокогамській гавані. Але Мартін швидко відігнав ці спогади, змушений повернутись до дійсності. Він здогадався, що йому треба встати, щоб познайомитись, і насилу підвівся. Штани в нього на колінах надималися, руки безпорадно висіли, а обличчя на саму думку про майбутнє випробування спохмурніло.

РОЗДІЛ II

Перехід до їдальні був для нього кошмаром. Серед усіх цих речей, на які можна було щомиті наштовхнутися, навіть ступити крок, здавалося, неможливо. Але врешті він таки прибув на місце і оце сидить обік неї. Величезна кількість ножів та виделок злякала його. Вони крили нову небезпеку, і Мартін дивився на них мов зачарований, поки на тлі їхнього блиску не попливли перед очима картини з моряцького життя, коли він і його товариші, орудуючи складаними ножами й пальцями, їли солонину або черпали з мисок погнутими залізними ложками горохову юшку. У ніздрі бив дух несвіжого м'яса, а у вухах — під рипіння шпангоутів та стогін переборок — лунало чвакання матросів. Він пригадав, як вони їли, і вирішив, що їли по-свинячому. Ні, він буде обережний і їстиме тихо. Весь час пам'ятатиме про це.

Він розглянувся довкола. Напроти сиділи Артур та його брат Норман. «Це її брати», — подумав він, і в ньому ворухнулось тепле почуття до них. Як усі вони люблять одне одного! Згадав, як Рут привітала матір поцілунком і як вони обидві, обнявшись, підійшли до нього. У його колі ні батьки, ні діти не виявляють такої ніжності. Це було для нього проявом вищого буття, якого досягли верхи громадськості. Це найкраще, що юнак побачив на цьому маленькому клаптику іншого світу. Його глибоко схвилювало це відкриття, і серце сповнилося ніжності. Все життя він жадав любові. Його вдача ревно прагнула любові. То була його органічна потреба. Однак він жив без любові і поступово загрубів. А втім, він не знав раніше, що йому потрібна любов. Не знав цього й тепер. Просто побачив цю дівчину і зворушився, відчув, яка вона прекрасна, велична й осяйна.

Мартін радів, що за обідом не було містера Морза. Йому й так нелегко було знайомитися з нею, з її матір'ю і з братом Норманом. Артура він уже трохи знав. Якби ще прийшов батько, це було б уже занадто. Здавалося, що за все життя йому не було так важко. Найтяжча праця, то дитяча забавка проти цього. На чолі йому виступили краплини поту, сорочка змокла від надмірного напруження — адже стільки незвичних завдань треба було розв'язувати одразу. Він мав їсти

так, як ніколи не їв, орудувати невідомими предметами, крадькома поглядати на інших і вчитися, як користуватись кожною річчю, сприймати цілий потік вражень, втримувати їх у пам'яті та давати їм лад. Водночас Мартін відчував якийсь потяг до дівчини, що будив глуху болючу тривогу, юнакові кортіло вибратись на ту стежку життя, де ступала вона, тимчасом як у голові знов і знов роїлися думки та невиразні плани, як до неї добитись.

Коли він крадькома поглядав на Нормана, що сидів проти нього, або на когось іншого, щоб подивитись, яким ножем чи виделкою треба в цю мить користуватись, то схоплював особливості цих людей, намагався оцінити й розгадати їх, і все це пов'язував з Рут. Крім того, він мусив говорити, слухати, що кажуть йому, пам'ятати, про що розмовляють інші, відповідати як до нагоди, та ще й звиклим до вільної мови язиком, який треба було раз у раз стримувати. До всього того його збентеження підсилював служник, безнастанна загроза, що нечутно виступала у нього за плечима, грізний сфінкс, що загадував загадки, які він мусив одразу розв'язувати.

Весь час його гнітила думка про миски, щоб полоскати руки. Нав'язливо і без жодного приводу лізло в голову питання — коли їх принесуть і які вони. Досі Мартін тільки чув про такі речі, і ось тепер, раніш чи пізніш, побачить їх коло столу, — адже за одним столом із ним сидять ці вищі істоти, що користуватимуться ними, і він сам теж користуватиметься ними! Та найбільше його непокоїла думка про те, як ставитися до цих людей, як триматись? В тривозі він знов повертався до цього. То виникав боягузливий намір грати яку-небудь роль, але одразу з'являлася ще боягузливіша думка, що йому це не вдасться, що він не звик прикидатись і тільки пошиється в дурні.

На початку обіду Мартін переважно мовчав, силкуючись вирішити, як йому бути. Він не знав, що цим підводив Артура, котрий напередодні сповістив родину, що приведе на обід дикуна, але що турбуватися, мовляв, нічого, бо дикун цей дуже цікавий. Іденові й на думку не спадало, що її брат здатний на таке лицемірство, а надто після того, як він виручив його з неприємної історії. Отже, сидячи за столом, він ніяковів за свою невмілість і водночас був зачарований усім, що бачив навколо. Уперше в житті він зрозумів, що їсти — це щось більше, ніж звичайна життєва функція. Досі він ніколи не думав, що саме їсть. То була їжа, та й годі. А на цьому обіді він задовольняв

свою любов до краси, бо тут їдження було функцією естетичною, ба навіть інтелектуальною. Розум його був збентежений. Мартін чув слова, значення яких не розумів, і такі слова, що їх подибував лише в книжках, — жоден чоловік і жодна жінка, яких він знав, не були так розвинені, щоб уживати їх. Коли ті слова легко злітали з уст членів цієї чудової родини — її родини! — він аж тремтів од захвату. Усе романтичне, високе, прекрасне, що вражало його в книжках,— усе це, виявляється, правда. Він був у тому дивному й блаженному стані, коли людина бачить, як її мрії перестають бути мріями і втілюються в життя.

Ніколи ще Мартін не почував себе на таких висотах і, не виступаючи на перший план, слухав, спостерігав, тішився, а на запитання відповідав дуже коротко: їй — «так, міс» і «ні, міс», а її матері — «так, мем», «ні, мем». У розмові з її братами він насилу стримувався, щоб не казати «так, сер» і «ні, сер», засвоєні на морі. Але юнак відчував, що це недоречно, що цим він визнав би себе за нижчого, а куди ж то годиться, раз він хотів здобути її. Зрештою, так йому й гордість підказувала. «Їй-богу, я не згірший за них,— казав він собі,— а що вони багато знають, то я теж можу їх дечого повчити». Але як тільки вона або її мати зверталися до нього, називаючи «містер Іден», Мартін забував про свою гордість і весь спалахував та сяяв од радості. Отже, й він культурна людина, і обідає у товаристві, про яке раніш тільки читав у книжках. Та він немовби і сам ставав героєм з книжки і зазнавав дивних пригод, змальованих на друкованих сторінках оправлених томів.

Спростовуючи характеристику, яку дав йому Артур, він більше скидався на смирне ягнятко, аніж на дикуна,— Мартін сушив собі голову тим, як поводитися далі. Він зовсім не був смирним ягням, і не в його натурі, сильній і владній, було грати другу скрипку. Говорив він лише тоді, коли була крайня потреба, і мова його дуже нагадувала його ж таки перехід з вітальні до їдальні: він раз по раз затинався, шукаючи в своєму багатомовному словнику відповідного слова, а знайшовши, боявся, що не зуміє його як слід вимовити, інші ж здавалися йому незрозумілими для цього товариства або грубими й різкими. Його весь час гнітила свідомість, що така нескладність у мові робить його якимсь йолопом і не дає висловити те, що він почуває й думає. Його любов до волі повставала проти такого обмеження, так само як шия

проти пут твердого комірця. Мартін був певен, що довго не витримає. Він мав дар яскраво мислити й почувати, і творчий дух його був бунтівливий і завзятий. Його швидко опановували різні ідеї, що бились у породових муках, аби набрати виразу й форми, і тоді він забував, що з ним і де він, і здавна знайомі йому слова злітали з його уст.

Щоб збутися лакея, котрий весь час стовбичив у нього за спиною, нав'язливо підсовуючи якусь там страву, він вигукнув коротко й різко:

— Пау!

На мить усі замовкли, лакей, чекаючи, зловтішно посміхнувся, а сам Мартін обмертвів. Але одразу опанував себе.

— Мовою канаків це означає «годі», «доволі». Так якось ненароком у мене вихопилося, — пояснив він.

Помітивши, що Рут пильно й зацікавлено дивиться на його руки, він мовив далі:

— Я прибув сюди на тихоокеанському поштовому пароплаві. Пароплав запізнювався, і нам довелося в портах П'юджет Саунду працювати, мов неграм. Вантажили «мішаний фрахт», коли вам відомо, що це таке. Там я й подер собі шкіру.

— Та я на це не дивлюся,— поспішила сказати вона.— Як на ваш зріст, у вас дуже малі руки.

Обличчя йому спалахнуло. Він зрозумів це як натяк ще на одну його ваду.

— Так,— винувато промовив він,— кулаки мої не дуже великі. Зате в плечах у мене сила як у бика, і коли дам кому в зуби, то й у самого руки наче побиті.

Мартін був незадоволений, що сказав це. Відчував до себе огиду, що розпустив язик і плескав казна-що.

— То був дуже сміливий вчинок, коли ви кинулися на допомогу Артурові, чужій вам людині, — мовила Рут, помітивши його збентеження, але не знаючи причини.

Він зрозумів і оцінив її тактовність і, під напливом гарячої вдячності, знову дав волю своєму язикові.

— Це дрібниці,— озвався.— Кожен на моєму місці повівся б так само. Хулігани шукали сварки. Артур їх не займав. Вони напали на нього, а я на них, ну й відлупцював їх добре. Отож у мене подряпані руки, а в декого з них не вистачає зубів. Я не міг стерпіти. Коли я бачу...

Він раптом замовк з розкритим ротом, вражений свідомістю своєї нікчемності, відчуваючи, що він не гідний навіть дихати одним повітрям з нею. І поки Артур удвадцяте розповідав, як до нього на поромі причепилися п'яні волоцюги та як Мартін Іден кинувся йому на допомогу і врятував його, сам Мартін, насупивши брови, думав, що став посміховиськом, і почав ще завзятіше міркувати про те, як йому поводитися з цими людьми. Досі він нічого не придумав. Він був не їхньої породи і не міг розмовляти їхньою мовою. Підроблятися під них? З цього однаково нічого не вийшло б, та й вдача його не лежить до такого. Не було в ньому місця на фальш і облуду. Хай там хоч як, а він буде такий, як є. Тепер він не вміє говорити по-їхньому, однак згодом навчиться. В цьому Мартін був певен. А поки що розмовлятиме з ними своєю мовою, звісно, пом'якшуючи вирази, щоб присутні його зрозуміли і щоб не дуже їх шокувати. Він не показуватиме своїм мовчанням, ніби знає те, чого не знає. Отже, коли брати, говорячи про університетські справи, кілька разів ужили слово «триг», Мартін Іден спитав:

— Що таке «триг»?

— Тригонометрія, — відповів Норман посміхаючись,— частина вищої «матики».

— А що таке «матика?» — було наступне запитання, і цього разу усі чомусь засміялися, дивлячись на Нормана.

— Математика — ну, арифметика, — пояснив той. Мартін Іден кивнув головою. Здавалося, на мить він зазирнув у безмежну глибочінь знання, і те, що побачив, набрало відчутно реальних форм. Надзвичайна сила його уяви абстрактне обернула на конкретне. В алхімії його мозку тригонометрія, математика і вся галузь знання, яку вони обіймали, перетворилася в яскравий краєвид. Він бачив зелене листя й лісові прогалини, то залиті ніжним сяйвом, то пронизані золотистим промінням. Далі все повивала пурпурова мла, а за цією пурпуровою млою, він знав, криється чарівне невідоме, приваблива романтика. Це п'янило його, як вино. От де можна випробувати силу й розум, от де світ, який варто завоювати; і вмить з глибини свідомості зринула думка — завоювавши, здобути її, цей лілейно-білий дух, що сидить поруч нього.

Блискуче видиво розвіяв Артур, котрий весь час намагався розбудити в ньому дикуна. Мартін Іден пам'ятав своє рішення. Уперше

за весь вечір він став самим собою. Спочатку це виходило дещо силувано, але потім він перейнявся творчою радістю, змальовуючи те життя, яке знав.

Він був матросом на контрабандистській шхуні «Алкіон», коли її захопив митний катер. Мартін умів бачити й умів розповісти про те, що бачив. Він змалював бурхливе море, кораблі й людей на морі. Силою своєї уяви він примушував слухачів бачити все його очима. З чуттям справжнього художника він вибирав з-посеред безлічі дрібниць найцікавіше, створював картини життя, що мінились яскравим світлом і барвами, надавав їм руху, захоплював слухачів потоком своєї, хай і невишуканої, красномовності, свого запалу й сили. Часом їх шокував реалізм розповіді і грубі вислови, але неотесаність у його мові незмінно чергувалася з прекрасним, а трагізм пом'якшувався гумором, химерно своєрідними та гострими матроськими дотепами.

І поки він розповідав, дівчина дивилася на нього зачарованими очима. Його вогонь грів її. Вона дивувалась, як могла такою холодною жити всі ці роки. Їй хотілося пригорнутися до цього палкого, могутнього чоловіка, який, немов вулкан, так і клекотів силою й здоров'ям. Бажання це було таке сильне, що вона ледве стримувалась. Але водночас щось і відштовхувало її від цієї людини. Відштовхували оті подряпані, брудні від важкої праці руки, на яких у шкіру в'ївся бруд самого життя, і отой червоний слід від комірця, і випнуті м'язи. Його вульгарність лякала її. Кожне грубе слово разило їй слух, кожен грубий випадок з його життя разив їй душу. І все-таки її тягла до нього якась, їй зрештою почало здаватися, диявольська сила. Усе, що було в її душі таке непохитне, враз захиталося. Його життя, сповнене романтики й пригод, розбивало всі звичні уявлення. Життя, до небезпек якого цей юнак ставився з веселим усміхом, видалося Рут дитячою забавкою, якою можна гратися, безжурно тішитись і яку можна й віддати без особливого жалю. «Отже, грайся, — бриніло в ній.— Коли хочеш, пригорнись до нього, обійми його за шию». Їй хотілося осудити себе за ці легковажні думки, але даремно протиставляла вона йому свою чистоту й культурність — все те, що різнило її від нього. Рут озирнулась і побачила, що всі захватно дивляться на нього, слухають його, мов зачаровані; вона впала б у розпач, коли б в очах матері не прочитала той самий жах — захоплений, але все-таки жах, і це додало їй сил. Так, ця людина, що виринула з темряви, — породження зла. Її

мати помітила це і не помилилась. І вона повірить матері й цього разу, як вірила завжди. Його вогонь уже не грів її, і страх перед ним уже не тривожив.

Після обіду, сівши за рояль, вона грала йому — з таємним викликом, напівсвідомо підкреслюючи безодню, що розділяла їх. Її музика вразила Мартіна, приголомшила, як безжальний удар по голові; і хоч це ошелешувало й гнітило його, але водночас і збуджувало. Він дивився на неї з побожним острахом. В очах у нього, так само як і в неї, безодня ширшала, але ще швидше зростало бажання перейти її. Він був занадто вразливий і експансивний, щоб сидіти цілий вечір, спокійно споглядаючи цю безодню та ще й під музику — мав-бо він душу, надзвичайно чутливу до музики. Музика впливала на нього, як міцний трунок, проймаючи вогнем завзяття, полонила його уяву й заносила понад хмари. Жалюгідна дійсність переставала існувати, поступаючись місцем прекрасному й даючи волю окриленій романтичності.

Звісно, Мартін не розумів того, що грала дівчина. Це було зовсім не схоже ані на гупання по клавішах у дансингах, ані на грім духового оркестру. Але він знав про таку музику з книжок і брав гру дівчини на віру, терпеливо виловлюючи окремі такти простого танцювального ритму і дивуючись, що вони такі короткі. Тільки-но він схопить такий ритм і уява розправить крила, як раптом усе губиться в хаотичному вихорі звуків, у яких Мартін не міг розібратись, і уява, мов камінь, падає на землю.

На мить йому спало на думку, чи не сміється вона з нього. Він відчував у грі дівчини щось вороже і силкувався відгадати, що хочуть сказати її руки, торкаючись клавішів. Але відігнав цю думку, як негідну й несправедливу, і вільно віддався музиці. Знайоме солодке почуття охопило його. Ноги вже не були кам'яні, і самому йому стало легко-легко. Навколо розлилося величне сяйво; далі все зникло, і він полинув світами, любими серцю світами. Знане й незнане переплелося в яскравому видиві. Він заглядав у невідомі порти залитих сонцем країв, блукав по базарах серед дикунів, яких ще не бачило око цивілізованої людини. Ось він чує пряні пахощі островів, як то бувало теплими безвітряними ночами на морі, а от уже змагається в довгі тропічні дні з південно-східним пасатом; позаду в морську блакить поринають увінчані пальмами коралові острівці, а

попереду такі самі коралові острівці випливають з морської блакиті. Хутко, мов думка, виникають й зникають різні картини. Одна мить — і він мчить на дикому коні по випаленій сонцем пустелі Арізони, ще мить — і він уже дивиться крізь мерехтливу млу розжареного повітря на білу гробницю каліфорнійської Долини Смерті, а то враз починає веслувати серед напівзамерзлого океану, де, вилискуючи на сонці, височать велетенські крижані гори. Ось він лежить на кораловому острові під кокосовими пальмами, слухаючи ніжний спів прибою. Ось палає синім вогнем кістяк давно затонулого корабля, і у відсвітах полум'я під дзвін гавайської гітари та стукіт тамтамів танцюристи танцюють гулу. То було жагучої тропічної ночі. Вдалині, на тлі зоряного неба, вимальовувався кратер вулкана, вгорі плив блідий серп півмісяця, а низько в небі горів Південний Хрест.

Мартін скидався на еолову арфу: те, що він пережив і зазнав на своєму віку, було струнами, а потік музики — вітром, що торкався цих струн і примушував їх бриніти спогадами й мріями. Він не просто почував. Кожне відчуття набирало форми, кольору й блиску, і все, що виникало в його уяві, перетворювалось у щось величне й чарівне. Минуле, теперішнє й майбутнє зливалося в одне. І він полинув думкою у широкий живий світ, шукаючи пригод і подвигів заради Неї. І ось він уже з нею, він здобув її, оповив руками й несе по країні своїх мрій.

Рут, глянувши через плече на Мартіна, побачила відсвіт цих мріянь у нього на обличчі. Це було зовсім нове обличчя з великими світлистими очима, що проглядали поза серпанок звуків і бачили там біг життя та велетенські фантастичні видива. Вона була вражена. Грубий, незграбний парубок зник. Правда, погано пошитий костюм, зранені руки й засмагле обличчя лишились; але вони видавалися тюремними гратами, крізь які дівчина побачила прекрасну душу, безпорадну й німу, бо не було слів, які могли б передати її почуття. Рут тільки на мить побачила це; потім знову повернувся незграбний парубок, і вона засміялася з примхи своєї фантазії. Але те хвилинне враження не розвіялось, і, коли він незграбно попрощався й зібрався йти, дівчина дала йому томик Свінберна і томик Браунінга, якого саме вивчала в університеті. Мартін скидався на маленького хлопчика, коли, засоромлений, бурмотів слова подяки, і Рут мимоволі відчула до нього материнську ніжність та жалість. Вона вже не бачила в ньому ні ув'язненої душі, ні неотесаного юнака, що дивився на неї таким

чоловічим поглядом, бентежачи й лякаючи її. Перед нею стояв тільки хлопчик — він потискував їй пальці мозолястою зашкарублою рукою, що, немов тертка, дряпала шкіру, і казав затинаючись:

— Це найкращий день мого життя. Бачите, я не звик до цього, — він розгублено глянув навколо.— До таких людей, до таких домів. Усе це зовсім нове для мене і... подобається мені.

— Сподіваюсь, ви ще до нас прийдете, — сказала дівчина, коли він прощався з її братами.

Мартін насунув шапку, круто повернув до дверей, спіткнувся на порозі і вийшов.

— Ну, що скажеш? — запитав її Артур.

— Дуже цікавий... І для нас — немов струмінь озону,— відповіла дівчина.— Скільки йому років?

— Двадцять, майже двадцять один. Я питав його сьогодні. Ніколи не думав, що він такий молодий.

«Виходить, я на цілих три роки старша од нього»,— подумала Рут, цілуючи братів на прощання.

РОЗДІЛ III

Опинившись на сходах, Мартін Іден витяг з кишені клаптик темного рисового паперу та щіпку мексіканського тютюну і вправно скрутив цигарку. Тоді глибоко затягнувся й довго, поволі випускав дим.

— Чудасія! — голосно вимовив він з благоговійним подивом. — Чудасія! — повторив і ще раз прошепотів:— Чудасія!

Потім смикнув за комірець і, відстебнувши його від сорочки, засунув до кишені. Сіяв холодний дощ, але

Мартін ішов у щасливому засліпленні, без шапки, в розстебнутій куртці. Дощу він майже не помічав. У мрійному екстазі відновлював у пам'яті щойно пережите.

Нарешті йому трапилася така жінка, про яку, щоправда, рідко думав, не звикши взагалі думати про жінок, хоч десь у глибині душі сподівався її зустріти. Він сидів поряд неї за столом, тиснув їй руку, дивився в очі й бачив у них прекрасну душу, ще кращу за самі очі й тіло, що надавали їй вираз і форму. Він не думав про її тіло як тіло, і це було щось нове для нього, бо взагалі на жінок він дивився тільки так. Її тіло було чимсь особливим. Він не припускав, що воно теж немічне й тлінне. Тіло Рут було інакше, щось більше, ніж оселя душі. Воно було випроміненням її духу, чистим і прекрасним втіленням її божественної суті. Це відчуття божественності вразило його, відірвало від мрій і протверезило. Ні слова, ні думки про існування божества ніколи доти не будили в ньому віри. Він не визнавав бога. Завжди був нерелігійний і добродушно глузував з попів та з їхнього твердження про безсмертя душі. Він був певен, що загробного життя немає. Життя лише тут і тепер, а далі — вічна тьма. Але в очах Рут він побачив душу, безсмертну душу, яка не може вмерти. Жоден чоловік, жодна жінка, яких він знав раніше, не викликали в нього думок про безсмертя. А вона — викликала! Вона прошепотіла це йому ту ж мить, коли вперше глянула на нього. Він ішов, а перед ним сяяло її обличчя: бліде й серйозне, ніжне й ласкаве, воно усміхалося жалісливо й лагідно, як можуть усміхатися тільки духи, осяяне такою чистотою, якої він навіть уявити собі не міг. Її чистота вразила його і приголомшила. Він знав, що існує добро і зло, але про чистоту, як щось реальне в житті, не мав і

гадки. А тепер у ній він побачив цю чистоту, вищу за доброту й непорочність, що разом визначали вічне життя.

І вмить у ньому спалахнуло честолюбне бажання — здобути й собі вічне життя. Він знав, що не гідний навіть воду носити для неї. Те, що він побачив її і розмовляв з нею цілий вечір, було чистим дивом, фантастичною примхою долі. Це сталося випадково, не за якісь там його заслуги. Він не вартий був такого щастя. Його пойняв якийсь релігійний настрій. Мартін став лагідним і смиренним, готовим до самозречення і самопринижения. У такому стані грішники йдуть на сповідь.

Він теж почував себе грішником. Але як смиренний покутник бачить яскраві проблиски свого майбутнього раювання, так і він бачив проблиски того блаженства, що він зазнає, володіючи нею. Однак думка про це володіння була невиразна, туманна і зовсім не така, як дотеперішні думки. Він ширяв на крилах шаленого честолюбства і бачив, як злітає з нею на неймовірні висоти, ділиться з нею думками, упивається разом з нею красою і розкошами світу. Це було якесь духовне володіння, очищене від усього низького, вільне єднання духу, якого він не міг собі ясно збагнути. Та він і не думав про це. Взагалі ні про що не думав. Порив серця пересилював розум, і він тремтів від не знаного досі зворушення, радісно пливучи по морю одухотворених натхненних почувань, які підносили його над вершинами життя. Він похитувався, мов п'яний, і бурмотів:

— Чудасія! Чудасія!

Полісмен на розі підозріливо глянув на нього і по ході пізнав у ньому матроса.

— Де це ти набрався? — спитав.

Мартін Іден вернувся на землю. Він швидко пристосовувався до будь-яких обставин. Почувши полісменів оклик, він миттю прийшов до тями і не розгубився.

— От комедія! — засміявся. — Я й не помітив, що балакаю вголос.

— Ще трошки — й ти почнеш співати, — визначив його стан полісмен.

— Ні, не заспіваю. Дайте мені сірника, я першим трамваєм поїду додому.

Він закурив і, побажавши полісменові на добраніч, пішов далі.

— Ото штука! — стиха мовив юнак сам до себе.— Цей йолоп подумав, що я п'яний,—міркував він далі посміхаючись.— Та й справді п'яний, хоч ніколи не думав, що можна сп'яніти від жіночого обличчя.

На Телеграф-авеню він сів у трамвай, що йшов до Берклі. У вагоні було повно молодиків, що співали пісень і здіймали страшенний галас. Мартін приглядався до них. Це були студенти. Вони відвідували той самий університет, що й Рут, належали до одного з нею товариства, може, були знайомі з нею і бачили її щодня, коли хотіли. Він дивувався, що вони цього не хотіли, бо ж от десь собі розважалися, замість того, щоб бути біля неї, утворивши коло шанобливих прихильників, розмовляти з нею. Думки його пливли далі. Він помітив серед них юнака з вузенькими очима й одвислою губою. Паскудний, розбещений хлопчисько, вирішив він. На судні то був би донощик, скиглій і базіка. Він, Мартін Іден, кращий за нього. Ця думка підбадьорила його, немов наблизила до Неї. Він почав порівнювати себе з цими студентами. Подумав про своє дуже, мускулясте тіло і відчув фізичну перевагу над ними. Але їхні голови повні знань, що дають їм змогу говорити її мовою. Ця думка гнітила його. Навіщо людині мозок? — палко спитав він себе. Те, що зробили вони, може зробити й він. Вони вивчали життя з книжок, а він жив насправді. У нього в голові теж повно знання, тільки іншого. Хто з них зумів би напнути вітрило або стояти коло стерна чи на вахті? В пам'яті зринуло його минуле, де на кожному кроці небезпека, відвага, поневіряння і тяжка праця. Він пригадав усе, що йому довелося пережити. В усякому разі, та наука пішла йому на користь. Колись і їм доведеться узнати справжнє життя і скуштувати всього того, що він уже скуштував. От і добре. А він тим часом пізнаватиме іншу сторону життя з книжок.

Коли трамвай минав рідко забудовану околицю, що відділяла Окленд від Берклі, Мартін угледів знайомий двоповерховий будинок, на якому красувалася пишна вивіска: «Бакалійна крамниця Хігінботема». На повороті Мартін Іден вийшов з вагона. Хвилину він дивився на вивіску. Вона промовляла йому більше, ніж на ній було написано. Нікчемністю, себелюбством і дрібною підлотою віяло, здавалося, навіть од форми літер. Бернард Хігінботем був одружений з його сестрою, тож Мартін Іден знав його добре. Відімкнувши ключем двері, він піднявся сходами на другий поверх. Тут жив його зять.

Крамниця була внизу. Чути було дух прілих овочів. Пробираючись навпомацки через передпокій, Мартін спіткнувся об візок-іграшку, що покинув котрийсь із його численних племінників та племінниць,— і так стукнувся об двері, що аж загуло. «От скнара! — подумав він. — Жаліє кілька центів на газ, щоб пожильці не розбивали собі голови».

Намацавши клямку, він увійшов до освітленої кімнати, де сиділи його сестра й Бернард Хігінботем. Вона латала чоловікові штани, а він читав газету, вмостивши своє худе тіло на двох стільцях і звісивши ноги в стоптаних капцях. Він глянув на Мартіна поверх газети темними й нещирими колючими очима. Мартін Іден не міг на нього дивитися без огиди. Що знайшла в цьому чоловікові сестра, він ніяк не міг зрозуміти. Йому зять здавався якимось гадом, що його б тільки ногою розчавити. «Коли-небудь я таки наб'ю йому морду», — часто втішав він себе, насилу зносячи присутність цієї людини. Жорстокі й хижі, як у ласки, очі тепер дивились на Мартіна докірливо.

— Ну? — спитав Мартін. — Чого?

— Минулого тижня я найняв робітника пофарбувати двері,— напівжалібно, напівпогрозливо промовив містер Хігінботем, — а ти й сам знаєш, які їм спілка позаводила розцінки. Треба бути обережнішим!

Мартін хотів був відповісти, та передумав, — не варто слів марнувати. Щоб збутися цієї гидливості, він перевів погляд на хромолітографію, що висіла на стіні, і здивувався. Раніш ця картина подобалася йому, а тепер він наче вперше її побачив. Дешевина, як і все в цій хаті. Він перенісся думками в будинок, де тільки-но був, і побачив спочатку картини, що його прикрашали, а потім Її, з ніжною усмішкою, як тоді, коли прощалися. Мартін забув, де він, забув про існування Бернарда Хігінботема, аж поки цей добродій не повернув його до дійсності запитанням:

— Ти що, привида побачив?

Мартін глянув йому просто в очі, — малі, мов намистинки, люті й полохливі,— і раптом побачив їх такими, якими вони бували, коли власник їх торгував унизу в крамниці — догідливі, улесливі й масні.

— Так, — відповів Мартін, — я побачив привида. На добраніч. На добраніч, Гертрудо!

Виходячи з кімнати, він зачепився за складку на засмальцьованому килимі.

— Тільки не грюкай дверима, — застеріг його містер Хігінботем.

Мартін відчув, як у нього вся кров заклекотіла, але стримався й двері за собою причинив тихо.

Містер Хігінботем переможно глянув на жінку.

— Впився, — хрипко прошепотів. — Я ж тобі казав, що він надудлиться!

Вона покірливо хитнула головою.

— Та в нього й справді блищать очі, — погодилась,— і комірця немає, а як ішов, надів. Може й випив чарку-дві.

— Та він на ногах ледве стоїть, — запевняв її чоловік.— Я стежив за ним. Не міг пройти по кімнаті, щоб не спіткнутися. Ти ж сама чула, як він мало не впав у передпокої.

— То він, мабуть, спіткнувся об Алісин візок, — зауважила вона.— Там же темно.

Містер Хігінботем підвищував голос у міру того, як росло його роздратування. Цілий день у крамниці він стримував себе, лишаючи радість бути самим собою на вечірні години серед сім'ї.

— А я кажу тобі, що твій дорогий братик п'яний. Голос у нього був холодний і гострий, він наче відкарбовував кожне слово. Дружина зітхнула й промовчала. Це була огрядна жінка, завжди неохайно вдягнена, обтяжена своїм тілом, роботою, причіпками чоловіка.

— Кажу тобі, що це в нього від батька, — звинувальним тоном провадив містер Хігінботем.— І так само подохне десь у канаві. От побачиш...

Вона хитнула головою, зітхнула і знов почала шити. Обоє погодилися на тому, що Мартін повернувся п'яний. Не розуміли вони прекрасного, тим-то й не помітили в його блискучих очах і на сяючому обличчі перших ознак юнацького кохання.

— Еге ж, добрий приклад для дітей,— раптом гаркнув містер Хігінботем, роздратований мовчанням дружини, бо часом йому хотілося, щоб вона більше суперечила.— Коли ще раз прийде отакий, хай забирається звідси геть. Зрозуміла? Я не потерплю, щоб він п'яницьким бешкетом деморалізував мені невинних дітей...

Містерові Хігінботему подобалося це нове в його лексиконі слівце, яке він щойно виловив з газетних шпальт.

— Так, деморалізував, інакше й не скажеш.

Його жінка тільки зітхнула, сумно похитала головою й шила собі далі. Містер Хігінботем знов узявся до газети.

— Він заплатив за минулий тиждень? — гримнув поверх газети.

Вона кивнула головою й додала:

— У нього є ще трохи грошей.

— Коли він уже вибереться у плавання?

— Та, певно, коли витратить усе, що заробив, — відповіла вона.— Учора їздив до Сан-Франціско, шукав підхожого судна. Але в нього ще є гроші, тож він і перебирає.

— Усяка матросня, і туди ж! — чмихнув містер Хігінботем.— Перебирає!

— Він казав про якусь шхуну, що має пливти в далекі краї шукати закопаного скарбу. Думає найнятися на неї, коли тільки доти вистачить грошей.

— Якби він узявся за розум, я б йому дав роботу, їздив би з візком, — сказав містер Хігінботем холодно.— Том пішов од мене.

Дружина глянула на нього запитливо й стурбовано.

— Сьогодні ввечері. Пішов до Карутерів. Ті платитимуть більше, ніж я можу.

— Я ж казала тобі,— вигукнула жінка.— Йому таки слід було більше платити.

— Слухай, стара! — люто гримнув Хігінботем. — Тисячу разів казав тобі — не пхай носа до моїх справ. Кажу це тобі востаннє.

— Та мені байдуже, — промимрила вона,— але Том порядний хлопець.

Чоловік пронизливо глянув на неї. Це було нечуване зухвальство.

— Якби твій братик не був такий ледацюга, він міг би їздити возом,— буркнув.

— Він же платить тобі за харчі й квартиру, — відказала жінка. — Зрештою, Мартін мій брат, і поки він нічого тобі не винен, ти не маєш ніякого права чіплятися до нього. У мене теж можуть бути якісь почуття, дарма що я прожила з тобою сім років.

— Ти сказала йому, що коли він читатиме ночами, то хай доплачує за газ? — спитав він.

Місіс Хігінботем нічого не відповіла. Бунт її ущух, дух зів'яв у стомленому тілі. А чоловік тріумфував. Він узяв гору. Очі його зловтішно поблискували, вуха насолодно вловлювали її хрипке

дихання. Приємно було отак розчавлювати її, і тепер це давалося йому легко, не так, як у перші роки їхнього подружнього життя, — бо ціла купа дітей та його безнастанні причіпки висмоктали з неї всі сили.

— Ну, то скажеш завтра, — промовив Хігінботем.— А тепер, поки я не забув, от що. Пошлеш по Мерієн, хай вона завтра догляне дітей. Раз Том пішов, доведеться мені самому їхати по крам, а ти торгуватимеш замість мене.

— Та мені ж треба завтра прати, — насмілилася заперечити жінка.

— Встанеш раніш і все зробиш. Я виїду аж о десятій.

Він сердито зашарудів газетою і знову став читати.

РОЗДІЛ IV

Мартін Іден, усе ще збурений сутичкою з зятем, намацав дорогу в темному коридорі і увійшов до своєї кімнати, крихітної комірчини, де насилу вміщалися ліжко, умивальник і стілець. Містер Хігінботем занадто скупий, щоб наймати служницю, коли з усім могла впоратись його дружина. До того ж вільна кімната служниці давала йому змогу держати не одного пожильця, а двох. Мартін поклав Свінберна й Браунінга на стілець, скинув піджака і сів на ліжко. Старі пружини застогнали під ним, та він не помітив цього. Почав роззуватись, але зненацька погляд його впав на білу стіну, посмужену темними патьоками від дощу, бо дах протікав. На цьому брудному тлі почали виникати й танути захватні видива. Він забув про свої черевики і довго дивився на стіну, нарешті, губи його ворухнулись, і він прошепотів: «Рут!»

«Рут!» Мартін ніколи не думав, що простий звук може бути такий прекрасний. Це ім'я тішило йому слух, і, повторюючи його безліч разів, він аж п'янів. «Рут!» Це був талісман, чарівне слово, яким творять закляття. Вимовляючи його, він щоразу бачив її обличчя, що мерехтіло перед ним, освітлюючи брудну стіну золотим сяйвом. Це сяйво ясніло не тільки на стіні. Воно ширилось без кінця-краю, і в його золотаву глибінь поринала Мартінова душа, щоб знайти її душу. Усе, що було в ньому найкращого, вирувалось іскристим потоком. Сама думка про неї очищала його, облагороджувала й викликала бажання стати кращим. Усе це було нове для нього. Ніколи доти жінки не робили його кращим. Навпаки, вони будили в ньому звіра. Він не знав, що багато хто з них віддавав йому своє найкраще, дарма що воно було вбоге. Він ніколи не думав про себе і не підозрював, що в ньому є щось таке, що збуджувало у жінок любов, змушувало їх гнатися за його молодістю. Він їх ніколи не шукав, вони самі шукали його, і йому навіть на думку не спадало, що деякі з них ради нього ставали кращими. Досі він жив у блаженному бездум'ї, і тепер йому здавалося, що це вони тяглися до нього нечистими руками. То було несправедливо і до них і до нього самого. Але, оце вперше пізнаючи

себе, він не міг судити про це правильно і паленів із сорому, згадуючи свою недавню розбещеність.

Мартін раптом схопився й зазирнув у брудне дзеркальце над умивальником. Витер його рушником і дивився на себе довго й уважно. Власне, він уперше побачив себе як слід. Його очі були створені для того, щоб бачити, але їх занадто приваблювала вічно мінлива панорама світу і він не мав часу роздивлятись самого себе. Він побачив обличчя юнака років двадцяти, але, не звикши думати про свою зовнішність, ніяк не міг вирішити, вродливе воно чи ні. Над крутим чолом лежала хвиляста темно-каштанова чуприна. Його кучері подобались жінкам, вони любили гладити їх і пестливо розчісувати пальцями. Але на своє волосся, як на щось не варте уваги, він ледве глянув, зате довго й замислено вдивлявся у високий і широкий лоб, силкуючись збагнути, що за ним криється. Який у нього мозок? — настирливо лізли думки.— На що він здатний? Куди його допровадить? Чи поможе добитися її?

Мартін питав себе, чи видно душу за цими сталево-сірими очима, які часто ставали зовсім блакитними, напоєні солоним подихом облитого сонцем моря. Він хотів знати, якими видаються його очі їй. Пробував уявити, як вона дивиться йому в очі, і не зміг. Легко міг поставити себе на місце іншої людини, але такої, чиє життя він знав. А як жила вона, Мартін не знав. Вона — це диво й таємниця; хіба міг він угадати хоч одну її думку? Принаймні, зробив Мартін висновок, у нього чесні очі, з них не проглядає ні лукавство, ні підлість. Його вразила темна барва обличчя, ніколи він не думав, що може бути аж таким чорним. Хлопець закачав рукав сорочки й порівняв білу шкіру передпліччя з лицем. Ні, все-таки він білий. Але руки теж були засмаглі. Тоді він зігнув руку і, напружуючи м'язи, подивився на шкіру, де її зовсім не торкнулося сонце. Тут вона була зовсім біла. Він засміявся, уявивши, що це бронзове обличчя в дзеркалі теж колись було біле. Він і гадки не мав, що в світі небагато жінок могло б похвалитися такою білою і ніжною шкірою, як у нього там, де її не обпалило сонце.

Рот у нього був би зовсім як у херувима, якби не звичка, розсердившись, стулювати міцно губи, часом так міцно, що вони ставали тверді й суворі, майже аскетичні. Це були губи бійця й коханця. Вони могли всмак упиватися розкошами життя, але вміли

бути і владними та рішучими. Масивні підборіддя й щелепи підкреслювали цю енергійність і завзяття. Сила врівноважувала в ньому чуттєвість і спонукувала його любити здорову красу й відповідати на здорові почуття. З-поміж губ виглядали зуби, які ніколи не знали і не потребували послуг дантиста. Білі, міцні й рівні, вирішив Мартін, розглядаючи зуби. І раптом він занепокоївся. Десь у заглибинах мозку ворухнулась невиразна думка про те, що деякі люди щодня чистять зуби. Це люди з вищих кіл, з її товариства. Вона, певно, теж кожен день це робить. Що вона подумає про нього, коли довідається, що він за все своє життя ані разу не чистив зубів? Одразу ж постановив купити собі щітку й привчитися до цього. Почне вже завтра. Здобути Рут самими геройськими вчинками не можна. Треба переробити себе в усьому, навіть чистити зуби й носити крохмальний комірець, хоч у ньому він завше почував себе немов позбавлений волі.

Мартін підняв руку і потер пальцем мозолясту долоню, здавалося, бруд так уївся в шкіру, що його ніякою щіткою не вишкребти. А яка ж долоня у неї! Від самої згадки по тілу в нього пробігло приємне тремтіння. Вона подібна до трояндової пелюстки, свіжа й м'яка, наче сніжинка. Він ніколи не думав, що жіноча рука може бути така ніжна. Яке щастя, коли така рука приголубить! Упіймав себе на цій думці і винувато почервонів. Сором так думати про неї. Це принижувало її духовну красу. Вона — блідий, прозорий дух, далекий від усього тілесного, і все-таки Мартін не міг забути, яка ніжна у неї долоня. Він звик до шорстких мозолястих рук фабричних дівчат та жінок. Він, звісно, розумів, чого руки в них такі згрубілі. Але її руки... Вони ніжні, бо ніколи не знали ніякої роботи. Між ним і нею розступилася безодня, коли він подумав, що є люди, яким не треба заробляти собі на життя. Нараз він побачив усю цю аристократію нероб, що постала перед ним в образі пишної і могутньої бронзової статуї на тлі стіни. Він сам працював усе життя, — перші його спогади пов'язані з працею, і вся родина його теж працювала. Або от

Гертруда. Руки в неї або шкарубкі від нескінченної хатньої роботи, або розпухлі й червоні, наче варене м'ясо, від прання. А його друга сестра, Мерієн? Цього літа вона працювала на консервному заводі, і її маленькі гарненькі рученята геть укрито порізами від ножів. А минулої зими на картонажній фабриці машиною їй відтяло кінчики двох пальців. Мартін пригадав шкарубкі руки матері, коли вона лежала

в труні. Батько теж працював до останнього дня; коли він помер, мозолі на його руках були в півдюйма завгрубшки. А в Неї руки ніжні, і в її матері, і в братів. Ця думка майнула йому несподівано, як страшний доказ їхньої належності до вищої касти і тієї величезної віддалі, що лежить поміж нею і ним.

Гірко посміхаючись, він знову сів на ліжко і зняв, нарешті, черевики. Ото дурень! Сп'янів од жіночого личка й білих м'яких рученят. І вмить перед його очима на брудній стіні виринуло ще одне видиво. Ніч. Він стоїть перед похмурим будинком з дешевими кімнатами у лондонському Іст-Енді, а поруч нього — Марджі, маленьке фабричне дівча, років п'ятнадцяти. Він проводжає її додому після вечірки. Вона живе в цій похмурій брудній оселі, гіршій навіть за хлів. Він подає їй на прощання руку, але вона підставляє губи для поцілунку. Йому не хочеться цілувати її, він її якось боїться. Тоді вона хапає його руку й гарячково стискає. Мартін відчуває її шорстку долоню на своїй руці, і його раптом заливає могутня хвиля жалю. Він бачить її сумні, голодні очі, бачить кволеньке тіло, для якого несподівано скінчилася пора дитинства й настала страшна, жорстока зрілість. У пориві співчуття він обіймає дівчину й цілує в губи. У вухах бринить її радісний скрик, і він відчуває, як вона притуляється до нього, немов кошеня. Бідне, голодне малятко!

Він вдивлявся в тінь давно минулого, схвильований так само, як тієї ночі, коли дівчина пригорнулася до нього, і серце його розтануло від жалю. Як тоді сіро було навколо, і на брудне каміння тротуару сіяв дощ. І враз на стіні спалахнуло променисте сяйво, і, стираючи сумний спогад, заясніло Її блідаве обличчя під короною золотого волосся, далеке й недосяжне, мов зоря.

Він узяв з стільця книжки Браунінга й Свінберна і поцілував їх. Але ж вона сказала ще заходити, подумав він, і, знову глянувши на себе в дзеркало, дуже врочисто мовив:

— Мартіне Ідене, завтра вранці ти найперше підеш до бібліотеки й почитаєш, як треба поводитись у товаристві. Зрозумів?

Він погасив газ, і пружини зойкнули під вагою його тіла.

— Та й з лайкою треба скінчити, Мартіне, так, брате, треба скінчити, — голосно сказав Мартін.

Потому він заснув і бачив сни такі сміливі й незвичайні, які бувають у курців опіуму.

РОЗДІЛ V

Прокинувшись другого ранку, Мартін з рожевих снів одразу перенісся в задушну атмосферу мила, брудної білизни, шарварку злиденного повсякдення. Не встиг він вийти з своєї кімнати, як почув плюскіт води, гострий окрик і звук ляпаса, що ним сестра вилила гнів на одного з своїх численних нащадків. Плач дитини різонув його, мов ножем. Тут усе, навіть повітря, яким він дихав, гидке й нечисте. Як усе це не схоже на красу і спокій дому, де жила Рут. Там панувало духовне, а тут усе низьке й грубе.

— Іди сюди, Альфреде,— покликав Мартін скривджену дитину і сунув руку в кишеню штанів, де були гроші. До грошей він ставився недбало, і в цьому теж виявлялася його широка натура. Він дав хлопчикові монету — чверть долара й потримав малого трохи на руках, щоб заспокоїти.— Ну, а тепер біжи купи собі цукерок та не забудь поділитися з братиками й сестричками. Гляди ж, вибирай такі, щоб вистачило якнайдовше.

Сестра, схилена над балією, підвела на мить розчервоніле обличчя і глянула на нього.

— Досить було б і десяти центів,— мовила.— І завше ти такий, не знаєш ціни грошам. Дитина тільки об'їсться.

— Нічого, сестричко,— весело відповів він.— Мої гроші самі знають собі ціну. Якби тобі не було так ніколи, я б тебе поцілував на добридень.

Йому хотілося бути ласкавим до сестри,— вона мала добре серце і по-своєму,— Мартін це знав, — любила його. Щоправда, з роками вона змінилася, стала якоюсь дратівливою. Це, певно, тяжка праця, купа дітей та вічна докучливість чоловікова так змінили її, гадав він. Йому раптом спало на думку, що на ній полишають сліди і гнилі овочі, і брудна білизна, і засмальцьовані мідяки, що їх вона одержує за прилавком.

— Ну, ходи вже снідати, — грубувато сказала Гертруда, хоч у душі була вдоволена. З усіх своїх братів, що розбрелися по світу, вона найбільше любила Мартіна.—А я таки поцілую тебе,—додала вона, раптом розчулившись.

Вона пальцями стерла піну спочатку з однієї руки, потім з другої. Мартін обняв її за дебелий стан і поцілував у вогкі, розпарені губи. На очі їй навернулися сльози, не так з повноти почувань, як з кволості та повсякчасної перевтоми. Гертруда відштовхнула його від себе, але Мартін усе ж встиг помітити її сльози.

— Сніданок у печі, — поквапливо сказала вона.— Джім, певно, теж уже встав. Я сьогодні почала прати ще вдосвіта. Поїж та швидше забирайся з дому. У нас сьогодні нелегкий день — Том нас кинув, і Бернардові самому треба їхати возом.

Мартін з важким серцем пішов до кухні. Червоне обличчя сестри і її неохайний вигляд так і стояли йому перед очима. Може, вона й любила б мене, якби мала час, подумав він. Але сердешна надривається на роботі. Ця тварюка, Бернард Хігінботем, примушує жінку стільки працювати! А проте Мартін почував, що в поцілунку сестри не було нічого красивого. Правда, цей поцілунок був незвичайний. Протягом багатьох років вона цілувала його лише тоді, коли проводжала у плавання або коли він повертався. Але цей її поцілунок відгонив милом, і губи були якісь мляві. Він не відчув швидкого й міцного дотику уст. Це був поцілунок знесиленої жінки, що від перевтоми забула навіть, як цілуються.

Він пригадав, як до заміжжя Гертруда могла танцювати цілу ніч після важкої роботи в пральні, байдужа і до того, що така сама важка робота її чекає й завтра. І тут він знов подумав про Рут, про солодку свіжість, що мусить бути в її устах, як і в усій її істоті. Її поцілунок, певно, такий, як і потиск руки або погляд — міцний і щирий. Він насмілився уявити, що її уста злилися з його, і відчув це так яскраво, що аж в очах потемніло — йому здалося, що на нього посипався дощ трояндових пелюсток, і душа потонула в їхньому ароматі.

У кухні він побачив Джіма, другого пожильця, котрий, нудьгуюче втупившись у просторінь, нехотя їв вівсянку. Джім був підмайстром у слюсаря, легковажний і тупуватий, так що навряд чи міг він сподіватися перемог у боротьбі за хліб насущний.

— Ти чом не їси? — запитав він, коли Мартін невесело схилився над холодною недовареною вівсянкою. — Вчора, либонь, знов хильнув?

Мартін похитав головою. Вся ця злиденність гнітила його. Рут Морз відступила від нього далі, ніж будь-коли.

— А я напився, — хвастовито сказав Джім і нервово засміявся. — Набрався під зав'язку. А з якою дівчиною був — розкіш! Біллі довів мене додому.

Мартін кивнув, — це в нього був звичайний знак уваги до співрозмовника, — і налив собі чашку простиглої кави.

— Підеш сьогодні танцювати до «Лотосу»? — запитав Джім. — Буде пиво. Тільки, коли прийде компанія з Темскола, без бійки не обійдеться. Мені, звісно, наплювати. Я однак візьму з собою свою любку. Тьху, який же гидкий смак у роті!

Він скривився і спробував кавою сполоснути рота.

— Ти знаєш Джулію? Мартін похитав головою.

— Це моя любка, — пояснив Джім. — Золото, а не дівчина. Я б тебе з нею познайомив, та ти одіб'єш. Їй-бо, не знаю, що знаходять у тобі дівчата. Аж прикро дивитись, як ти їх одбиваєш у хлопців.

— У тебе я не одбив ще жодної, — байдуже відповів Мартін, аби тільки як-небудь доснідати без сварки.

— Ні, одбив, —заперечив Джім. — А Меггі?

— Ніколи я не мав з нею діла. Після того вечора ані разу з нею не танцював.

— А той вечір і наробив усе! — скрикнув Джім. — Ти тільки глянув на неї, трохи потанцював, і цього було вже досить. Може, ти нічого й не думав, але для мене то був кінець. Потому вона й дивитись на мене не схотіла. Все про тебе питала. Якби ти захотів, вона одразу прибігла б до тебе.

— Але я не захотів.

— То дарма. Я однак дістав одкоша. — Джім глянув на Мартіна з шанобливим подивом. — Як це тобі вдається, Марте?

— Просто не звертаю на них уваги, — відказав той.

— Тобто прикидаєшся, що тобі на них наплювати? — жваво випитував Джім.

Мартін хвильку подумав, а потім сказав:

— Може, це теж помагає, але я справді... не дуже думаю про них. Коли ти зможеш удати байдужого, може, тобі й пощастить.

— От шкода, що тебе вчора не було у Райлі, — вирвалося нараз у Джіма. — Там чимало хлопців устряло до заварухи. Був один з Західного Окленда, на прізвисько Пацюк. Ну й спритнюга! Ніхто не

міг його впорати. Ми всі жаліли, що тебе не було. Де ти пропадав учора?

— В Окленді був, — відповів Мартін.

— У театрі?

Мартін відсунув тарілку й підвівся.

— То що, підемо сьогодні на танці? — гукнув йому вслід Джім.

— Ні, навряд, — відказав Мартін.

Він спустився сходами і вийшов на вулицю, глибоко вдихаючи повітря. Він задихався в атмосфері цього дому, а від Джімової балаканини мало не збожеволів. Бували хвилини, коли Мартін насилу стримувався, щоб не тицьнути його носом у тарілку з вівсянкою. Що більше той базікав, то далі відходила Рут. Хіба міг він, живучи з такими тварюками, стати гідним її? Мартіна жахала безвихідність його становища — людини, таврованої робітничим походженням. Усе навколишнє тягло його вниз — сестра, сестрин дім і родина, оцей Джім, усі, кого він знав, усе, з чим пов'язане його життя. Таке існування мало тепер для нього гіркий присмак. Досі він сприймав своє життя, як щось звичайне. Ніколи не задумувався над ним, хіба тільки читаючи книжки. Але то ж були книжки, чарівні казки про чудовий і неймовірний світ. А тепер він побачив цей світ, — цілком можливий, реальний, і в центрі його — жінку-квітку на ймення Рут.

І одразу відчув він гіркоту життя, гостру, як біль жадання і муки безнадії, що її породила надія.

Він довго міркував, куди піти: до Берклейської безплатної бібліотеки чи до Оклендської, і вибрав другу, бо Рут жила в Окленді. Хтозна — бібліотека для неї місце цілком відповідне, тож, може, він там її спіткає? Мартін не знав, як у бібліотеці розміщено книжки,

і довго снував біля нескінченних полиць з художньою літературою, аж поки тендітна, схожа на француженку, дівчина, чи не співробітниця бібліотеки, сказала йому, що довідкова міститься нагорі. Там він не здогадався одразу звернутися до чоловіка, що сидів за столом, і свої пошуки почав навмання з відділу філософії. Про філософські книжки він чув, але не уявляв, що їх так багато. Високі полиці з важкими томами гнітили його, а заразом будили й завзяття. От де можна було випробувати силу свого розуму. У математичному відділі він знайшов книжки з тригонометрії і, гортаючи сторінки їх, зачудовано вдивлявся в невідомі формули та креслення. Він читав

англійські слова, але не розумів їхнього змісту. Це була якась особлива мова. Норман і Артур знали цю мову — він чув, як вони розмовляли нею. А вони ж її брати! В розпачі Мартін відійшов од полиць. Здавалося, книжки от-от натиснуть на нього з усіх боків і розчавлять. Він і не думав, що людські знання такі величезні. І раптом жахнувся — чи опанує все це його мозок? По хвилі, однак, він подумав собі, що багато людей до нього зуміли опанувати, тоді юнак пошепки палко поклявся збагнути все те, що збагнули інші.

Отак, то впадаючи в розпач, то переймаючись запалом, він ішов повз ці наповнені мудрістю полиці. У загальному відділі натрапив на скорочене видання Норрі, з пошаною погортав сторінки. Вони промовляли до нього рідним словом, бо тут було море. Потім він знайшов Боудичів «Довідник мореплавця», книжки Леккі і Маршала. Так, він вивчить навігацію. Кине пити, почне працювати й стане капітаном. На мить Рут видалась йому зовсім близькою. Зробившись капітаном, він зможе одружитися з нею, звісно, якщо вона погодиться. А хоч і не погодиться, він усе одно ради неї стане порядною людиною і покине пити. І раптом Мартін згадав про страхувача й судновласника — двох хазяїв, яким повинен служити капітан: і той і другий, хоч і з зовсім різних міркувань, можуть погубити його. Він глянув по кімнаті і, побачивши тисячі томів, заплющив очі. Ні, годі з нього моря. Сила криється тут, у цій безлічі книжок, і коли він має досягти чогось великого, то саме на суходолі. До того ж капітанові не вільно брати у плавання свою дружину.

Минув полудень, надходив вечір. Забувши про їжу,

Мартін усе шукав книжок про те, як треба поводитися в товаристві. Крім вибору кар'єри, його непокоїло одне просте й конкретне питання: коли ти познайомишся з дівчиною і вона запросить тебе заходиш до неї, через скільки днів можна це зробити? Він таки натрапив на потрібну книгу, але даремно шукав там відповіді. Хлопця приголомшила складність світського етикету, і він заплутався у правилах обміну візитними картками. Нарешті Мартін перестав шукати. Хоч і не знайшов того, чим цікавився, зате зрозумів, що наука про пристойне поводження забрала б у нього весь час. Щоб опанувати її, йому потрібно було б мати ще одне життя.

— Ну що, знайшли те, що вам треба? — спитав чоловік, що сидів за столом, коли Мартін зібрався йти.

— Так, сер, — відповів той. — У вас тут чудова бібліотека.

Чоловік кивнув головою.

— Будемо раді бачити вас тут частіше. Ви моряк?

— Так, сер, — відповів Мартін. — Я ще прийду. «Звідки він знає, що я моряк?» — питав він сам себе, спускаючись сходами.

Опинившись на вулиці, він перший квартал ступав рівно, випроставшись, але якось незграбно, потім замислився і знов пішов своєю звичайною ходою, трохи перевальцем.

РОЗДІЛ VI

Тривожний, схожий на голод неспокій охопив Мартіна Ідена. Він палко жадав побачити дівчину, яка з несподіваною силою захопила своїми ніжними руками все його життя. Але відвідати її у нього не вистачило духу. Він боявся прийти занадто скоро після запросин і порушити ті правила, що звуться етикетом. Цілі години він просиджував в Оклендській та Берклейській бібліотеках, записався сам, записав обох сестер, Гертруду й Мерієн, і навіть Джіма, від якого домігся згоди, щедро почастувавши його пивом. Беручи книжки на чотири абонементи, він допізна палив газ у своїй комірчині і щотижня платив за це містерові Хігінботему п'ятдесят центів.

Але книжки, які він перечитував, тільки збільшували його неспокій. Кожна сторінка такої книжки була просвітом у царство знання, і що більше Мартін читав, то жадібніше поривався до науки. Крім того, він не знав, з чого починати, і мучився від своєї непідготовленості. Він не розумів найпростіших речей, доступних кожному читачеві. І так само було з поезією, якою він захоплювався до нестями. Із творів Свінберна юнак прочитав не тільки те, що дала йому Рут, — він прочитав і все зрозумів у «Долорес». «А Рут, певно, не розуміє цього твору, — подумав він. — Та й як могла вона зрозуміти його, живучи таким витонченим життям?» Потім він натрапив на поезії Кіплінга і був зачарований ритмом, музикою, піднесеністю, в які той убирав найбуденніші життєві явища. Його вражала Кіплінгова залюбленість у життя і тонке розуміння людської психології. «Психологія» — то було нове слово в лексиконі Мартіна. Він придбав тлумачного словника, чим підірвав свої фінанси і прискорив день, коли мав вирушити у нове плавання. До того ж це розгнівило містера Хігінботема, котрий волів би одержати ці гроші як комірне.

Удень Мартін не насмілювався ходити там, де жила Рут, зате вночі, немов злодій, снував коло дому Морзів, крадькома поглядаючи на освітлені вікна, і навіть стіни, що оточували її, були йому любі. Кілька разів він мало не наскочив на її братів, а то якось пішов слідом за містером Морзом і при світлі ліхтарів вивчав його обличчя, ревно бажаючи, щоб виникла яка смертельна небезпека й Мартін міг би

вихопитись і порятувати її батька. Одного вечора він був нагороджений — у вікні другого поверху промайнув силует Рут. Він бачив тільки її голову, плечі й підняті вгору руки, бо вона поправляла перед дзеркалом зачіску. Це тривало одну мить, але й того було досить, щоб кров, наче вино, заграла йому в жилах. Дівчина опустила штору. Одначе тепер він знав, де її кімната, і відтоді цілі години простоював у затінку дерева по той бік вулиці, викурюючи безліч цигарок. Якось удень він побачив, коли її мати вийшла з банку, і ще раз упевнився, яка величезна безодня відділяла Рут від нього. Вона належала до того класу, що мав справи з банками. Він же й разу в житті не був у банку і думав, що такі установи відвідують тільки дуже багаті та могутні люди.

В повному розумінні Мартін переживав справжню революцію. Чистота Рут, тілесна й духовна, викликала в ньому непереможну жагу до охайності. Він повинен це осягти, якщо хоче бути гідним дихати одним з нею повітрям. Мартін чистив зуби, руки шкріб кухонною щіткою, аж поки побачив в аптечній вітрині щіточку для нігтів і здогадався, навіщо вона. Коли він купував її, продавець, глянувши на його нігті, запропонував і пилочку; отже, він придбав ще одне туалетне приладдя. У бібліотеці він переглянув книжку про гігієну тіла і невдовзі дуже вподобав обливатися щоранку холодною водою. Це страшенно здивувало Джіма і завдало мороки містерові Хігінботему, який не співчував таким великопанським витівкам і серйозно почав подумувати, чи не стягувати з Мартіна ще й платню за воду. Далі Мартін звернув увагу на свої зім'яті штани. Набивши око в цьому ділі, він тепер одразу ж помітив, що в робітників на колінах завжди набігають мішки, а в людей з вищих кіл зверху донизу йде пряма складка. Зміркувавши, що тут і до чого, він пішов до сестри на кухню і розшукав праску та дошку для прасування. Попервах йому не щастило — він спалив свої штани і мусив купити нові, чим ще більше наблизив день відплиття.

Однак у ньому відбувалося глибше перетворення, аніж прості зміни в зовнішньому вигляді. Мартін ще курив, але пити кинув. Досі він вважав, що кожному чоловікові годиться випивати, і пишався тим, що не здавався навіть тоді, коли інші вже падали під стіл. Зустрічаючись із товаришами-матросами, а їх у Сан-Франціско було чималенько, він, як і раніш, частував їх, але собі замовляв лише кухоль

неміцного пива або імбирного елю і добродушно зносив глузування. Коли матроси п'яніли, Мартін стежив, як прокидався в них звір, і дякував богові, що він уже не такий, як вони. У вині ті люди шукали забуття, а коли впивалися, тупі й каламутні їхні душі ставали наче боги, і кожна раювала в світі п'янких марень. Мартінові вже не потрібні були міцні напої. Він пізнав нове, глибше сп'яніння. Його сп'янила Рут, яка запалила в ньому любов і прагнення до кращого, несмертельного життя, книжки, що повнили душу міріадами незнаних бажань, почуття власної чистоти, від якого здоров'я його розквітло ще пишніше, і все тіло аж бриніло радістю існування.

Одного вечора Мартін пішов до театру, сподіваючись випадково побачити там Рут, і з балкона другого ярусу справді таки її побачив. Вона проходила в партері. Поряд ішов Артур і якийсь кучерявий юнак в окулярах. Незнайомець одразу збудив у Мартіна тривогу й ревнощі. Рут сіла в перших рядах, і мало що він бачив того вечора, крім плечей та золотавого волосся, яке здалеку здавалося тьмяним. А проте, розглядаючись час від часу, Мартін завважив у передньому ряді, крісел за десять убік, двох дівчат, які пускали йому бісики очима. Раніше він легко дивився на такі зальоти, і не в його вдачі було відкидатися знайомств. Ще не так давно він би відповів дівчатам, заохочуючи їх до дальшого знайомства. А тепер усе змінилося. Правда, він усміхнувся, але одразу ж відвів очі і навмисно більше не дивився на дівчат. Але кілька разів, забувши вже про них, випадково ловив їхні погляди. Не міг він за один день відмінитися повністю, не міг притлумити в собі й природної добродушності, — тож у такі моменти відповідав дівчатам теплою дружньою усмішкою. Для нього тут не було нічого нового. Мартін знав, що вони ведуть з ним звичайну жіночу гру. Але тепер йому було не до них. Там, унизу, в одному з перших рядів партеру, сиділа єдина в світі жінка, така відмінна від дівчат його класу, для яких у його серці лишився тільки жаль і смуток. Він щиро хотів, щоб вони мали бодай крихту її добрості й краси, і нізащо не образив би їх за їхнє загравання. Воно не тішило його, а навпаки, сповнювало якимось соромом. Він знав, що якби належав до кола Рут, ці дівчата не наважилися б загравати з ним. При кожному їхньому погляді він відчував, як чіпкі пазурі його класу хапають його і тягнуть униз.

Перш ніж опустилася завіса після останньої дії, Мартін зійшов униз, щоб побачити Рут, коли вона виходитиме з театру. Біля входу

завжди багато народу, тож, насунувши шапку на очі, він міг сховатися за чиєю-небудь спиною, і вона його не помітила б. Він вийшов одним з перших, але тільки-но вибрав собі зручне місце край тротуару, як з'явилися ті дві дівчини. Мартін зрозумів, що вони шукають його, і в цю хвилину ладен був прокляти ту силу, що вабила до нього жінок. Вони наче випадково перейшли на той край хідника, де стояв він, і, змішавшися з юрбою, підійшли до нього. Одна легенько штовхнула Мартіна, вдаючи, ніби оце тільки помітила його. Дівчина була струнка і смаглява. Її визивно-чорні очі всміхнулися до нього, і він відповів їм тим самим.

— Привіт! — гукнув хлопець.

Це слово вихопилось у нього само собою — так-бо часто вимовляв він його при подібних спітканнях. За вдачею привітний і лагідний, він не міг повестись інакше. Чорноока задоволено й весело усміхнулася і вповільнила ходу; її подруга, що йшла з нею під руку, теж захихотіла, видно, маючи намір зупинитися. Мозок Мартінів працював блискавично. Ні, не можна нізащо допустити, щоб Рут побачила його з цими дівчатами! Мартін зовсім просто, наче так і годиться, підступив до чорноокої і пішов поруч з дівчатами. У поводженні з ними у хлопця не було ні незграбності, ані скутості. Він почував себе, як риба у воді, і жартував, пересипаючи мову дотепами та жаргонними слівцями, як то завше буває при таких знайомствах. На розі, де людський потік ринув уперед, він спробував звернути у провулок. Але чорноока схопила його за руку і, тягнучи за собою приятельку, гукнула:

— Стривай, Білле! Куди ти поспішаєш? Невже хочеш утекти від нас?

Мартін спинився і, сміючись, повернув до дівчат. Поверх їхніх плечей він міг бачити натовп, що плив при світлі вуличних ліхтарів. Там, де він стояв, було тьмяніше, і звідси Мартін міг би побачити Її, сам лишаючись непоміченим. А вона напевно мала тут пройти, бо це дорога до її дому.

— Як її звуть? — запитав він сміхотливу дівчину, киваючи на чорнооку.

— А це вже спитайте її саму, — відповіла та, знову засміявшись.

— Ну, то як? — звернувся він до смаглявої.

— А ви хіба сказали нам своє ім'я? — одрубала дівчина.

— Та ви мене й не питали, — усміхнувся він. — А втім, ви як стій вгадали. Мене звуть таки Біллом.

— Ану вас! — дівчина палко й визивно глянула йому в очі. — Ні, направду скажіть.

І знов глянула на нього. Жінка всіх віків дивилась на нього її очима. Мартін уже знав, що, коли він наступатиме, вона почне відступати соромливо й боязко, готова, проте, щохвилини змінити роль, коли б він виявив легкодухість. Він же, як чоловік, не міг не відчувати до неї потягу, і йому були приємні її палкі погляди. О, він знав жінок, чудово знав! Чеснотливі, наскільки можуть бути чеснотливі жінки, що виснажно працюють за мізерну платню, вони не хотіли продавати себе ради легшого життя і палко жадали знайти хоч крихту щастя у життєвій пустині, де в майбутньому їх чекала або злиденність у тяжкій праці, або чорна відхлань занепаду, до якого вела страшна, хоч і краще оплачувана, дорога.

— Білл, — повторив він. — їй-богу, Білл, і не інакше.

— А не брешете? — не повірила дівчина.

— І зовсім не Білл, — докинула друга.

— А ви звідки знаєте? — спитав він. — Ви ж раніш ніколи мене не бачили?

— Дарма. І так видно, що ви нас дурите.

— Направду, Білл, як вас звати? — не вгавала перша.

— Хай буде Білл, — заявив він.

Вона жартівливо поплескала його по плечі.

— Так і знала, що брешете, а все ж ви мені подобаєтесь!

Він узяв її руку і відчув на долоні знайомі подряпини й мозолі.

— Давно з консервного заводу? — спитав він.

— А звідки ви знаєте?.. Ой, леле, він певно, хіромант! — вигукнули дівчата.

І поки Мартін перекидався з ними пустими жартами, перед його очима враз виросли книжкові полиці бібліотек, що зберігали мудрість віків. Він гірко посміхнувся над недоречністю цього образу, і знову сумніви пойняли його. Але попри ці роздуми й веселу балаканину він усе-таки встигав стежити за людським потоком, що ринув од театру. І от в одсвіті ліхтарів він побачив її, вона йшла поміж братом і незнайомим юнаком в окулярах. У нього завмерло серце. Як довго ждав він цієї хвилини! Йому впало в око щось світле й пухнасте на її

гордій голівці, і стрункі обриси її постаті, і граціозна хода, і маленька гарненька рука, якою вона підбирала сукню. Вона проминула його, а він лишився в товаристві фабричних дівчат, з їхньою вбогою претензією на смак у крикливому вбранні, з жалюгідним намаганням бути охайними й чепурними, з їхнім дешевим одягом, —дешевими стрічками й дешевими обручками на пальцях. Хтось шарпнув його за руку й промовив:

— Прокиньтесь, Білл. Що з вами?

— Ви щось сказали?

— Та ні, нічого, — відповіла чорнява дівчина, труснувши головою. — Я тільки хотіла сказати...

— Що саме?

— Що добре було б, коли б ви знайшли для неї якого хлопця... — Дівчина показала на свою подругу. — І ми пішли б куди-небудь поїсти морозива чи випити кави.

Мартін раптом відчув якусь духовну нудоту. Занадто вже це різкий був перехід від Рут. Поруч зухвалих очей цієї ось дівчини він побачив ясні й променисті очі Рут, що, немов очі янгола, дивились на нього з безмірних глибин чистоти. І він відчув у собі велику силу. Він стоятиме вище від цього. Життя має для нього ширший зміст, ніж для цих дівчат, бажання яких не сягали далі морозива й кавалерів. Він згадав, що в думках завжди жив якимсь іншим життям. Цими думками він пробував ділитись, але жодного разу не спіткав жінки або чоловіка, які б зрозуміли його. У своїх слухачів він викликав самий подив. А що думки його їм недосяжні, то він і сам, певно, вищий за них. Він ще гостріше відчув свою силу і стиснув кулаки. Раз життя для нього важить більше, то він мусить більшого вимагати й від життя — але, звісно, не в такому товаристві. Ці визивні чорні очі нічого не можуть йому дати. Він знав, які думки криються в них: про морозиво та ще про дещо. А ті янгольські очі обіцяють йому все, чого він хоче, і ще багато такого, про що він і не мріяв. Очі Рут обіцяли йому книжки й картини, красу і спокій, всю витончену гармонію вищого буття. В цих чорних очах він угадував кожен помисел. Це був наче годинниковий механізм, де він міг простежити рух кожного коліщатка. Вони кликали до ниць виснажливих утіх, в кінці яких була могила. А ті янгольські очі надили тайною, незбагненним чудом, вічним життям. В них він бачив відблиск і її душі, і своєї.

— У вашій програмі є один недогляд, — сказав він. — Я маю йти на побачення.

В очах дівчини промайнуло розчарування.

— Певно, до хворого друга? — ущипливо зауважила вона.

— Ні, на справжнє побачення... — він затнувся, — з дівчиною.

— Ви не дурите мене? — спитала вона суворо. Мартін глянув їй в очі і відповів:

— Ні, слово честі, це правда. Але чого б нам не зустрітись якось іншим разом? Тільки ви досі мені не сказали, як вас звуть і де ви живете.

— Лізі, — уже лагідніше промовила дівчина. Вона потиснула йому руку і пригорнулась до нього всім тілом. — Лізі Конолі. А живу я на розі П'ятої та Маркет-стріт.

Він погомонів з нею ще кілька хвилин і попрощався. Але пішов не додому. Стоячи під тим самим деревом, де чатував не одну ніч, він глянув на її вікно й прошепотів:

— У мене побачення з вами, Рут. Я призначив його вам!

РОЗДІЛ VII

Минув уже цілий тиждень, відколи Мартін познайомився з Рут Морз, а він і досі не зважився завітати до неї вдруге. Кілька разів, набравшись духу, він уже збирався піти, а потім його знову брав сумнів, і рішучість зникала. Він не знав, коли саме найзручніше відвідати її, а спитати було нікого, і він боявся зробити непоправну помилку. Зрікшись колишніх звичок і колишніх товаришів, він не мав нових, і йому нічого не лишалось, як тільки читати й читати. Читав він стільки, що звичайні людські очі давно вже не витримали б такого напруження. Але в цьому напрочуд міцному тілі очі теж були міцні. Та й мозок у нього був, наче незаймана земля, раніше він ще ніколи не знав абстрактних думок. Тепер же ця незаймана земля була готова до посіву. Не стомлений науками, він схоплював книжну премудрість, немовби гострими зубами, які не звикли випускати здобич.

Під кінець тижня Мартінові здавалося, що він пережив цілі століття, — так далеко лишилися позаду старе його життя та світогляд. Але Мартінові дуже бракувало певної підготовки. Він брався за книжки, для розуміння яких потрібні роки спеціального навчання. Сьогодні він читав якогось античного філософа, завтра — найсучаснішого, і від плутанини суперечливих ідей голова йшла обертом. Так само було й з економістами. На одній і тій самій бібліотечній полиці він знайшов Карла Маркса, Рікардо, Адама Сміта і Мілля [1], але незрозумілі формули одного ніяк не могли довести йому хибності поглядів іншого. Він розгубився, а проте тим більш хотів усе знати. Хапався вивчати водночас і економіку, і промисловість, і політику. Якось проходячи Сіті-Гол-парком, він побачив юрбу, посеред якої кілька розчервонілих чоловіків голосно й палко про щось сперечалися. Мартін підійшов ближче і почув не знану доти мову народних філософів. Один з них був просто волоцюга, другий — профспілковий агітатор, третій — студент-правник, решта — охочі до дискусій робітники. Тут Мартін уперше почув про соціалізм, анархізм, єдиний податок і довідався, що в суспільній філософії є протилежні течії. Він почув сотні нових для нього термінів з тих галузей знання, про які ще не встиг прочитати. Тим-то

йому важко було стежити за послідовністю доказів, і він міг тільки здогадуватися, що крилося за тими дивними виразами. Поміж інших були тут чорноокий лакей з ресторану, що виступав, як теософ, член профспілки пекарів — агностик, якийсь стариган, котрий усіх вразив чудною філософією, нібито «все, що існує, — справедливе», і ще один дід, який безперестанку говорив про космос, про атом-батька й про атом-матір.

Через кілька годин Мартін Іден запаморочений вийшов з парку і негайно побіг до бібліотеки — довідатися значення тих незнайомих слів, що врізались йому в пам'ять. Звідти він вийшов, несучи під пахвою чотири книжки: «Таємна доктрина» пані Блаватської, «Поступ і бідність», «Квінтесенція соціалізму», «Боротьба між релігією та наукою». На своє нещастя, Мартін почав з «Таємної доктрини». Кожен рядок ряснів багатоскладовими словами, яких він не розумів. Сидів на ліжку і частіше заглядав у словник, аніж у книжку. Доводилось шукати так багато нових слів, що, коли вони повторювалися, він уже не пам'ятав їх значення і мусив заглядати у словник знов. Тоді він вирішив записувати незнайомі слова до окремого зшитка і заповнював таким чином сторінку за сторінкою. І все ж нічого не розумів. Він читав «Таємну доктрину» аж до третьої ранку, напружуючи мозок, але так і не збагнув до кінця жодної посутньої думки. Він одірвав очі від тексту, і раптом йому здалося, що кімната піднеслася вгору, заколихалась і поринула вниз, наче судно в хитавицю. Тоді Мартін вилаявся всмак, шпурнув «Таємну доктрину» в куток, погасив світло й ліг спати.

Не дуже пощастило йому і з іншими трьома книжками. І не тому, що розум його був безсилий: він міг опанувати всі ті думки, але йому бракувало практики та словесного запасу. Мартін зрозумів це й поклав нічого не читати, крім словника, аж поки вивчить напам'ять усі незнайомі слова.

Зате поезія давала йому правдиву втіху, і він зачитувався нею, найбільшу насолоду дістаючи від тих поетів, у яких кожен рядок був йому зрозумілий. Він любив красу і знаходив її тут. Поезія, як і музика, глибоко хвилювала його і непомітно готувала його мозок для майбутньої важкої роботи. Сторінки його пам'яті були порожні, і він легко, без будь-якого зусилля запам'ятовував строфу за строфою, так що, на превелику свою радість, незабаром міг уже декламувати вголос

чи подумки цілі вірші, сповнені музики й краси. Одного дня він натрапив на «Класичні міфи» Гейлі та «Вік казки» Булфінча. Немов сніп яскравого світла врізався раптом у темряву його неуцтва, і він ще пожадливіше кинувся на поезію.

Бібліотекар так часто бачив Мартіна, що, коли той входив, уже вітав його усмішкою і приязно кивав головою. Тим-то Мартін і зважився одного разу на сміливий вчинок. Він подав бібліотекареві кілька вибраних книжок і, поки той штемпелював його картки, пробурмотів:

— Слухайте, я б хотів у вас запитати дещо. Бібліотекар усміхнувся і уважно глянув на юнака.

— Коли ви познайомитеся з дівчиною і вона запросить вас до себе, то за скільки днів можна прийти?

У Мартіна від хвилювання аж сорочка прилипла до спини.

— По-моєму, коли завгодно, —відповів бібліотекар.

— Ні, бачите, це не так просто, — заперечив Мартін. — Вона... я... ну, розумієте, її може не бути вдома. Вона вчиться в університеті.

— Ну, тоді зайдете ще раз.

— Ні, бачте, я не зовсім так сказав, — засоромлено признався Мартін, вирішивши цілковито здатися на ласку співрозмовника. — Я простий собі хлопець і ніколи не бував у товаристві. Ця дівчина зовсім не така, як я, а я зовсім не такий, як вона. Може, ви думаєте, що я клею дурня? — раптом запитав він.

— Ні, ні, що ви! — заперечив бібліотекар. — Правда, ваше запитання не в компетенції моєї роботи в довідковому відділі, але я охоче допоможу вам.

Мартін захоплено глянув на нього.

— От якби я вмів так шкварити, все було б гаразд, — мовив він.

— Прошу?..

— Я кажу, що хотів би говорити отак, як ви — і до ладу, і ввічливо, і взагалі...

— А! — порозуміло мовив бібліотекар.

— То коли ж найкраще зайти? Удень... тільки, щоб не перед самим обідом? Чи ввечері? А може, в неділю?

— Знаєте. що, — мовив бібліотекар, посміхнувшись. — Поговоріть з нею по телефону і з'ясуйте це.

— Так я й зроблю, — згодився Мартін і, забравши книжки, рушив до виходу. На порозі, однак, він обернувся й спитав ще: — Коли ви розмовляєте з молодою леді, ну, скажімо, з міс Лізі Сміт, — як треба казати: «міс Лізі» чи «міс Сміт»?

— «Міс Сміт», — авторитетно заявив бібліотекар. — Називайте її «міс Сміт», поки не познайомитесь ближче.

Так Мартін Іден розв'язав свою пекучу проблему.

— Приходьте коли хочете. Я завжди дома надвечір, — відповіла по телефону Рут на його несміливе запитання, коли можна принести взяті книжки.

Вона сама відчинила двері, і її жіноче око одразу помітило випрасувану складку на штанях і якусь невловну загальну зміну в ньому на краще. Особливо її вразило його обличчя. Від Мартіна просто пашіло здоров'ям, і сила ця, перехлюпуючи через вінця, сягала аж до неї. Рут знову відчула бажання пригорнутись до цього юнака і знову здивувалась, що він так на неї впливає. А в нього аж замлоїлось у голові, коли вона, вітаючись, тисла йому руку. Різниця була лиш та, що дівчина не виявила збентеження, а він почервонів по самі вуха. Пішов за нею тою самою незграбною ходою, що й перше, так само перевальцем.

Коли вони вже сиділи у вітальні, Мартін відчув себе певніше, далеко певніше, ніж сподівався. Це Рут підбадьорила його і зробила це так делікатно, що стала йому ще в сто разів милішою. Спочатку вони розмовляли про повернуті книжки, про Свінберна, яким він був зачарований, і про Браунінга, якого він не розумів. Вона переводила розмову з однієї теми на іншу, заразом обмірковуючи, як би стати йому в пригоді. Рут часто думала про це після першої їх зустрічі. Вона щиро хотіла йому допомогти. Це був єдиний чоловік, що збудив у ній жаль і ніжність, але той жаль не мав у собі нічого образливого, а радше — щось материнське. Та й хіба міг то бути звичайний жаль, коли від цього чоловіка віяло такою мужністю, що вона відчувала перед ним якийсь дівочий острах, а її серце й розум повнилися чудними думками й почуваннями? Знов, як зачарована, дивилась вона на його шию і прислухалась до солодкого бажання оповити її руками. Це бажання й тепер здавалося їй непристойним, але вона вже потроху звикла до нього. Рут і гадки не мала, що так може народжуватись кохання. Не знала вона й того, що почуття, яке цей юнак збудив у ній, і є кохання.

Їй здавалося, що вона просто зацікавилась ним, як незвичайною людською постаттю, різнорідно й незмірно обдарованою, — і вважала, що це просто собі людяність.

Рут не розуміла, що прагне його, але з ним було інакше. Він знав, що кохає її, і за все життя нічого не прагнув так, як тепер її. Мартін любив поезію за красу, але тільки після знайомства з Рут перед ним навстіж розчинилися двері в безкраїй світ любовної лірики. Рут дала йому більше, ніж Булфінч і Гейлі. Тиждень тому він не звернув би ніякої уваги на такі, наприклад, слова: «Сумний юнак, коханням одержимий, за поцілунок він життя віддасть», а тепер вони не виходили йому з голови. Зачарований неймовірною правдивістю цих слів, він дивився на Рут і відчував, що й сам був ладен вмерти за поцілунок. Іденові здавалося, що це він «сумний юнак, коханням одержимий», і що навіть посвята в рицарі не сповнила б його більшою гордістю. Нарешті він пізнав, що таке життя і навіщо він народився!

Коли він дивився на Рут і слухав її, думки його смілішали. Він пригадував гостру насолоду від потиску її руки і прагнув знов зазнати цього відчуття. Його погляд не раз спинявся на її устах, і йому жагуче кортіло поцілувати їх. Але в його бажанні не було нічого низького чи брутального. З несказанною втіхою ловив він кожен порух її губ, коли вона вимовляла слова, — бо ж то не були звичайні губи, як у інших чоловіків та жінок. То не було просто людське тіло, то були уста чистого духу, і він жадав їх зовсім не так, як уст інших жінок. Він міг би поцілувати її в уста, притуливши до них свої тілесні губи, але зробив би це з побожним трепетом, як цілують край божих шат. Мартін не розумів, що це в ньому самому відбувалась переоцінка цінностей, і не знав, що, коли він дивився на неї, очі його палали тим самим огнем, яким вони палають у кожного закоханого чоловіка. Він і гадки не мав, скільки мужності й жаги було в його погляді і як глибоко він бентежить її. Цнотлива дівочість Рут підносила його почування, поривала його мислі на височінь зоряно-холодної чистоти, і він здивувався б, дізнавшися, що полум'я його очей, немов гаряча хвиля, проймало її і теж запалювало вогонь. Рут непокоїв його погляд, і вона кілька разів губила нитку думок під напливом бентежно-солодких почуттів. Їй завжди легко було говорити, і якби вона не пояснювала свій стан незвичайністю особи гостя, цей хаос у думках не в жарт би її

стривожив. Але ж вона дуже вразлива, тож і не диво, що ця людина в ореолі мандрівника з іншого світу так захопила її.

Увесь час Рут думала про те, як допомогти йому, і все хотіла звернути на це розмову. Але Мартін перший порушив цю тему.

— Чи не можете ви мені дати пораду в одній справі? — почав він, і, коли вона охоче згодилась, серце йому мало не вискочило з грудей. — Пам'ятаєте, минулого разу я казав, що не можу говорити про книжки, бо нічого в них не розумію. Ну, то я багато думав про це. Часто ходив до бібліотеки, але більшість книжок, що я там брав, мені не під силу. Може, краще було б узятися за науку з самого початку. Я ніколи не мав змоги вчитися. Змалку довелося тяжко працювати, а от тепер пішов до бібліотеки і зовсім іншими очима став дивитися на книжки, побачив багато нових і зрозумів: досі читав не те, ідо треба. Бачте, книжки, які потрапляють на ферми чи на судно, зовсім не такі, як у вашому домі. А я ж тільки до тих і звик. І все-таки — тільки не подумайте, що я хвалюся, — я не такий, як ті, з ким мені доводилося жити. Не те, що я кращий за матросів чи там ковбоїв, — бо я був і ковбоєм один час, — але я завжди любив книжки, читав усе, що траплялось, і... ну... та й взагалі я, здається, думаю інакше, ніж більшість їх... А тепер я вже перейду до діла. Я ніколи не бував у таких домах, як ваш. Коли тиждень тому я побачив усе це — вас, вашу матір, ваших братів, геть усе, — мені воно дуже сподобалось. Я чув і часом читав про таке, а коли побував у вас, побачив, що книжки казали правду. Мені це якось припало до душі, — ось що я хочу сказати. І мені захотілося всього цього і тепер теж хочеться. Я хочу дихати таким повітрям, як у вашому домі, де повно книжок, картин, красивих речей, де люди розмовляють лагідно, де самі вони чисті, як і їхні думки. Повітря, яким я дихав досі, відгонило їжею, платнею за помешкання, лайкою та пияцтвом. Пам'ятаєте, як ви пішли назустріч своїй матері, аби поцілувати її? Це найкраще, що я бачив за ціле життя. А бачив я чимало — далеко більше за багатьох із тих, хто був зі мною. Я люблю спостерігати і хочу бачити більше і по-новому.

Але я щось ніяк не почну про головне. Так ось. Я хочу створити собі таке життя, яким живуть у цьому домі. Життя — то щось більше, аніж тільки надудлюватися, тяжко гарувати та блукати по світу. З чого починати? Я ладен власним горбом оплатити дорогу до цього нового світу — бо, знаєте, як до роботи, то я пережену хоч кого. Раз уже

почну, то працюватиму вдень і вночі. Вам, мабуть, смішно, що я питаю вас про це? Я знаю, до вас мені не слід було б звертатись, але більше нема з ким порадитись... от хіба з Артуром. Може, його й треба було спитати. Якби я був...

Голос Мартінові зірвався. Від його твердого наміру не лишилось і сліду, коли раптом набігла страшна думка, що йому треба було про все це запитати Артура і що він показав себе дурником. Рут відповіла не одразу. Вона занадто поринула в міркування, як погодити його плутану мову й простоту думки з тим, що вона бачила в нього на обличчі. Ні в чиїх очах дівчина ніколи не бачила такої непохитної сили. Перед нею був чоловік, спроможний здійснити хтозна-що, хоч це якось не в'язалося з безпорадністю його думок. Її власний розум був такий жвавий і складний, що вона не вміла по-справжньому оцінити простоти. А проте відчувала силу навіть у сліпих зусиллях його мозку. Цей юнак видавався їй велетнем, що пружився, намагаючись зірвати з себе пута. Коли вона врешті заговорила, на обличчі в неї світилося співчуття.

— Ви самі знаєте, чого вам бракує, — сказала вона. —Вам потрібна освіта. Спершу — початкова школа, тоді середня, а далі університет.

— Так на це треба мати гроші, — зауважив він.

— Ай правда — я про це не подумала, — відказала вона. — Але, може, у вас є родичі, що допомогли б вам?

Мартін похитав головою.

— Батько і мати померли. Є дві сестри, — одна одружена, а друга, певно, незабаром теж одружиться. Є кілька братів — я молодший, — та вони ніколи один одному не допомагали. Просто розбрелися по світу, дбаючи кожен про себе. Старший помер в Індії. Двоє тепер у Південній Африці, ще один плаває на китобійному судні, а останній, акробат, — мандрує з цирком. І я такий самий, як вони. Сам заробляю на себе з одинадцяти років, відколи мати померла. Вчитись мені, либонь, доведеться самотужки. Аби тільки я знав, з чого починати.

— Гадаю, що насамперед вам треба взятися до граматики. Ви говорите... — вона хотіла сказати «жахливо», але стрималася, — не зовсім правильно!

Обличчя йому спалахнуло і вкрилося потом.

— Я знаю, що часто пускаю такі слівця, яких ви не розумієте. Але я тільки їх і вмію... казати. У мене є чимало й інших слів, з книжок, та я не знаю, як їх вимовляти, тож і не вживаю.

— Важливо не те, які слова ви кажете, а те, як ви їх кажете. Можу я з вами бути одверта? Я б не хотіла вас образити.

— Авжеж ні, ні! — вигукнув він, благословляючи в душі її добрість. — Кажіть прямо. Треба ж мені знати! І краще вже почути це від вас, ніж від кого іншого.

— Ну, так от — ваша мова занадто бідна й проста. Вам треба розвивати її і збагачувати. А починати треба з граматики. Я вам зараз принесу й покажу, як нею користуватись.

Коли Рут підвелася, Мартінові пригадалась одна порада з книжок про пристойне поводження в товаристві, і він теж незграбно підвівся з свого місця, але одразу занепокоївся, щоб Рут не подумала, що він збирається вже йти.

— До речі, містере Ідене, — спитала вона вже від дверей, — що таке «надудлюватись»? Я це слово почула від вас.

— Надудлюватись? — засміявся він. — Це значить напиватися віскі або пива, словом, такого, від чого ви п'янієте.

— І ще одне, — засміялася вона й собі. — Не кажіть «ви» там, де має бути безособова форма. «Ви» стосується певної особи і в даному разі не точно відбиває вашу думку.

— Я не зовсім розумію...

— Ну, от ви щойно сказали мені «такого, від чого ви п'янієте». Хіба ж то я маю п'яніти, саме я?

— Та кожен може сп'яніти.

— Атож, звісно, — посміхнулась вона. — Але краще було б не вплутувати мене в такі справи. «Можна сп'яніти» — оце було б сказано нормально.

Рут принесла граматику, підсунула свого стільця ближче до Мартіна, — тут він подумав, що йому, певно, треба було б допомогти їй, — і сіла поруч. Вона розгорнула книжку, і їхні голови зблизились. Збентежений близькістю дівчини, він насилу міг стежити за її порадами. Та коли вона заходилася пояснювати відміни дієслів, Мартін забув про неї. Він ніколи не чув про відмінювання, і ці таємні закони мови захопили його.

Ще нижче схилився він над сторінкою, і раптом її волосся торкнулося його щоки. За все своє життя юнак тільки раз утратив свідомість і тепер відчув, що от-от це може з ним повторитися. Дух перехопило йому в грудях, неначе вся кров бухнула з серця під саме горло і душила його. Ніколи не здавалась вона йому такою досяжною. На мить через величезну прірву, що розділяла їх, було перекинуто міст. Але нічим це не порушило піднесеності його почуттів. Вона не зійшла до нього. Це він знявся в хмари й наблизився до неї. Його любов до неї була, як і раніш, мало не побожна. Він відчув, що наче закрадається в святую святих, і повільно й обережно відхилив голову, намагаючись уникнути дотику, що проймав його, мовби електричним струмом. Рут нічого цього не помітила.

РОЗДІЛ VIII

Минуло кілька тижнів. Мартін Іден вивчав граматику, переглядав порадники, які розповідали про гарні манери, і жадібно поглинав книжки, що захоплювали його уяву. З людьми свого кола він не бачився зовсім. Дівчата з «Лотосу» ніяк не могли збагнути, що це з ним сталося, і засипали Джіма запитаннями, а деякі хлопці, котрі боксували у Райлі, були навіть раді, що Мартін більше не приходить.

Він тим часом знайшов новий скарб у бібліотеці. Граматика роз'яснила йому основи мови, а ця нова книжка — основи поезії, і Мартін почав вивчати розмір, будову й форму, що крилися під любою йому красою. Далі він натрапив на один сучасний твір, що розглядав поезію як образотворчість; задля доказовості тут було наведено багато прикладів з найкращих літературних творів — жодного роману Іден не читав так захоплено, як цю книжку. І його свіжий, незайманий двадцятилітній розум, підштовхуваний жадобою знання, легко засвоював прочитане, виявляючи незвичайну для пересічного студента силу.

Коли він тепер оглядався назад, то відомий йому світ — світ далеких країн і морів, кораблів, матросів та повій — видавався вже дуже малим; проте, зливаючись з новим світом, старий ширшав. Його розум прагнув єдності, і Мартін здивувався, помітивши перші ознаки зв'язку між обома світами. Сам він, проймаючись високими думками й красою, які черпав із книжок, теж виріс. І тоді ще більш упевнився, що в тому товаристві, до якого належить Рут та її родина, всі чоловіки й жінки тільки такими думками й живуть. Там, унизу, де жив він, — панував бруд, що заплямував йому все життя, і він жадав очиститися й піднестись у ті сфери, де жили вищі класи. І в дитячі роки, і в юнацькі його гнітила якась невиразна тривога. Він і сам не знав, чого хотів, але таки чогось прагнув, хоч і марно, аж поки познайомився з Рут. А тепер ця тривога стала гостра й болюча, і нарешті він ясно зрозумів, що жадає краси, знання й любові.

Останніми тижнями він разів шість бачився з Рут, і після кожної зустрічі світ в його очах кращав. Вона допомагала йому в англійській мові, виправляла вимову й учила арифметики. Але їхні розмови не

обмежувались елементарною наукою. Він занадто багато бачив у житті, і розум мав занадто зрілий, щоб задовольнятися тільки дробами, кубічними коренями й граматичним аналізом. Тож часом вони розмовляли зовсім про інше — про вірші, які Мартін саме читав, про поета, якого Рут саме вивчала. А коли вона читала йому вголос улюблені уривки, він відчував невимовне блаженство. Ніколи не чув він такого голосу — кожен звук додавав йому любові, від кожного слова дужче билося серце. Це був голос, сповнений спокою й музичних переливів — ніжний, соковитий виплід культури та духовної шляхетності. Слухаючи її, він мимохіть згадував гострі голоси жінок диких племен, портових повій і ненабагато мелодійніші голоси робітниць — жінок та дівчат його класу. Одразу ж починала працювати уява, всі ці жінки довгою низкою проходили в пам'яті, і на їх тлі ще більше сяяв ореол Рут. Його захват сягав ще далі, коли він бачив, як глибоко проймається вона тим, що читає, і захоплюється красою поетичної думки. Вона багато читала йому з «Принцеси», і він не раз помічав, як на очі їй набігали сльози — така вразлива була душа дівчини. В ці хвилини її зворушення так підносило Мартіна, що йому здавалося, ніби він — рівний богові, і, слухаючи Рут, дивлячись на неї, юнак мовби заглядав у лице самому життю, прозираючи в його найглибші таємниці. Усвідомивши, на яку висоту витончених переживань він злетів, Мартін зрозумів урешті, що це — кохання і що нічого вищого над кохання у світі немає. Лабіринтами пам'яті пропливали тоді всі втіхи й захоплення минулого — сп'яніння від вина, жіночі пестощі, груба гра фізичного змагання—і все це видавалося йому низьким і недостойним проти того високого запалу, яким він тепер горів.

Для Рут, одначе, взаємини їхні були неясні. У неї не було ніякого досвіду в любовних справах. Дівчина знала про них тільки з книжок, де події повсякденного життя силою фантазії переносилися в казкове царство нереальності. Їй і на думку не спадало, що цей неотеса матрос закрадається в її серце і будить там потаємні сили, які можуть колись прорватися й залляти

її хвилями вогню. Вона не відала, що таке справжній вогонь кохання. Все, що вона знала про кохання, — то була теорія: вона уявляла кохання, як мерехтливе сяйво зірок, як нечутне спадання роси або дзюркіт тихої річки, як прохолодний оксамит літньої ночі. Для неї

це була ніжна прихильність, служіння коханому серед небесного супокою, серед аромату квітів та імлистого сяйва. Вона й не догадувалась про вулканічні пориви кохання, про його пекучий жар, що обертає серце в усипану гарячим попелом безплідну пустелю. Не знала вона ані власних сил, ані сил життя, і його глибінь була для неї морем ілюзій. Подружнє щастя її батьків видавалося Рут ідеалом любовного спілкування, і вона була певна, що одного дня без будь-яких хвилювань та боротьби теж розпочне таке саме безхмарне, радісне життя з коханим.

Отже, Рут дивилася на Мартіна Ідена, як на нову, незвичайну для неї людину, і думала, що саме ця незвичайність і справляє на неї таке враження. Анічого неприродного тут не було. Вона так само чудно почувала себе, дивлячись у зоопарку на диких звірів, спостерігаючи бурю або здригаючись від сліпучої блискавки. Все це було пов'язане з таємницями космосу, і так само щось космічне ввижалося і в ньому. Мартін прийшов до неї, обвіяний вітрами безмежних просторів та далеких країн. На обличчі його відбився блиск тропічного сонця, а в пружних м'язах була первісна сила. Шрами та рубці в нього на тілі були тавром того загадкового світу грубих людей і ще грубіших вчинків, що починалися десь за її обрієм. Він був неприборканий, дикий, і потай вона пишалася тим, що він такий покірний їй. Нею керувало цілком природне бажання приручити дикуна. Це бажання було несвідоме, і Рут навіть гадки не мала, що хоче зліпити з нього подобу свого батька, котрий здавався їй взірцем довершеності. Через свою недосвідченість не могла вона збагнути, що космічне почуття, яким Мартін її запалював, було найбільшою космічною силою — любов'ю, що з однаковою непереможністю вабить одне до одного і чоловіка й жінку, змушує оленів битися на смерть під час парування і навіть найдрібніші часточки єднає докупи.

Швидкий розвиток Мартіна будив у неї подив і цікавість. Несподівано вона відкривала в ньому чимало гарного, що день у день розпускалося, немов квітка на родючому грунті. Вона вголос читала йому Браунінга і не раз дивувалася його оригінальним тлумаченням неясних рядків. Годі було їй здогадатися, що, знаючи людей та життя, він далеко частіше, ніж вона, схоплював поетову думку. Його міркування здавалися їй наївними, хоч нерідко вона захоплювалася сміливим льотом його фантазії, яка бігла по такій широкій орбіті

серед зоряних просторів, що, неспроможна наздогнати її, вона лише трепетала перед цією незбагненною силою. Потім вона грала Мартінові — тепер уже не визивно, — і музика відкривала в ньому незмірні глибини. Його душа розкривалася до музики, як квітка до сонця, і невдовзі він забув крикливі популярні мелодії робітничої околиці, а перейшов до класичних творів, що їх Рут виконувала майже напам'ять. Проте він відчував якусь демократичну прихильність до Вагнера', а увертюра до опери «Тангейзер», коли Рут пояснила її, сподобалась йому найбільше. В ній Мартін бачив своє життя. Тема Венериного грота нагадувала Іденові його власне минуле, а Рут він ототожнював з «Хором пілігримів». Мало не в екстазі ширяв він у цьому царстві духів, де точилася одвічна боротьба добра і зла.

Іноді він ставив їй такі запитання, що її на мить брав сумнів, чи правильно вона розуміє музику. Зате, коли Рут співала, він ні про що вже не питав. Тут вона була бездоганна, і юнак сидів непорушно, зачарований божественною чистотою її сопрано. Мимоволі він пригадував жалюгідне попискування й вереск простих фабричних дівчат та пропиті голоси охриплих від джину портових повій. Рут охоче співала і грала йому. Адже це їй вперше трапила до рук людська душа, і так утішно було ліпити з неї що хочеш, бо їй здавалося, що вона формує душу Мартінові і наміри має добрі. Крім того, їй з ним було приємно, він уже не лякав її. Те почуття, що спочатку відштовхувало її від нього, було не що інше як страх перед темною стороною власної душі, але тепер той страх непробудно спав. Несвідомо вона вважала його своєю власністю. Та й Мартін якось підбадьорював її. Вона напружено

1 Ріхард Вагнер (1813 — 1883) — великий німецький композитор, диригент, поет-драматург, публіцист. В романтичній опері «Тангейзер» (1845) Вагнер виразив протест проти святенницької моралі, ідею боротьби за вільний прояв людських почуттів.

працювала в університеті, і їй корисно було часом одірватися від книжкового пилу й подихати свіжим морським повітрям, що віяло від нього. Сила! Ось чого їй бракувало, а він великодушно ділився з нею своєю силою. Опинитися з ним в одній кімнаті, зустріти його на порозі — це вже означало дихати на повні груди. І коли він ішов додому, вона бралася за свої книжки з новим запалом і з подвоєним завзяттям.

Рут знала Браунінга, але ніколи не думала, як небезпечно гратися з людською душею. Що більше зацікавлювалась вона Мартіном, то палкіше хотіла переробити його життя на свій смак.

— От візьміть містера Бетлера, — сказала вона якось, коли граматику, арифметику та поезію на разі було вичерпано. — Спершу йому не дуже щастило. Його батько, банковий касир, прохворівши кілька років, помер в Арізоні від сухот, і містер Бетлер — його звуть Чарлз Бетлер, — лишився зовсім самотній. Батько його з Австралії, і в Каліфорнії у них немає ніяких родичів. Він пішов працювати до друкарні, — я кілька разів чула від нього цю історію, — і спочатку одержував три долари на тиждень. А тепер він має щонайменше тридцять тисяч на рік. Як він дійшов цього? Він був чесний, сумлінний, працьовитий і ощадливий. Не дозволяв собі жодної з тих розваг, що до них вдаються молоді хлопці. Він узяв за правило будь-що відкладати щотижня певну суму. Звісно, незабаром він почав заробляти більш ніж три долари, і в міру того, як зростав його заробіток, зростали й заощадження. Удень він працював, а ввечері ходив до початкової школи. Він завжди думав про майбутнє. Пізніше почав відвідувати вечірню середню школу. Сімнадцяти років він уже був складачем і заробляв добрі гроші, але його честолюбність цим не задовольнилася. Він жадав кар'єри, а не шматка хліба, і готовий був усім пожертвувати заради майбутніх благ. Він вирішив вивчити право і почав з кур'єра в конторі мого батька — подумайте тільки! — за якихось чотири долари на тиждень. Але він навчився бути ощадливим і навіть з цих чотирьох доларів примудрявся щось вигадувати.

Вона спинилася, щоб передихнути і глянути, яке враження справляє на Мартіна її оповідь. На обличчі його світилась зацікавленість юнацьким змаганням Бетлера, але брови-були нахмурені.

— Звісно, що скрутнувато було хлопцеві, — зауважив він. — Чотири долари! Як на них вижити? Тут уже справді не до розваг. Та от я плачу за харчі й помешкання п'ять доларів на тиждень і нічого путнього не маю. Він, певно, жив, як собака. Їв...

— Він сам собі варив на гасниці, — перебила вона.

— їв він, либонь, гірше, ніж матроси на найубогіших суденцях. А там же так паскудно годують, як ніде.

— Але подумайте, чого він досяг тепер! — захоплено вигукнула Рут. — Подумайте, які тепер у нього прибутки! Колишнє бідування покрилося тисячократно.

Мартін суворо глянув на неї.

— Одне тільки можу сказати, — мовив він, —що тепер містер Бетлер навряд чи зможе повеселитися. Якщо він замолоду рік у рік так погано харчувався, то тепер у нього з шлунком запевно не все гаразд.

Вона опустила очі перед його пильним поглядом.

— Ладен закластися, що в нього катар, — визивно додав він.

— Так, —погодилась Рут, —проте...

— І я певен, —провадив Мартін далі, —що він похмурий і сердитий, як сич, ніщо його не тішить, дарма що він має тридцять тисяч на рік. І, мабуть, не дуже любить дивитися, як інші тішаться. Хіба не так?

Вона потакнула головою, однак поспішила пояснити:

— Але він взагалі не з тих, хто схильний до веселощів. Це чоловік тверезий і поважний за вдачею. Такий він був завжди.

— Ще б пак! — вигукнув Мартін. — Мати три-чотири долари на тиждень. Молодому хлопцеві самому варити собі на гасниці й відкладати гроші, день працювати, а вночі вчитися, вічно працювати й ніколи не погуляти, не розважитись, навіть не знати, що таке розвага! Звісно, що ті тридцять тисяч йому прийшли запізно.

В його жвавій уяві промайнула тисяча подробиць злиденного існування ощадливого хлопця, який, відстаючи в духовному розвитку, поступово став людиною з прибутком у тридцять тисяч. Перед його очима, немов на екрані, пройшло все життя Чарлза Бетлера.

— А знаєте, — додав Мартін, — мені шкода містера Бетлера. Він тоді, звісна річ, був занадто молодий і не розумів, що робить, але ж він сам украв у себе життя заради цих тридцяти тисяч! Це добрі гроші, проте вони не дадуть йому того, що хлопцем він міг би мати за десять центів, коли б не відкладав їх, а купував на них цукерки, горіхи або квитки до театру.

Своєрідність його поглядів разила Рут. Вони були не тільки нові для неї, не тільки суперечили її власним — в них чулася іскра правди, яка загрожувала знищити або докорінно змінити всі її уявлення про світ. Якби їй було не двадцять чотири, а чотирнадцять років, те уявлення може й змінилося б. Але їй було двадцять чотири, і,

консервативна по натурі і вихованню, вона вже цілковито сформувалась в тому оточенні, де жила. Правда, Мартінові дивацькі погляди бентежили її, але вона списувала це на оригінальність та незвичайність його життя і скоро про них забувала. А сила його слів, хоч вони були їй не до вподоби, блиск очей і серйозність обличчя хвилювали її й вабили. Рут і гадки не мала, що цей чоловік, який прийшов з-поза меж її крайобрію, в такі хвилини високо підносився над нею, висловлюючи заглибокі для неї думки. В межах її крайобрію містився увесь її світ: обмежений розум бачить обмеженість тільки в інших. Отож їй і здавалося, що її погляди дуже широкі, і коли думки їхні часом розходились, то це тільки через Мартінову обмеженість. І вона мріяла розширити його світогляд настільки, щоб він злився з її власним.

— Але я ще не скінчила, — мовила Рут. — Батько каже, що жоден з його кур'єрів не працював так, як містер Бетлер. Він завжди відзначався надзвичайною працьовитістю. Ніколи не спізнювався, а навіть приходив у контору на кілька хвилин раніш. І все-таки уривав час для себе. Кожну вільну хвилину присвячував навчанню. Вивчав бухгалтерію, писав на машинці, вчився стенографії і, щоб заплатити за уроки, ночами диктував одному судовому репортерові. Незабаром він став клерком. Батько оцінив його і, побачивши, що він далеко піде, порадив вступити до юридичної школи. Він став адвокатом, і, як тільки вернувся до контори, батько відразу ж узяв його за молодшого компаньйона. То справді видатна людина. Він уже кілька разів відмовлявся від місця в сенаті Сполучених Штатів, а, якби захотів, каже батько, міг би стати й членом найвищого суду. Таке життя — приклад усім нам. Воно показує, що вольова людина здатна всього добитися в житті.

— Так, він справді видатна людина, — щиро погодився Мартін.

Але щось у цій розповіді ображало його почуття краси й розуміння життя. Як на нього, всі ті муки й злидні містера Бетлера не були нічим виправдані. Якби він терпів усе це заради любові до жінки або до краси, Мартін зрозумів би його. Безтямно закохавшись, людина може піти на все за один поцілунок, але ж не за тридцять тисяч доларів прибутку. Його не захоплювала кар'єра містера Бетлера. Кінець кінцем, у ній було щось жалюгідне. Тридцять тисяч на рік — це,

звісно, не погано, але катар шлунка й нездатність бути по-людському щасливим позбавляли їх усякої цінності.

Своїми міркуваннями він спробував поділитися з Рут, але вона тільки жахнулась і остаточно впевнилася, що Мартіна конче треба перевиховати. В ній говорила та вузькість світогляду, яка змушує людину вірити, що її колір шкіри, релігія й політичні переконання — найкращі і що всі інші люди, розкидані по світу, стоять нижче за неї. Це була та сама вузькість думки, котра спонукала стародавнього єврея дякувати богові за те, що він не народився жінкою, а в наш час посилає місіонерів у всі кінці земної кулі проповідувати свою віру; і вона ж таки викликала у Рут бажання перетворити Мартіна на щось подібне до людей її кола.

РОЗДІЛ ІХ

Повернувшись з плавання, Мартін Іден поспішив до Каліфорнії, гнаний любовною тугою. Коли в нього вийшли всі гроші, він найнявся на судно, що їхало шукати скарби; але через вісім місяців марних шукань Соломонові острови були свідками розпаду експедиції. З матросами розплатилися в Австралії, і Мартін одразу ж перейшов на пароплав, що прямував до Сан-Франціско. За ці вісім місяців він не тільки заробив досить грошей, щоб кілька тижнів прожити на суходолі, але встиг ще багато прочитати й вивчити.

У Мартіна був допитливий розум, одначе, крім здібностей до науки, його ще спонукала невгамовна нату-

ра й любов до Рут. Граматику, яку Ідей узяв із собою, він перечитав кілька разів, аж поки його свіжий розум цілком опанував її. Тепер він помічав, як неправильно говорять його товариші матроси, і набув звичку виправляти про себе їхні помилки. Він дуже зрадів, коли завважив, що вухо в нього стало чутливе і взагалі розвинулося чуття мови. Усякі неправильності різали йому слух, хоч не раз, через брак практики, зривалися з уст і в нього. Потрібен був час, щоб засвоїти всю цю премудрість.

Покінчивши з граматикою, Мартін узявся до словника і щодня виучував по двадцять нових слів. Це було нелегке завдання, і, стоячи коло стерна чи на вахті, він без кінця повторював вивчені слова та їх значення, стомлюючи свій мозок аж до повної виснаги. Він затято втовкмачував собі найважчі вислови, щоб призвичаїти свій язик до мови Рут, повторював їх тисячі разів, і одного дня був дуже здивований, помітивши, що почав говорити по-англійському чистіше й правильніше, аніж офіцери й ті добродії, що фінансували експедицію.

Капітана-норвежця з риб'ячими очима примхлива доля зробила власником повної збірки творів Шекспіра, якого він ніколи не читав, і Мартін, узявшись прати йому білизну, дістав дозвіл користуватися пречінними книжками. Окремі уривки п'єс, які йому особливо подобались, мимоволі вкарбувалися в пам'ять, і деякий час увесь світ бачився йому у формах і образах Єлизаветинського театру, юнак навіть

думати почав білими віршами. У нього розвинулися слух і чуття до англійського слова, хоч заразом він набув і багато архаїчного.

Вісім місяців проминуло не марно, бо за цей час Мартін не тільки навчився правильно говорити, поважно мислити, але й краще пізнав самого себе. Він смиренно визнавав своє неуцтво, але водночас відчував у собі великі сили. Завважуючи глибоку різницю між собою й товаришами, він був досить розумний, щоб зрозуміти, що різнять їх більше можливості, аніж досягнення. Те, що зробив він, могли зробити й вони, однак якийсь внутрішній голос твердив, що він здатний на щось більше. Мартін до болю гостро відчував несказанну красу світу і жалкував, що Рут не може милуватися цією красою разом з ним. Він вирішив описати

і

їй велич південних морів. Але раптом у ньому спалахнув творчий дух і виникло бажання розповісти про це багатьом, а не тільки Рут. І тут з'явилась велика ідея: він писатиме. Він стане одним оком з тих очей, що ними дивиться світ, одним вухом із тих, якими світ слухає, серцем — одним із сердець, що ними світ відчуває. Він писатиме все — поезію й прозу, романи й нариси, п'єси, як Шекспір. От де його кар'єра й шлях до Рут. Адже письменники — це велетні світу, і вони вже запевно вищі, ніж якийсь там містер Бетлер, що має прибутку по тридцять тисяч на рік і, коли б захотів, міг би стати членом Найвищого суду.

Як тільки ця думка народилася, вона геть заполонила Мартіна, і вся його подорож до Сан-Франціско минула наче сон. Він оп'янів від усвідомлення своєї сили і відчував, що може осягти все. Серед спокійної самотності великого океану обрій його розширився. Спершу він цілком виразно побачив Рут і її світ. Бачив його, як щось конкретне, що можна брати до рук, повертати й досліджувати. Чимало було в цьому світі неясного, туманного, але він не звертав уваги на деталі: він бачив цілість і знав, як її опанувати. Писати! Ця думка пекла його вогнем. Він почне одразу ж, як тільки повернеться. Насамперед опише всю мандрівку шукачів скарбів і пошле це до якоїсь газети в Сан-Франціско. Рут він нічого не скаже, і вона буде приємно здивована, побачивши його ім'я надрукованим. Він може водночас і писати й учитися. Хіба в добі не двадцять чотири години? Його ніщо не здолає. Він уміє працювати, і всі перешкоди впадуть перед ним.

..

Йому вже не треба буде йти матросом у плавання. На мить перед ним промайнула парова яхта. Є ж письменники, що мають власні яхти. Звісно, казав він собі, успіх прийде не зразу, і коли б він спочатку міг заробити собі хоч на навчання, і то було б добре. А потім, пізніше, — важко сказати, коли саме, — як уже вивчиться й підготується, він почне писати великі твори, і його ім'я буде в усіх на устах. А найважливіше, далеко важливіше за все інше — він доведе тоді, що гідний Рут. Слава теж гарна річ, але це заради Рут зародилась осяйна мрія! Він не шукач слави, а один з безтямно закоханих.

Приїхавши до Окленда з повною кишенею, він знов оселився в тій самій комірчині у Бернарда Хігінботема й засів за роботу. Навіть Рут він не повідомив, що повернувся. До неї вирішив піти тільки тоді, як скінчить нарис про шукачів скарбів. Відмовитись од побачення з нею було не так уже й важко, бо Мартіна охопив огонь творчої гарячки. Крім того, саме його писання мало наближувати її до нього. Він не знав, якого розміру повинен бути газетний нарис, і, взявши за приклад фейлетон на дві сторінки в недільному додатку до газети «Оглядач Сан-Франціско», підрахував, скільки там слів. За три дні безупинної роботи скінчив нариса, але коли старанно переписав його великими кривулями, то випадково довідався з бібліотечного підручника стилістики про існування таких речей, як абзаци та лапки. Раніш він ніколи не думав про це. Він негайно сів знову переписувати нариса, раз у раз заглядаючи до підручника, і за один день дізнався про будову літературного твору більше, як інший школяр за цілий рік. Коли нарис було вже переписано вдруге і дбайливо згорнуто в трубку, Мартін несподівано вичитав у газеті серед порад для початківців залізний закон про те, що рукописи не можна згортати в трубку і що писати треба на одній стороні аркуша. А він цей закон порушив в обох пунктах. Звідти ж довідався, що першорядні газети платять не менш, як десять доларів за шпальту. Отже, переписуючи нарис утретє, Мартін втішався тим, що помножував десять шпальт на десять доларів. Результат виходив той самий — сто доларів, і він вирішив, що це краще за матроську службу. Якби він двічі не схибив, нарис був би готовий за три дні. Сто доларів за три дні! Щоб заробити такі гроші на морі, йому довелося б плавати три місяці, а то й більше. Треба бути дурнем, щоб іти в море, коли можеш писати, — міркував він, хоч гроші самі собою нічого не важили для нього. Вартість їхня полягала тільки в тому, що

вони давали йому незалежність і змогу купити пристойну одежу, а все це мало наблизити його до стрункої блідої дівчини, яка вчинила переворот у його житті і дарувала йому натхнення.

Він поклав рукопис у великий конверт і заадресував редакторові «Оглядача Сан-Франціско». Гадав, що все одержане редакція друкує негайно, і, надіславши рукопис у п'ятницю, в неділю вже сподівався побачити його в друку. Це чудовий спосіб сповістити Рут про свій приїзд. Тоді він у неділю піде до неї. Тим часом Мартін уже захопився новою ідеєю і дуже пишався нею, бо вважав це розумним, дотепним і скромним. Він напише пригодницьку повість для дітей і продасть її «Другові молоді». Пішовши до читальні, він переглянув підшивки цього журналу і побачив, що довгі оповідання там звичайно ділять на п'ять частин, приблизно по три тисячі слів у кожній. Але далі він знайшов кілька повістей, поділених на сім частин, і вирішив написати саме такий довгий твір.

Йому якось довелося служити на китобійному судні в Льодовитому океані; щоправда, плавання, розраховане на три роки, закінчилося через шість місяців, бо судно зазнало аварії. Хоч він мав уяву мрійника, навіть фантазера, але найбільше любив реальне і схильний був писати тільки про те, що знав. Він добре розумівся на китобійному промислі і на основі свого досвіду почав змальовувати вигадані пригоди двох хлопців, героїв повісті. Це легка робота, — сказав він собі в суботу ввечері. За день закінчив перший розділ на три тисячі слів, на велику втіху Джімові і неприхований глум містерові Хігінботему, котрий за обідом раз у раз пускав шпильки відносно «літератора», що завівся у них в родині.

Мартін мовчав і заздалегідь тішився, уявляючи собі здивоване обличчя містера Хігінботема, коли той візьме недільний номер «Оглядача» і побачить там його нарис про шукачів скарбів. Настав жаданий день, Мартін схопився дуже рано і скоро був уже біля парадних дверей, збуджено перебігаючи очима по сторінках газети. Уважно переглянувши номер вдруге, він поклав його на місце. Добре, що хоч нікому нічого не казав. Потім, розміркувавши, вирішив, що газети, очевидно, друкують одержані рукописи не так швидко. Та й нарис його не мав нічого злободенного, тож редактор, певне, спочатку порозуміється з ним листовно.

Після сніданку він знов узявся до своєї повісті. Слова так і пливли йому з-під пера, хоч він не раз переривав писання, щоб заглянути до словника або до підручника стилістики. Під час таких перерв він по кілька разів перечитував щойно написаний розділ і втішав себе, що хоч і не пише тих великих речей, які вже зріють у ньому, зате знайомиться з правилами композиції і потроху привчається оформлювати і ясно висловлювати свої думки. Мартін писав, поки не посутеніло, а тоді пішов до читальні і, зарившись у купу журналів, сидів там аж до десятої години, коли бібліотеку зачиняли. Така була в нього програма на цей тиждень. Щодня він писав по три тисячі слів і щовечора заглиблювався в журнали, силкуючись зрозуміти, які саме повісті, статті й вірші видавці ухвалюють до друку. Одне було ясно: все, що написали ці численні автори, міг би написати й він, а коли б йому дали час, то написав би таке, що їм і не під силу. Натрапивши в «Книжкових новинах» нотатку про авторський гонорар, він дуже зрадів, але не тому, що Редьярд Кіплінг бере долар за слово, а тому, що першорядні журнали платять за слово щонайменше два центи. «Друг молоді», безперечно, журнал першорядний, отже, за три тисячі слів, що він написав сьогодні, він матиме шістдесят доларів — двомісячний заробіток на морі!

У п'ятницю ввечері Мартін закінчив повість, що складалася з двадцяти однієї тисячі слів. По два центи за слово — це чотириста двадцять доларів. Непогана платня, як за тиждень роботи. Таких грошей він ніколи ще не одержував. Йому навіть нікуди буде дівати їх. Він натрапив на золоте дно, — звідси можна черпати й черпати. Він вирішив придбати собі дещо з одежі, передплатити силу різних журналів і накупити всяких довідників, по які йому тепер доводиться бігати до бібліотеки. І все ж від чотирьохсот двадцяти доларів лишалося ще чимало. Він довго сушив собі голову, на що б їх витратити, і врешті надумав найняти Гертруді служницю, а Мерієн подарувати велосипед.

Здавши на пошту грубий рукопис для «Друга молоді» та накресливши план нарису про ловців перлів, він у суботу після обіду пішов до Рут. Її попередив телефоном, і вона вийшла йому відчинити. Від нього так і війнуло на неї знайомим відчуттям дужості й здоров'я. Здавалося, що вогонь пройняв усе її тіло, розлився по жилах гарячим струмком, і, напоєна його снагою, дівчина аж затремтіла. Мартін

почервонів, торкнувшись її руки і зазирнувши в голубі очі, але свіжа бронза, якою сонце за вісім місяців вкрило його лице, заховала рум'янець. Проте шию ця бронза не захистила від тугого комірця. Побачивши таку саму червону смужку на шиї, Рут мимохіть посміхнулася, але ця посмішка вмить зникла, коли вона глянула на його одяг. Новий костюм — перший, зроблений на замовлення — справді був до лиця Мартінові, і його постать у ньому здавалася тоншою й стрункішою. Крім того, замість кашкета в руках він тримав м'який капелюх, який вона тут же веліла йому надіти і висловила своє задоволення з його зовнішності. Вона давно вже не почувала себе такою щасливою. Адже ця зміна в ньому — від неї, і, сповнена гордості, вона загорілась бажанням допомагати йому й далі.

Проте найпомітнішою зміною в ньому і найприємнішою для неї була його мова. Мартін говорив тепер не тільки правильно, але майже вільно, вживаючи багато нових слів. Правда, коли хвилювався й захоплювався, то знов починав вживати жаргонні слова і часом ще трохи спотикався на недавно засвоєних виразах. Однак у цілому він розмовляв тепер і легко, і — що дуже радувало Рут — жваво й дотепно. Це, нарешті, знайшов собі вихід його природний гумор і веселість, за які так любили його товариші; досі-бо він був при ній немов зв'язаний — йому бракувало слів і вправності. Тепер він уже не розгублювався, як раніш, і не почував себе тут таким чужорідним елементом. Але все ж був дуже обачний, обачний у кожній дрібниці, і, полишаючи Рут ініціативу в невимушеній розмові, сам тільки підтримував її, ніколи не починаючи перший.

Він розповів їй про свою нову роботу і про те, що збирається писати для заробітку, а заразом і вчитися. Але був дуже розчарований, не знайшовши в ній співчуття. Рут не поділяла його запалу.

— Бачите, —сказала вона відверто, —література таке саме ремесло, як і всяке інше. Я, звісно, мало розуміюся на цьому, а просто висловлюю загальну думку. Адже ж не можна стати ковалем, не повчившись років зо три, а то й усі п'ять. Ну, а що письменники заробляють краще, ніж ковалі, то існує куди більше охочих до писання, таких, хто... пробує писати.

— А може, у мене особливий хист до літератури? — запитав він, потай радіючи, що так добре сказав. І враз його буйна уява кинула на

широкий екран усю цю сцену, а поруч тисячу інших сцен з його життя, суворих і диких, брутальних і тваринних.

Але все це промайнуло перед очима з швидкістю світла, ні на мить не урвавши розмови і не порушивши спокійного плину його думок. На екрані своєї уяви він побачив себе й цю милу гарну дівчину, вони сиділи одне проти одного, розмовляючи доброю англійською мовою, в затишній кімнаті, серед книжок і картин, де панувала цілковита гармонія й культура, де все пройняте яскравим, рівним світлом. А водночас спалахували й відпливали в темні кутки екрана зовсім інші сцени, і кожна — ціла картина, а він глядач, що може дивитися на яку схоче. Він бачив ці сцени крізь імлу й клуби сірого туману, що танули перед пасмами яскравого червоного світла. Ось ковбої в шинку п'ють вогняне віскі, у повітрі лунає непристойна, сороміцька лайка, і він теж із ними п'є й лається найкрутішими словами, тут-таки, за тим самим столом; чадять гаснички, стукотять фішки, ляскають карти. А от він, скинувши сорочку, б'ється з Рудим Ліверпульцем на баку «Сасквеганни». А ось закривавлена палуба «Джона Роджерса» того похмурого ранку, коли вибухнув заколот: помічник капітана корчиться в передсмертних муках, револьвер у капітановій руці бухає вогнем і димом, а навколо падають матроси, вигукуючи дикі прокльони, і їхні звірячі обличчя перекривлені від люті. Нарешті знову центральна картина, овіяна чистотою й спокоєм, осяяна рівним світлом: Рут розмовляє з ним серед книжок та картин, виблискує рояль, на якому вона трохи згодом гратиме йому, чути його власні слова: «А може, у мене особливий хист до літератури?»

— Хай навіть людина має і особливий хист до ковальства, — засміялася вона, — але перше ніж стати ковалем, вона мусить побути підмайстром.

— То що ж ви мені порадите? — спитав Мартін. — Тільки майте на увазі, що я справді відчуваю здібність писати. Я не можу цього пояснити, а проте знаю, що це так.

— Вам треба вчитися, —відповіла Рут, — учитися; незалежно від того, будете ви письменником чи ні. Хоч яку кар'єру ви собі оберете, вам однаково треба вчитися, і не абияк, а систематично. Треба вступити до середньої школи.

— Так... — почав він, але дівчина перебила його.

— Звісно, ви могли б водночас і писати.

— Я мушу, — похмуро відповів Мартін.

— Чому?

Рут здивовано глянула на нього. Їй не подобалося, що він так затявся на своєму.

— Тому, що коли не писатиму, то нічого й думати про навчання. Треба ж мені на щось жити, купувати книжки, одежу.

— Я й забула про це, — засміялась вона. — І чого ви не народилися з готовим прибутком?

— Ні, краще вже мати здоров'я й уяву, — відказав він. — Гроші заробити можна, а от тих речей... — він мало не сказав «ви не заробите», — не заробиш.

— Тільки не кажіть «тих речей не заробиш!» — вигукнула вона. — Це некрасиво.

Він спалахнув і пробурмотів:

— Це правда. Будь ласка, поправляйте мене завжди.

— Я... охоче, — нерішуче промовила вона. — У вас так багато гарного, що мені хотілося б бачити у вас його ще більше.

Мартін став глиною в її руках і палко жадав, щоб вона ліпила з нього, що хоче, а вона прагнула зробити його образом і подобою свого ідеалу. І коли вона сказала, що в найближчий понеділок починаються вступні іспити до середньої школи, він відповів, що складатиме їх.

Потім вона грала й співала йому, а він жадливо дивився на неї, упоєний чаром її жіночності і дивуючися, чому коло неї нема сотень обожнювачів, які б слухали її й жадали так само, як слухає й жадає він.

РОЗДІЛ X

Того дня Мартін лишився обідати у Морзів і, на велику радість Рут, справив добре враження на її батька. Вони розмовляли про мореплавство як про кар'єру, а цю справу Мартін знав, як свої п'ять пальців, і містер Морз згодом зауважив, що він — хлопець з головою. Уникаючи грубих виразів і добираючи відповідні слова, Мартін мусив говорити повільно і через те краще формулював свої думки. Він почував себе далеко вільніше, ніж рік тому, коли вперше обідав у цьому домі, а його соромливість та скромність подобались навіть місіс Морз, яка була приємно вражена його успіхами.

— Це перший чоловік, що привернув до себе увагу Рут, — сказала вона містерові Морзу. — Вона досі була така байдужа до чоловіків, що я вже почала турбуватися.

Містер Морз здивовано глянув на неї.

— То ти хочеш за допомогою цього матроса розбудити в ній жінку? — спитав він.

— Я хочу, щоб вона не лишилася в дівках. Якщо цей Іден збудить у ній взагалі інтерес до чоловіків, це буде добре.

— Дуже добре, — погодився він. — Але припустімо, — а іноді, моя люба, ми повинні припускати, — що він збудить у неї інтерес тільки до себе?

— Це неможливо, — засміялася місіс Морз. — Вона на три роки старша від нього, та й просто це неможливо. Нічого поганого не буде. Можеш на мене покластися.

Отже, роль Мартінові була визначена поза його волею, тимчасом як він сам, під впливом Артура й Нормана, зважився на щось надзвичайне. Вони сказали йому, що в неділю вранці збираються поїхати на велосипедах за місто, але це зовсім не цікавило Мартіна, поки він не довідався, що Рут також має велосипед і їде з ними. У нього не було велосипеда, і він не вмів на ньому їздити, та коли Рут їздить, то йому теж треба навчитися, нічого не вдієш. Тим-то по дорозі додому він зайшов у магазин і купив за сорок доларів велосипед. Це було більше, ніж він заробляв за місяць важкою працею, і така покупка помітно зменшила його ресурси. Але коли він додав сто

доларів, що мав одержати від «Оглядача», до майбутніх щонайменше чотирьохсот двадцяти від «Друга молоді», то відчув, що тільки зменшить собі клопіт з надміром грошей. Не дуже засмутився він і тоді, коли, спробувавши поїхати на велосипеді додому, подер собі костюма. Того ж вечора з крамниці Хігінботема він зателефонував кравцеві і замовив собі новий костюм. Потім проніс велосипед вузенькими сходами, що, мов пожежна драбина, тулилися до задньої стіни будинку, і, коли відсунув ліжко на середину кімнати, побачив, що в його комірчині стане ще місця тільки на нього й велосипеда.

У неділю Мартін мав намір готуватися до іспитів, але нарис про ловлю перлів так захопив його, що він провів цілий день у гарячковій праці, відтворюючи ту красу й романтику, які буяли в ньому. Те, що й у цьому недільному номері «Оглядача» не було його нарису про шукачів скарбів, не зіпсувало йому настрою. Він витав так високо, що навіть не чув, як його двічі кликали їсти. Так і пішов, не покуштувавши недільного обіду, яким містер Хігінботем незмінно прикрашав свій стіл. Для містера Хігінботема такі обіди були доказом його життєвого успіху та процвітання, і він супроводив їх коротенькими заяложеними проповідями про американські звичаї, які всякому, хто не боїться праці, дають змогу вийти в люди. І при цьому ніколи не забував нагадати, що сам він із крамарчука став власником крамниці.

У понеділок вранці Мартін, зітхнувши, глянув на незакінчену «Ловлю перлів» і поїхав до Окленда в школу. Коли через кілька днів він пішов довідатися про результати іспитів, йому сказали, що він нічого не склав, крім граматики.

— Граматику ви опанували чудово, — мовив професор Гілтон, дивлячись на нього крізь великі окуляри, — але з інших предметів нічого не знаєте, абсолютно нічого. Що ж до історії Сполучених Штатів, то тут ваша безграмотність жахлива, — іншого слова не підбереш, — просто жахлива. Я порадив би вам...

Професор Гілтон замовк і глянув на Мартіна неприязно й байдуже, як на одну з своїх пробірок. Він викладав фізику в школі, мав велику родину, мізерну платню і певний запас знань, затовчених напам'ять.

— Так, сер, — покірно озвався Мартін, якому хотілося, щоб замість професора перед ним опинився його знайомий бібліотекар.

— Я порадив би вам ще років зо два повчитися у початковій школі. На все добре!

Мартін не дуже був пригнічений своїм провалом і здивувався, побачивши, як засмутилася Рут, коли він розповів їй про пораду професора Гілтона. Її розчарування було таке явне, що йому теж стало жаль, але не так самого себе, як її.

— Бачите, я казала правду, — промовила вона. — Ви знаєте далеко більше, ніж учні, що вступають до середньої школи, а от іспитів не склали. Це тому, що знання у вас непослідовні й поверхові. Вам потрібна систематична освіта, а її можуть дати тільки досвідчені викладачі. Вам треба як слід підготуватися. Професор Гілтон має рацію, і я на вашому місці пішла б до вечірньої школи. За рік-півтора ви закінчили б дворічний курс. Крім того, вдень ви мали б змогу писати, а коли б це не давало заробітку, то могли б де-небудь служити.

«Але якщо я буду вдень працювати, а ввечері вчитися, то коли я зможу бачитися з вами?» — хотів сказати Мартін, однак стримався. Замість того відповів:

— Надто вже це було б по-дитячому — ходити до вечірньої школи. Я б то згодився й на таке, якби вірив, що це справді піде мені на користь. Але не вірю. Все те, чого мене навчатимуть, я міг би швидше опанувати сам. Там тільки змарную час, — тут він подумав про Рут і про своє прагнення здобути її, — а в мене його й так не вистачає. Ні, я не можу марнувати ані хвилини!

— Але вам треба знати так багато, — вона ласкаво глянула на нього, і він у душі назвав себе тварюкою, що посмів їй суперечити. — З фізикою й хімією ви ніяк не впораєтесь без занять у лабораторії. Вивчаючи алгебру й геометрію, так само не дасте собі ради без керівника. Вам потрібні кваліфіковані педагоги, які добре володіють мистецтвом передавати свої знання іншим.

Мартін хвилину помовчав, старанно обдумуючи, як відповісти, щоб це не видалося нескромним.

— Не подумайте, будь ласка, що я вихваляюся, — почав він. — У мене цього й на думці немає. Але я почуваю в себе природний нахил до навчання. Можу вчитися сам. Мене тягне до науки, мов качку до води. Самі бачите, як мені далася граматика. А я ще багато чого навчився, ви навіть не уявляєте, як багато. І це ж я тільки беруся до діла. А ось почекайте, коли я почну працювати... — він спинився на слові «інтенсивно», не певний, що вимовляє його правильно. — Я ж тільки виходжу на курс.

— Що значить «виходжу на курс»? — перебила вона його.

— Ну, тямити, що до чого, — пояснив Мартін.

— Це такий негарний вислів, — сказала Рут. Тоді він вирішив висловитись інакше:

— Я тільки тепер починаю розуміти в собі напрям. Вона пожаліла його й промовчала цього разу, і він мовив далі:

— Наука для мене — це наче штурманська рубка з морськими картами. Те саме відчуваю я і в бібліотеці. Вчителі повинні поступово ознайомити учнів з усіма картами. Вони провідники, і тільки. Їм нічого не треба брати з своєї голови. Вони нічого самі не вигадують, нічого не творять. Їхнє діло знати всі карти і роз'яснити їх новакові, щоб він не збився з дороги. А я не зіб'юсь, у мене є почуття орієнтації. Нюхом чую, де я... Знов щось не так?

— Не кажіть «нюхом чую».

— Маєте слушність, — сказав він вдячно. —Але про що це я? Ага, про морські карти. Є такий народ...

— Є такі люди, — поправила вона.

— Ага, є такі люди, яким потрібні проводирі, і таких найбільше. А я, мені здається, можу й сам собі раду дати. Я вже довгенько пробув серед карт, знаю, які мені потрібні, які береги я б хотів дослідити. І коли вже візьмуся до цього, то сам досліджу їх далеко швидше. Ви знаєте, що швидкість флотилії залежить від швидкості найтихоплавнішого судна. Отак і з школою. Вчителі повинні рівнятися на своїх відсталих учнів, а я сам візьму куди більший розгін, ніж вони з цілим класом.

— «Хто йде один, той буде перший» [2], — процитувала вона.

«Але з вами я йшов би швидше!» — мало не вихопилось у Мартіна. Перед його очима нараз розкинувся безмежний світ сонячних рівнин і зоряних просторів, якими він лине разом з нею, тримаючи її в обіймах, і її золотаве волосся має круг його обличчя. І в ту хвилину збагнув усе безсилля людської мови. Боже! Якби він міг добрати таких слів, щоб і вона побачила все те, що бачить він. Мартіна пройняло гостре бажання намалювати їй ті образи, що несподівано спалахнули в дзеркалі його уяви. Ага, от воно що! Знайшов розгадку. Це і є той дар, який мають великі митці, — письменники й поети. В цьому секрет їхньої величі. Вони вміють вбирати в слова свої думки, почуття й видива. Собаки, дрімаючи на сонці, часто скавчать і гавкають, але не

можуть розказати, що їм приснилось і чому вони скавчать. Його не раз дивувало це. Отже, і він — мов той пес, що спить на сонці. Бачить чудовні казкові сни, а ні на що більш не здатний, як тільки заскавчати перед Рут. Годі вже спати на сонці! Він встане й буде боротися, працювати й учитися, аж поки не прозріють очі і не розв'яжеться язик, щоб поділитися з нею скарбами своєї фантазії. Збагнули ж інші люди тайну слів, зробили їх своїми слухняними рабами, навчилися сполучати їх так, щоб укупі вони набирали глибшого змісту, ніж кожне зокрема. До глибини душі вразив його промінчик цієї тайни, і він знов полинув сонячними рів-' нинами й зоряними просторами... як раптом спостеріг, що запала тиша, і побачив Рут, яка з усміхом в очах дивиться на нього.

— Велике видиво я щойно бачив, — сказав він і відчув, як забилося йому серце.

Звідки взялись у нього такі слова? Вони так влучно пояснили цю мовчанку. Це просто диво. Ніколи не надавав він такої чудової форми своїй думці. Але ж він ніколи й не пробував це зробити! Авжеж. Тепер усе ясно. Він просто ні разу не пробував. А от Свінберн пробував, і Теннісон, і Кіплінг, і всі інші поети. Мартін пригадав своїх «Ловців перлів». Він ніколи ще не зважувався на велику річ, не брався напоїти її красою, що горіла в ньому. Цей нарис можна було б зробити зовсім інакше. Його вразила безмірність краси, що таїлася у нього в душі, і він запалився сміливою думкою. Чого б йому не оспівати цю красу в гарних віршах, як робили це великі поети? А таємнича розкіш і чудо його неземного кохання! Чого б йому не змалювати й це, як інші поети? Вони ж бо оспівують кохання! І він зробить так само, хай йому чорт!..

У вухах Мартінові пролунав його власний вигук. Захопившись видивами, він почав мріяти вголос. Кров бухнула йому в обличчя, і він почервонів по саме волосся під бронзовою засмагою.

— Я... я перепрошую, — пробурмотів він. — Я задумався.

— Це прозвучало як молитва, — спробувала вона пожартувати, хоч усередині в ній усе якось стислося, заніміло. Це ж вона вперше почула лайку з уст знайомої людини і була глибоко вражена — не тільки тому, що це суперечило її поглядам та вихованню, а більше тому, що це був дужий повів життя, який раптом залетів у заповідний сад, де в захистку цвіло її дівоцтво.

Але вона пробачила йому і навіть сама здивувалася, як легко це було зробити. Кінець кінцем, йому можна було все пробачити. Умови не дозволили Мартінові бути схожим на інших чоловіків, але ж він працював над собою, і не без успіху. Їй і на думку не спадало, що її вибачливість може мати якусь іншу причину. Вона відчувала до нього справжню ніжність, але сама про це не здогадувалась. Та й звідки було їй знати? Проживши до двадцяти чотирьох років спокійно й безтурботно, без ніяких любовних захоплень, вона не навчилася глибше розумітись на своїх почуттях і, ані разу не запалившись коханням, не могла збагнути, що запалилась тепер.

РОЗДІЛ XI

Мартін знов узявся до своїх «Ловців перлів», яких, певно, давно б уже скінчив, якби раз у раз не перекидався на писання віршів. Він пробував складати любовні поезії, навіяні почуттям до Рут, але жодної не закінчив. Він побачив, що оспівувати кохання в чудових віршах за один день не навчишся. Опанувати риму, розмір і будову вірша не так легко, а тут ще треба осягти щось незбагненне й невимовне, що він відчував у творах великих поетів, але неспроможний був надати своїм. Це був невловний дух поезії, якого він прагнув і шукав, та ніяк не міг ухопити. То він займався перед ним яскравим полум'ям, то слався тремткою поволокою, і все був недосяжний, хоч іноді йому щастило впіймати його уривки і вплести їх у фрази, які лунали у нього в голові наче музика або проносились в уяві імлистими образами небаченої краси. Це боліло йому. Ревне бажання поривало до слова, але він міг лопотіти саму буденщину, як і всі інші люди. Він читав свої вірші вголос. З розміром усе було гаразд, рима й ритм теж звучали бездоганно, але той запал і піднесення, що були у нього в душі, годі було відчути. Мартін не розумів, чому так, і, пригнічений та розбитий, знов брався за свого нариса. Проза, безперечно, давалася куди легше.

Слідом за «Ловцями перлів» він написав ще нариси про морську службу, про ловитву черепах, про північно-східні пасати. Потім на пробу почав писати коротеньке оповідання, але так розходився, що замість одного написав шість і порозсилав їх до різних журналів. Мартін писав одну річ за другою, невтомно працюючи з ранку до пізньої ночі, і кидав роботу тільки для того, щоб піти до читальні чи бібліотеки або відвідати

Рут. Він був безмірно щасливий — жив повним життям, горів у якійсь невгасимій творчій гарячці. Відчував ту радість творчості, що вважають її за привілей богів. Усе» що його оточувало — запах прілих овочів і мильної води, занехаяна постать сестри і глузливе обличчя містера Хігінботема — все це здавалось йому сном. Справжній світ був у нього в уяві, і те, що він писав, було скалками цього світу.

Дні стали Мартінові закороткі. Йому так багато треба було вивчити. Він обмежив свій сон — спав тільки п'ять годин і вважав, що

цього цілком досить. Спробував спати навіть чотири з половиною години, але, хоч і прикро йому це було, мусив вернутися до п'яти. Він радо віддавав весь час своїм захопленням. Йому шкода було кидати писати, щоб узятись до науки, шкода було переривати навчання, щоб піти до бібліотеки, шкода було відриватися від цих скарбів знань або від журналів, читаючи які, він силкувався збагнути таємницю письменників, котрим пощастило продати свої твори. Коли під час побачення з Рут йому треба було нарешті встати й піти, у нього мало не розривалося серце. А вийшовши, він поспішав по темних вулицях, щоб якнайшвидше вернутися до книжок. Але найважче було закрити підручник алгебри чи фізики, відкласти олівець та зошит і заплющити стомлені очі. Ненавидною була йому сама думка про те, що доведеться, хоч на короткий час, спинити своє життя і втішатися лиш тим, що через п'ять годин задзвонить будильник. Тобто він втратить тільки п'ять годин, а тоді дренькітливий звук вирве його з забуття, і настане знов славний дев'ятнадцятигодинний день праці.

Тим часом збігали тижні, гроші в нього танули, а нових прибутків не було. За місяць після того він надіслав до «Друга молоді» пригодницьку повість для дітей, редакція повернула її назад. Відмова була висловлена в такій делікатній формі, що він навіть відчув симпатію до редактора. Але до редактора «Оглядача» такої симпатії у нього не було. Прождавши два тижні, Мартін написав йому. Через тиждень написав знов. Наприкінці місяця поїхав до Сан-Франціско, щоб особисто поговорити з редактором. Але цербер в образі рудого молодика, що ретельно охороняв вхід, не допустив його до такої високоповажної особи. Наприкінці п'ятого тижня рукопис надіслали йому по пошті без супровідної записки. Не було ні відмови, ні пояснень, чого. Так само він одержав назад і інші свої статті від газет Сан-Франціско. Тоді Мартін поперекладав їх у нові конверти й розіслав їх до різних газет східних штатів, звідки вони повернулися далеко швидше і з надрукованою на машинці відмовою.

Так само він одержав назад і всі свої оповідання. По кілька разів Мартін перечитував їх. І вони йому дуже подобались. Ніяк не міг зрозуміти, чому їх не беруть, поки не прочитав якось у газеті, що рукописи завжди треба друкувати на машинці. Так он воно що! Ясна річ, редактори надто зайняті, щоб розбирати почерки. Мартін узяв напрокат друкарську машинку і цілий день учився друкувати. Тепер

він щодня передруковував свої нові твори, а також і давні — в міру того, як вони поверталися до нього. Дуже він був здивований, коли незабаром і передруковане почало повертатися. Підборіддя в нього окреслилося ще твердіше, обличчя набуло суворого виразу, але він уперто посилав рукописи в інші й інші редакції.

Нарешті йому спало на думку, що самому важко судити про свою роботу, і він вирішив вдатися до Гертруди. Прочитав їй деякі свої оповідання. Очі їй заблищали, вона з гордістю подивилась на нього і сказала:

— Аж не віриться, що ти сам усе це написав.

— Ну, гаразд, — нетерпляче відповів Мартін. — Але саме оповідання подобається тобі?

— Авжеж! — вигукнула вона. — Так за душу бере. Я страх як переживала.

Мартін бачив, що їй не зовсім ясно, чого він хоче. Заклопотаність з'явилась на її добродушному обличчі. Мартін чекав.

— А скажи, Марте, — спитала вона після довгої мовчанки, — чим усе це кінчилось? Отой хлопець, що так хитромудро говорить, одружився з нею?

І коли він витлумачив їй кінець, що, як на його думку, був цілком зрозумілий, вона сказала:

— Оце я й хотіла знати. А чого ти так просто й не написав?

Прочитавши Гертруді з десяток своїх оповідань, він побачив, що їй подобаються тільки щасливі кінцівки.

— Це оповідання дуже гарне, —сказала вона, випростуючись над балією, і, стомлено зітхнувши, витерла спітніле чоло червоною мокрою рукою, — але мені стало якось сумно. Плакати захотілось. На світі й так багато сумного. Я люблю слухати про щасливе життя. От якби він з нею одружився... Ти не сердишся на мене, Марте? — тривожно спитала вона. — Я, певно, тому так розчулилась, що дуже стомлена. Але оповідання таки гарне, просто чудове. Де ти його продаси?

— А це вже інша річ, — засміявся Мартін.

— Ну, а як продаси, то скільки матимеш за нього?

— Та доларів сто. Менше за такі речі не платять.

— Невже? От якби ти продав його!

— А що? Легкий заробіток? — і додав гордовито: — За два дні написав. Виходить, по п'ятдесят доларів у день.

Йому страшенно кортіло прочитати свої оповідання Рут, але він не наважувався. Треба почекати, поки щось надрукують, тоді вона побачить, що його робота не пішла намарне. А поки що він учився. Ніколи ще невідоме не вабило його з такою силою, як під час цих дивних мандрів по світові розуму. Він купив собі підручники фізики й хімії і водночас з алгеброю вивчав природничі закони. Хоч лабораторні спроби йому доводилось брати на віру, але завдяки своїй буйній уяві він засвоював хімічні реакції краще, ніж який учень засвоїв би їх на практиці. Мартін поглинав сторінку за сторінкою, схвильований розгадками таємниць природи. Досі він сприймав світ як світ, але тепер починав розуміти будову його, взаємозв'язок енергії та матерії. Раз по раз Мартін знаходив несподівані пояснення давно відомих йому речей. Дія важеля й різних простих механізмів особливо зацікавила його, і він одразу ж пригадав корабельні лебідки та підйомні крани. Збагнув він і основи навігації, що давали змогу судну не збиватися з курсу в безмежному океані. Збагнув тайни бур, дощу й припливу, а довідавшись про причину тропічних вітрів, подумав, чи не зарано написав свого нариса про північно-східний пасат. Тепер написав би його краще. Одного дня він пішов з Артуром до Каліфорнійського університету і, затамувавши віддих, трохи не побожно стежив за дослідами у лабораторії і слухав лекцію професора фізики.

Але писати він не кинув. З-під його пера виходив потік коротких оповідань, а крім того, він ще знаходив час писати поезії — на зразок тих, що читав у журналах. Одного разу він раптом забув увесь світ і два тижні писав білими віршами трагедію, яку, на його подив, негайно забракували шість редакцій. Захопившись Генлі', він писав цілу низку віршів про море на зразок його «Шкіців із шпиталю». Це були прості вірші, світлі й барвисті, сповнені романтики й пригод. Він назвав їх «Пісні моря» і визнав за найкраще з усього, що досі написав. Віршів було тридцять, і він закінчив їх за місяць, — писав по одному щовечора, після денної роботи над прозою. На те, що він робив протягом одного дня, письменникові з середньою продуктивністю потрібно було б цілий тиждень. Праці своєї Мартін не жалів. Та то й не була, власне, праця. Просто він набув дару мови, і вся дивна краса,

що довгі роки громадилася за його зімкнутими устами, ринула на волю нестримним бурхливим потоком.

Своїх «Пісень моря» він нікому не показував і нікуди не посилав. До редакторів він уже втратив довіру. Але не через це не хотів пропонувати «Пісень» до друку. Вони здавалися Мартінові такими прекрасними, що він вирішив їх приховати аж до того блаженного й далекого дня, коли насмілиться показати Рут свої твори. А тим часом носив їх при собі, часто читаючи вголос, допоки не вивчив напам'ять.

Кожну мить він жив повним життям, навіть уві сні. Його розум повставав проти вимушеної п'ятигодинної бездіяльності і всі думки та події минулого дня сплітав в неможливі химерні видіння. Тим-то юнак ніколи не відпочивав і, якби мав кволіше тіло й не такий здоровий дух, давно б уже підірвав свої сили. Рут він тепер бачив рідко, бо наближався червень, коли вона мала скінчити університет і здобути учений ступінь. Бакалавр мистецтв! Коли Мартін думав про це, здавалося, ніби Рут віддаляється від нього так швидко, що йому ніколи її не наздогнати.

Вона дарувала йому один вечір на тиждень, і, приходячи пізно, він звичайно лишався у Морзів обідати, а потім слухав музику. То були його святкові дні. Вся атмосфера її дому, така несхожа на ту, де він жив, і сама близькість до Рут щоразу зміцнювали в ньому намір за всяку ціну досягти цих висот. Дарма що він прагнув краси і до болю бажав творити, — боровся він,

1 Генлі Вільям (1849 — 1903) — англійський поет, критик і видавець.

зрештою, тільки ради любові. Насамперед і над усе він був закоханий і все інше підкоряв своєму коханню. Любовні шукання захоплювали його далеко більше, ніж будь-які духовні шукання. Світ видавався дивним не тому, що складався з молекул і атомів, які рухала непереможна сила, а тому, що в ньому жила Рут. Вона була найбільшим дивом з усього, що він знав, чим снив і про що мріяв.

Але Мартіна гнітила її недосяжність. Рут була така далека, і він не знав, як до неї наблизитись. Він мав успіх у дівчат і жінок свого кола, однак жодної з них не кохав; а от її покохав, і вона була не просто жінка з іншого класу. Його кохання підносило її над усіма класами. Вона була зовсім особлива істота, така особлива, що він не знав, як підступити до неї із своєю любов'ю. Правда, розширивши свій

світогляд і навчившись правильно говорити, він трохи наблизився до неї, у них знайшлася спільна мова, спільні теми, виробилися спільні смаки, але це не заспокоювало його любовної туги. Уявою закоханого він зробив її святою, занадто святою й одуховленою, щоб між ними могла постати фізична близькість. Його власне кохання відділяло її від нього й робило неприступною. Саме кохання забороняло йому те, чого він палко жадав.

І ось одного дня через безодню поміж ними несподівано перекинулася кладка, і хоч безодня лишилася, але тепер вона була вже вужча. Вони їли вишні, великі, смачні, чорні вишні, сік яких нагадував терпке вино. І згодом, коли вона читала йому уривки з «Принцеси», він випадково помітив у неї на губах сліди вишневого соку. На мить її божественність схитнулася. Рут була тілесною істотою, її тіло підлягало тим самим законам, що і його тіло, що й тіло всякої іншої людини, її губи були такі, як і в нього, і вишні лишали на них такі самі сліди. А раз губи в неї земні, то й уся вона земна. Вона була жінка, звичайна жінка, як і всяка інша. Ця думка вразила його, мов удар грому. Неначе сонце впало з неба, наче хтось осквернив непорочну святиню.

Тоді він зрозумів, що це значить, і серце заколотилось у грудях: домагайся кохання цієї жінки, казало воно, вона не дух з іншого світу, а звичайна жінка, в якої на губах лишаються плями від вишень. Зухвалість цієї думки жахнула його, але душа співала, і розум в урочистому гімні запевняв, що він не помиляється. Вона, певно, відчула в його настрої якусь зміну, бо перестала читати і, глянувши на нього, усміхнулася. Його погляд перебіг з її блакитних очей на губи — та плямка доводила його до божевілля, руки мало не простяглися, щоб обняти її, як обіймав він інших жінок у давні безжурні дні. Рут мовби схилилась до нього й чекала, і йому довелося напружити всю свою волю, щоб стриматись.

— Ви не чули жодного слова, — промовила вона, мило надувши губки.

І враз засміялася, тішачись його збентеженням. Глянувши в її ясні очі, Мартін побачив, що вона ні про що не догадується, і йому стало соромно. Він занадто далеко зайшов у думках. З-поміж усіх жінок, яких він знав, не було жодної, котра б не догадалась, лишень вона одна така. Ото й різниця. Вона була зовсім інша! Мартін був пригнічений

думкою про свою брутальність, упокорений її незвичайною чистотою, і між ними знову розверзлася безодня. Кладку було зруйновано.

Але ця пригода наблизила його до Рут. Він жив спогадом про цей день і в хвилини тяжкого суму шукав у ньому втіхи. Безодня вже була не така широка, як раніш. Він сам подолав відстань далеко більшу, ніж та, що відділяла його від диплома бакалавра чи навіть од десятка тих дипломів. Правда, Рут була втілена непорочність, проте на її губах лишалися сліди вишневого соку. Так само, як і він, вона підлягала невблаганним законам життя. Щоб жити, повинна була їсти, а промочивши ноги, застуджувалась. Але річ не в тому. Якщо вона могла відчувати голод і спрагу, спеку й холод, то може відчувати й любов, любов до чоловіка. А він же був чоловік! То чому б йому не стати її обранцем? «Це залежить від мене самого, — гарячково шепотів він. — Я буду ним. Я певен цього. Я добудуся свого».

РОЗДІЛ XII

Якось надвечір, коли Мартін мучився над сонетом, марно намагаючись вкласти у нього всю ту красу, що світлистим туманом повивала юнакові уяву, його покликали до телефону.

— Голос якоїсь дами. І дуже приємний, — глузливо сповістив містер Хігінботем.

Мартін підійшов до телефону в кутку кімнати і, почувши голос Рут, відчув, як його заливає гаряча хвиля. Сидячи над своїм сонетом, він забув про її існування, і ось тепер цей голос вразив його, як удар блискавки. Що за голос! Ніжний і мелодійний, немов далека тиха музика чи кришталево чистий сріблястий дзвіночок. Звичайна жінка не могла мати такого голосу. В ньому було щось небесне, янгольське. У радісному захваті він ледве чув, що вона казала йому, але намагався зовні нічого не виявити, бо знав, що в нього вп'ялися тхорячі очі Хігінботема.

Рут не сказала йому нічого особливого. Просто вони з Норманом мали того вечора піти на лекцію, але — така прикрість! — у нього розболілася голова, а тут і квитки є; отже, коли Мартін вільний, то чи не хоче він піти з нею?

Чи не хоче! Він боявся зрадити голосом свою радість. Яке щастя! Мартін бачив Рут тільки у неї вдома і ніколи не насмілювався запросити її піти з ним куди-небудь. Стоячи коло телефону й розмовляючи з нею, він раптом відчув непереможне бажання віддати за неї життя, і в його збуреному мозку виникали образи геройської самопожертви в ім'я любові. Він кохав її так безтямно, так палко, так безнадійно. Його охопила така шалена радість від думки, що вона піде з ним на лекцію — з ним, Мартіном Іденом, — що йому не лишалось нічого іншого, як умерти за неї. Тільки так зможе він довести своє надзвичайне, високе почуття. Це було знайоме кожному закоханому велике самозречення щирої любові, яке нараз пойняло його вогняним вихором. Умерти за неї, думав він, це значить жити й кохати по-справжньому. А йому минув заледве двадцять один рік, і це було його перше кохання.

Тремтячою рукою він повісив трубку і весь аж ослаб від цього глибокого душевного зворушення. Очі йому сяяли, лице змінилося, ніби він очистився від земного бруду і став непорочним і святим.

— Побачення десь на свіжому повітрі? — єхидно спитав швагер. — А знаєш, чим це пахне? Попадеш до поліції, голубчику.

Та Мартін не міг одразу зійти з високості. Навіть цей хамуватий натяк не вернув його на землю. Він стояв поза гнівом і образою. Він весь ще був під владою прекрасного видива, почувався наче бог і міг пізнавати лише глибокий жаль до цього хробака в образі людини. Він навіть не побачив Хігінботема, а тільки невидюще ковзнув по ньому поглядом. Немов у сні, він пішов до своєї кімнати переодягтися. І аж коли зав'язував краватку, до нього долинули якісь неприємні звуки, і він догадався, що то глузливий сміх Бернарда Хігінботема. Спочатку догадався, а тоді вже усвідомив це.

Коли за Мартіном зачинилися двері будинку, де жила Рут, і вони обоє почали спускатися з ґанку, він відчув глибоке збентеження. Іти з нею на лекцію було незмірним щастям, але він не знав, як йому поводитись. Не раз помічав, що чоловіки її кола на вулиці ходять з дамами під руку, але не завжди. І тепер він питав себе, чи це тільки ввечері заведено так ходити і чи то можна лише подружжям та родичам?

Перш ніж вони опинилися на тротуарі, Мартін згадав Мінні. Та добре зналася на цих правилах. Коли він пішов з нею вдруге гуляти, вона зауважила йому, що він іде не з того боку, і тут же виклала правило, що кавалер, гуляючи з дамою, завше повинен іти з зовнішнього боку тротуару. А коли вони переходили вулицю, Мінні частенько стукала його по нозі, щоб не забував іти там, де треба. Він не знав, звідки вона взяла ці правила і чи справді їх додержують у вищих колах.

Але в усякому разі спробувати не завадить, вирішив він, і, пропустивши Рут уперед, пішов з зовнішнього боку тротуару. Однак постав новий клопіт — чи має він запропонувати їй руку? Йому ще ні разу не доводилося цього робити. Дівчата, яких він знав, ніколи не гуляли з хлопцями під руку. Спочатку вони ходили просто поруч, а познайомившись ближче, дозволяли своєму кавалерові, коли вулиця була неосвітлена, обіймати себе за талію, а самі клали голову йому на

плече. Але тут інша річ. Рут не з таких дівчат. Тут треба поводитись інакше.

Йому спало на думку злегка зігнути свою праву руку, не запрошувально, а так, наче випадково, за звичкою. І тут сталося диво: він відчув її руку на своїй. Солодке тремтіння пробігло по його тілу від цього дотику, і на кілька хвилин йому видалося, що ноги його відділились од землі, а за спиною виросли крила. Та незабаром його повернула на землю нова турбота. Вони переходили вулицю.

Тепер він опинився з внутрішнього боку тротуару. Чи треба йому випустити її руку й перейти на другий бік? А коли їм доведеться переходити вулицю вдруге й утретє? Ні, тут щось не так. І він надумав не перескакувати, як дурний, з місця на місце. Але такий вихід його цілком задовольняв, і, опинившись з того боку, де будинки, він про всяк випадок почав швидко й палко говорити, ніби дуже захопився розмовою і просто забув перейти на інший бік.

На Бродвеї Мартіна чекало нове випробування. При яскравому світлі електричних ліхтарів він побачив Лізі Конолі і її смішливу подругу. На мить завагався, та одразу ж зняв капелюха й уклонився. Він не збирався соромитися свого класу і в особі Лізі Конолі привітав не тільки її. Вона кивнула головою і сміливо глянула на нього гарними насмішкуватими очима, такими несхожими на лагідні й ніжні очі Рут. Потім вона подивилась на його супутницю, оцінюючи її лице, туалет і суспільне становище. Він бачив, що й Рут скинула на Лізі швидкий погляд, боязкий і лагідний, як у голубки, але встигла при тім помітити і дешеве її вбрання, і чудернацький капелюшок — їх носили тоді всі фабричні дівчата.

— Яка гарненька дівчина! — промовила Рут трохи згодом.

Подумки Мартін благословив її за ці слова, але вголос сказав:

— Справді? То як на чий смак. По-моєму, вона не така вже й гарна.

— Запевняю вас, що з тисячі жінок не знайдеться й однієї з такими правильними рисами. У неї прекрасне виточене лице, наче в камеї. І чудові очі!

— Невже? — байдуже спитав Мартін, бо для нього на світі була тільки одна чудова жінка, і вона йшла поруч, спершись на його руку.

— Коли б цю дівчину як слід одягнути і навчити добрих манер, усі чоловіки, та й ви самі, містере Ідене, були б зачаровані нею.

— їй треба було б насамперед навчитися говорити, — зауважив він, — а то більшість чоловіків і не зрозуміли б її. Я певен, що ви не зрозумієте й чверті її слів.

— Дурниці! Ви такий же упертий, як Артур, коли хочете поставити на своєму.

— А ви забули, як я розмовляв, коли тільки познайомився з вами? Тепер-то воно зовсім інакше. А тоді я говорив так само, як ця дівчина. Тепер я вже можу довести вашою мовою, що ви не зрозумієте мови цієї дівчини. А знаєте, чого в неї така постава? Я тепер часто думаю про такі речі, про які раніш і не згадував, і починаю розуміти... багато дечого.

— Ну, то чого ж у неї така постава?

— Уже кілька років вона день у день стоїть коло машини. Молоде тіло гнучке, і важка праця надає йому певної форми, зручної для даної роботи. Я можу з першого погляду, отут на вулиці визначити ремесло багатьох робітників. От гляньте на мене. Чому я перевалююсь, коли йду? Тому що цілі роки провів на морі. А якби всі ці роки я був ковбоєм, то мав би криві ноги. Так само і з тією дівчиною. Ви помітили, який у неї твердий погляд? Бо про неї ніхто ніколи не дбав. Вона мусила сама про себе думати, а в дівчини, яка сама про себе дбає, очі не можуть бути такі ніжні й лагідні, як... як у вас, приміром.

— Мабуть, це правда, — тихо мовила Рут. — І як жахливо! Вона така гарна...

Мартін глянув на Рут і побачив в її очах жаль. Вмить подумав, що кохає її, і відчув вдячність до долі, яка дарувала йому це щастя, — кохати її і йти з нею під руку на лекцію.

«Хто ти такий, Мартіне Ідене? — питав він себе того вечора, повернувшись додому. Він довго й пильно дивився на своє відображення в дзеркалі. — Хто ти й що? Де твоє місце? Твоє місце коло такої дівчини, як Лізі Конолі. Твоє місце серед легіонів робочого люду, серед усього низького, вульгарного й бридкого. Твоє місце серед робочої худоби, серед смороду й бруду. Чуєш сморід гнилих овочів? Це гниє картопля. Ото нюхай собі цей сморід, хай тобі чорт, нюхай! А ти ще смієш заглядати до книжок, слухати чудову музику, милуватися гарними картинами, правильно говорити, думати про таке, про що не думає ніхто з твого кола, тікати від робочої худоби й від дівчат, таких, як Лізі Конолі, і любити дівчину, яка на мільйони миль вища від тебе й

живе серед зір! Хто ти й що ти, сто чортів? Невже ти направду сподіваєшся чогось добитися?»

Він посварився кулаком на себе в дзеркалі і сів на край ліжка помарити трохи з розплющеними очима. Потім витяг зошита й підручника з алгебри і поринув у квадратові рівняння. Минали години, меркли зорі, за вікном сірів уже світанок.

РОЗДІЛ XIII

Зробити велике відкриття допоміг Мартінові гурток балакучих соціалістів та робітничих філософів, що погожими днями збиралися в Сіті-Гол-парку. Раз або двічі на місяць, проїжджаючи через парк дорогою до бібліотеки, Мартін злізав з велосипеда й слухав їхні суперечки, і щоразу насилу виривався звідти. Тон цих дискусій був не такий стриманий, як за столом у Морзів, і учасники їх не відзначалися поважністю а чи гідністю. Вони легко втрачали самовладання, обзивали один одного прізвиськами, незрідка кляли й лихословили. Бувало, що й до кулаків доходило. І все-таки, сам не розуміючи чому, Мартін знаходив щось здорове в думках цих людей, їхні словесні битви сильніше впливали на нього, ніж стриманий, спокійний догматизм містера Морза. Дарма що ці люди немилосердно калічили англійську мову, вимахували руками, наче божевільні, й нападали на своїх ідейних супротивників з дикунською люттю, в них відчувалося далеко більше життя, ніж у містера Морза та його дорогого містера Бетлера.

Мартін не раз чув, як у парку посилалися на Герберта Спенсера [3], а одного дня з'явився й послідовник цього мислителя — жалюгідний волоцюга в засмальцьованому піджаку, застебнутому під саму шию, щоб приховати голе тіло. Закипів запеклий бій. Серед диму безліку цигарок і частих плювків тютюновою жуйкою волоцюга легко відбивав удари, і навіть коли один робітник-соціаліст глузливо крикнув: «Нема бога, крім Непізнанного, і Герберт Спенсер пророк його», він теж зумів йому відповісти. Мартін не дуже розумів, про що точиться суперечка, але його зацікавила постать Спенсера, і, приїхавши того дня до бібліотеки, взяв там «Основні засади», про які не раз згадував той волоцюга.

Отак і почалося велике відкриття. Мартін якось уже брався за Спенсера, проте, почавши з «Основ психології», зазнав ганебної поразки, так само як і з творами пані Блаватської. Він нічого не зрозумів у цій книжці і повернув її недочитаною. Одначе цього вечора після алгебри й фізики та спроби написати новий сонет він ліг у постіль і розгорнув «Основні засади». Ранок застав його ще за книжкою. Спати він не міг. І навіть не писав того дня. Читав у ліжку,

аж поки знемігся, а тоді вклався на підлозі і, тримаючи книжку над головою, читав, то лежачи на спині, то перевертаючись із боку на бік. Наступну ніч він проспав, а вранці сів писати, та книжка знов спокусила його, і решту дня він тільки читав, забувши про все на світі, навіть про те, що цей вечір мав провести з Рут. Опам'ятався тільки тоді, коли Бернард Хігінботем, рвонувши двері, крикнув, чи не думає він собі, що тут у них ресторан.

Мартін Іден змалку відзначався допитливістю. Він хотів про все знати і, власне, тому вирушив у мандри по світу. А тепер, читаючи Спенсера, він довідався про таке, чого ніколи не знав і ніколи б, мабуть, не дізнався, хоч би скільки плавав по різних морях. Він лише перебігав по поверхні речей, спостерігаючи окремі явища, об'єднуючи розрізнені факти й роблячи неглибокі узагальнення, але не бачив ніякої системи в цьому химерному й безладному світі випадковостей. Він часто і не без розуміння думав про механізм льоту птахів, однак ніколи не пробував пояснити собі процес розвитку цих істот як органічних літальних механізмів. Він ніколи й гадки не мав, що міг бути такий процес. Що птахи мали якось створитися, йому й на думку не спадало. Вони завжди були. Просто вони існували, та й годі.

З усім іншим було так само, як і з птахами. Не маючи освіти й певної підготовки, він марно брався за філософію. Середньовічна метафізика Канта[4] нічого не відкрила Мартінові, а тільки похитнула його віру в свої розумові здібності. Так само й спроба ознайомитися з питанням еволюції обмежилася занадто спеціальною працею Роменса[5]. Нічого не второпавши в цій книжці, він зрозумів лише одно, — що цю суху теорію вигадала купка людців, які мали величезний запас хитромудрих слів. І аж тепер йому стало ясно, що еволюція — це не гола теорія, а загальновизнаний процес розвитку, і що думки вчених розходяться лише в тому, яким шляхом він іде.

Так ось цей Спенсер об'єднав перед ним усі знання в єдину систему, довів прості істини, і всесвіт перед здивованими очима Мартіна постав з такою реальністю, немов це була модель корабля у скляній банці, яку часом роблять матроси. Тут не було ні примх, ні випадковостей. Все підлягало законові. Згідно з законом, птах літає, а колись, згідно з тим самим законом, згусток плазми почав рухатись, випустив лапки та крильця і став птахом.

Мартін підіймався з щабля на щабель у своєму розумовому розвитку і тепер опинився вище, ніж будь-коли. Усі таємничі явища розкривалися перед ним, і пізнання їх п'янило його. Вночі уві сні він жив разом з богами серед якихось велетенських привидів, а вдень, немов сновида, дивився на все відсутнім поглядом, бо бачив тільки щойно відкритий йому світ. За столом він не чув розмов про буденні дрібниці, а його жадливий розум шукав причин і наслідків у всьому, що він спостерігав. На тарілці з м'ясом він помічав сонячний промінь і намагався простежити його енергію в усіх її перетвореннях аж до самого джерела десь за сто мільйонів миль або завважував цю енергію в русі своїх рук, що різали м'ясо, в мозку, що наказував м'язам рухатися, і, кінець кінцем, внутрішнім зором бачив той самий сонячний промінь у себе в мозку. Захоплений своїми думками, він не чув, як Джім шепотів щось про божевільного, не помічав стурбованого обличчя сестри ані того, як Бернард Хігінботем багатозначно крутив пальцем коло свого лоба.

Найбільше вражав Мартіна взаємозв'язок між науками, між усіма науками. Він цікавився кожним явищем, і все, що засвоював, ховалося десь у нього по різних комірчинах пам'яті. Він добре розумівся, скажімо, на мореплавстві. Досить добре знав і жінок. Але між двома цими ділянками не було й найменшого зв'язку. Дві окремі комірчини пам'яті ніяк не сполучались. Якби йому спало на думку, що між жіночою істерикою й гойданням судна може бути якийсь зв'язок, він би подумав, що це смішно й безглуздо. Але Герберт Спенсер показав йому, що це зовсім не смішно, а навпаки — тут не може не бути зв'язку, що все в світі, від найдальших зірок у безмежних просторах до міріад атомів у піщинках під нашими ногами, усе має між собою зв'язок.

Цей новий світогляд дуже дивував Мартіна, і він почав шукати залежності між усім, що існувало під сонцем і по той бік сонця. Він складав цілі списки зовсім не порівнянних речей і не міг заспокоїтися, поки не встановлював між ними певного зв'язку — між коханням, поезією, землетрусами, вогнем, гримучими зміями, веселкою, самоцвітами, потворністю, заходом сонця, риком левів, світильним газом, людожерством, красою, убивством, важелями, точкою опори і навіть тютюном. Отак він поєднував всесвіт і споглядав його або блукав по його шляхах, стежках та хащах, але не як мандрівник, що

заблудився і шукає виходу з таємничих нетрів — ні, він спостерігав невідоме, опановував і вивчав усе, що тільки можна було вивчити. І що більше набував знань, то дужче захоплювався світом і життям і своїм власним життям у цьому світі.

— Дурень ти! — казав він, дивлячись на себе в дзеркало. — Ти хотів писати й пробував писати, а хіба мав про що писати? Ну, що в тебе було? Жменька дитячих думок, якісь недозрілі почування, неясне уявлення про красу, непроглядна тьма неуцтва, серце, повне кохання, та честолюбність, безмірна, як твоє кохання, і безнадійна, як твоя темнота. А ти хотів писати! Ти ж тільки тепер починаєш набувати щось таке, про що варто писати. Ти хотів творити красу, але як міг ти її творити, не збагнувши природи краси? Ти хотів писати про життя, а сам не розумів його суті. Ти хотів писати про світ і закони буття, а світ був для тебе китайською грамотою, і вся твоя писанина тільки доводила б, що ти не знаєш його законів. Але не журися, Мартіне! Ти ще писатимеш. Ти знаєш мало, дуже мало, але ти на правильній дорозі і скоро знатимеш багато. Якщо тобі пощастить, то колись ти пізнаєш усе, що можна пізнати. І тоді ти писатимеш.

Він розповів Рут про своє велике відкриття, але дівчина не виявила ентузіазму. Вислухала його мовчки, бо, очевидно, знала про все це раніше. Ця незворушність її дуже б його здивувала, коли б він не зрозумів, що для неї це ніяка не новина. Артур і Норман, виявилося, визнавали теорію еволюції і читали Спенсера, хоч він, видимо, і не справив на них особливого враження. А патлатий юнак в окулярах — Вілл Олні — глузливо засміявся, коли заговорили про Спенсера, і повторив уже знайомий Мартінові дотеп: «Нема бога, крім Непізнанного, і Герберт Спенсер пророк його».

Проте Мартін дарував йому цю насмішку, бо почав переконуватися, що Олні зовсім не закоханий у Рут. А згодом був дуже вражений, побачивши з різних дрібниць, що Олні не тільки байдужий до дівчини, а просто-таки має до неї якусь відразу. Цього Мартін ніяк не міг зрозуміти. То було феноменальне явище, якого він не міг зв'язати з іншими явищами світу. Мартінові було навіть шкода цього юнака, бо, певно, якась природна вада заважала йому оцінити вроду й чарівність Рут. Не раз у неділю вони їздили на велосипедах за місто, і Мартін мав нагоду пересвідчитися, що між Рут і Олні встановилося збройне

перемир'я. Олні приятелював з Норманом, лишаючи Артура й Мартіна в товаристві Рут, за що Мартін був йому щиро вдячний.

Ці неділі були для Мартіна великими святами, бо давали йому змогу бути коло Рут, а крім того, зближали з молодими людьми її класу. Хоч ця молодь здобувала систематичну освіту протягом довгих років, Мартін відчував, що інтелектуально доріс до них, а розмови з ними були для нього чудовою практикою в літературній мові, яку він так старанно вивчав. Книжки про добрі манери він уже покинув, натомість поклавшися на свою спостережливість. Окрім тих хвилин, коли він чимось захоплювався, Мартін пильно стежив за своїми новими друзями, і в такий спосіб переймав різні деталі поводження в товаристві.

Мартіна дивувало, що Спенсера взагалі мало хто читав. «Герберт Спенсер, — сказав бібліотекар, — о, це великий розум». Але сам він щось не вельми був обізнаний з цим великим розумом. Якось під час обіду у Морзів Мартін у присутності містера Бетлера завів розмову про Спенсера. Містер Морз напався на агностицизм англійського філософа, але признався, що «Основних засад» не читав, а містер Бетлер заявив, що в нього на Спенсера не вистачило терпіння, і хоч він його не прочитав жодного рядка, чудово собі обходиться в житті. Мартіна охопив сумнів, і якби він був не такий самобутній, то, можливо, пристав би на загальну думку й відійшов би від Спенсера. Але світогляд цього філософа здавався йому незаперечним, і для Мартіна зректися Спенсера було однаково, що мореплавцеві викинути за борт компас і карти. Тим-то Мартін почав докладніше вивчати теорію еволюції, опановуючи її дедалі глибше і знаходячи їй підтвердження у тисячі інших письменників. Що більше він учився, то ширше розстилалися перед ним ще не досліджені галузі знання, і він уже постійно відчував жаль, що в добі лише двадцять чотири години.

Дні справді були надто короткі для нього, і невдовзі Мартін кинув алгебру та геометрію. До тригонометрії навіть і не брався. Далі він викреслив із своєї програми хімію і залишив тільки фізику.

— Я не спеціаліст, — виправдувався він перед Рут, — і не збираюся ним ставати. На світі так багато всяких наук, що за життя і десятої частки їх не опануєш. Я хочу мати загальну освіту. Коли мені будуть потрібні які-небудь спеціальні відомості, я загляну в книжку.

— Але це зовсім не те, що знати самому, — заперечила Рут.

— Та в цьому й немає потреби. Можна користуватися працями фахівців. Для цього вони й існують. От коли я прийшов, у вас працювали сажотруси. Це теж фахівці, і, коли вони скінчать свою роботу, ви матимете чисті димарі, хоч і не знаєте, як їх збудовано.

— Боюсь, що порівняння невдале.

Вона глянула на нього допитливо, і в тому погляді Мартін побачив докір. Але він був певен своєї слушності.

— Усі філософи, усі найвидатніші уми світу фактично спиралися на праці фахівців. Так само робив і Герберт Спенсер. Він узагальнив те, що відкрили тисячі дослідників. Йому б треба було прожити тисячу життів, щоб зробити все самому. А Дарвін? Він використав те, що вивчали садівники і скотарі.

— Ваша правда, Мартіне, — сказав Олні. — Ви знаєте, чого хочете, а Рут — ні. Вона не знає, що їй потрібно. Авжеж, — провадив він далі, не даючи дівчині заперечити. — Я знаю, ви називаєте це загальною культурою. Але хіба не однаково, що вивчати заради тієї загальної культури? Можете вивчати французьку мову або німецьку, можете замість них вивчати есперанто — ви все одно станете освіченим. Можете вивчати гречизну або латину, хоч вони вам ніколи ні на що не здадуться. Однак це теж буде освіта. Ось два роки тому Рут вивчала англосаксонську мову й мала великі успіхи, а тепер вона пам'ятає тільки один рядок: «Коли поллють рясні дощі у квітні». Але це дало тобі певну культуру, — засміявся він, знов не даючи їй сказати й слова. — Я знаю. Ми ж учили це разом.

— Ти так кажеш про культуру, наче то засіб, а не мета! — вигукнула Рут. Очі їй блищали, а на щоках горіли червоні плями. — Культура має мету сама в собі.

— Але це не те, чого хоче Мартін.

— Звідки ти знаєш?

— Мартіне, чого ви хочете? — спитав Олні, круто обернувшись до нього.

Мартін зніяковів і благально подивився на Рут.

— Так, справді, чого ви хочете? — сказала Рут. — Це розв'яже нашу суперечку.

— Ну, звісно, я хочу опанувати культуру, — нерішуче промовив Мартін. — Я люблю красу, а культура дасть мені змогу тонше й глибше розуміти її.

Рут скинула головою і переможно глянула на Олні.

— Дурниці! І ти сама це чудово знаєш, — заявив той. —Мартінові потрібна кар'єра, ане освіта, але йому для кар'єри треба здобути освіту. Якби він хотів стати аптекарем, культура була б йому ні до чого. Але Мартін хоче стати письменником, тільки боїться сказати це, щоб ти не зазнала поразки. А чому Мартін хоче стати письменником? Тому, що він небагатий на гроші. Ти можеш забивати собі голову і саксонщиною, і загальною освітою, бо тобі не треба самій прокладати дорогу в житті. Про це дбає твій батько. Він купує тобі одежу й усе інше. Чого варта ця наша освіта, твоя й моя, Артурова і Норманова? Ми просякнуті «загальною культурою», але, якби наші батьки сьогодні збанкрутували, ми завтра б мусили складати іспити на шкільного вчителя. Ти, Рут, щонайбільше могла б тоді стати сільською вчителькою або ж викладачкою музики в пансіоні для дівчат.

— А що б ти робив? — спитала Рут.

— Та й я теж. Міг би заробляти півтора долара на день фізичною працею, а може, теж став учителем v школі для недоумків. Я кажу «може», бо за тиждень мене, певно, вигнали б через непридатність.

Мартін уважно стежив за розмовою і, думаючи, що Олні має рацію, водночас сердився на нього, що той так зневажливо ставиться до Рут. Поки він слухав їх, у нього складався новий погляд на кохання. Розум не має нічого спільного з коханням. Правильно мислить кохана жінка чи неправильно — то байдуже. Кохання вище за розум. Від того, що Рут не розуміє, як потрібно йому вибитися в житті, вона не втрачає своєї принадності. Вона чарівна, і що б там вона не думала, це не зменшує її чарівності.

— Що ви сказали? — звернувся він до Олні, який своїм запитанням перепинив течію його думок.

— Я кажу, що у вас, певно, вистачить розуму, щоб не вивчати латини.

— Але латина це не просто культура, вона розвиває мислення! — вигукнула Рут.

— Ну, то як, Мартіне, будете ви її вивчати? — не вгавав Олні.

Мартін почував себе дуже незручно. Він бачив, що Рут з нетерпінням чекає його відповіді.

— Боюся, що в мене часу не стане, — сказав він нарешті. — Я якраз хотів би, але часу не стане.

— От бачите, Мартінові зовсім ні до чого ваша загальна культура, — тріумфував Олні. — Він знає, що йому потрібно, і знає, як цього добитися.

— Але ж латина тренує розум, дисциплінує його. Це найкращий спосіб дисциплінувати розум. — Рут подивилась на Мартіна, ніби сподівалася, що він змінить свою думку. — Ви бачили, як футболісти тренуються перед серйозним матчем? Латина для мислителя — саме таке тренування.

— Маячня! Так нам казали, коли ми були малі. Але одного нам тоді не сказали, полишаючи, щоб згодом ми самі докопалися. — Олні помовчав трохи задля ефекту й докінчив: — Нам не казали, що хоч кожна вихована людина повинна вивчати латину, знати її зовсім не треба.

— Це нечесно! — вигукнула Рут. — Я так і знала, що ти обернеш усю розмову на жарт.

— Але ж жарт не дурний, — відказав Олні. — Латину знають тільки аптекарі, юристи та викладачі тієї ж таки латини. І коли Мартін хоче бути кимсь із них, я беру свої слова назад. Але що спільного має все це з Гербертом Спенсером? Мартін відкрив Спенсера і в захваті від нього. Чому? Тому, що Спенсер щось дав йому. А от ні тобі, ні мені Спенсер нічого не може дати. Бо нам нікуди йти. Ти одного чудового дня вийдеш заміж, а мені взагалі нічого буде робити, як тільки наглядати за повіреними й агентами, котрі дбатимуть про мої гроші, коли я успадкую їх по батькові.

Олні підвівся йти, але в дверях спинився й вистрілив на прощання:

— Слухай, Рут, дай Мартінові спокій. Він сам чудово знає, що йому треба. Ти ж бачиш, чого він уже досягнув. Коли я дивлюсь на нього, мені стає прикро й соромно за себе. Він тепер куди більше знає про світ, життя й призначення людини, ніж Артур, Норман, я та й ти теж, незважаючи на всю нашу латину, романістику, германістику й оту «культуру».

— Але Рут моя вчителька, — по-лицарському заперечив Мартін. — Коли я й навчився дечого, то тільки завдяки їй.

— Дурниці! — неприязно глянув Олні на Рут. — Може, ви скажете, що й Спенсера читали за її порадою? Таж про Дарвіна й теорію еволюції вона знає не більше, ніж я про копальні царя Соломона! Пригадуєте, ви ошелешили були нас якоюсь карколомною дефініцією

Спенсера про щось там таке неозначене, безладне й однорідне? От спробуйте розтлумачити їй цю думку і побачите, що вона не зрозуміє ані слова. Бо то ж, бач, не культура. Оце так. Але слухайте, Мартіне, якщо ви почнете довбати латину, я втрачу до вас повагу.

Весь цей час, хоч і зацікавлений суперечкою, Мартін відчував щось фальшиве в розмові. Йшлося про науку й освіту, про основи знання, але школярський тон балачки ніяк не в'язався з поважністю його власних переживань, з тим невситимим, міцно, немов орлиними кігтями, хапанням за життя, з космічним трепетом, що проймав його аж до болю, з невиразним передчуттям, що все те дасться осягнути. Він порівнював себе з поетом, якого викинуло на чужинний берег невідомої країни і який, захопившись навколишньою красою, марно намагається оспівати її суворою, варварською мовою своїх нових одноземців. Так було і з ним. Він відчував у собі болісне прагнення пізнати великі істини всесвіту, — а натомість мусив гаяти час на школярські балачки і сперечатися, треба вивчати латину чи ні.

«На біса мені латина? — сказав Мартін собі того вечора, дивлячись у дзеркало. — Хай мертві лишаються мертвими. З якої речі ту красу, що горить у мені, я віддаватиму мертвим? Краса жива й вічна. А мови народжуються і вмирають. Вони прах мерців».

Мартін подумав, що навчився добре висловлювати свої почування, і, лягаючи спати, дивувався, чому не може так вільно говорити, коли буває з Рут. При ній він ставав школярем і говорив, як школяр.

— Дайте-но мені час! — промовив він уголос — Дайте-но мені тільки час!

Час! Час! Час! — безнастанно бриніла в ньому скарга.

РОЗДІЛ XIV

Незважаючи на Рут і всю свою любов до неї, Мартін вирішив не братися до латини. Правда, й Олні тут був ні при чому. Час був його грішми. Так багато було справ, важливіших за латину, так багато наук владно кликали його. До того ж він мусив писати, мусив заробляти гроші. Проте його досі ніде не друкували. Щось із кількадесят рукописів без кінця-краю мандрували по різних редакціях. Чому ж друкували інших письменників? Він довгі години просиджував у читальні, переглядаючи те, що написали інші, пильно й критично вивчав чужий доробок, порівнював його із своїм і намагався розкрити таємницю письменників, що примудрялися продавати свої твори.

Він був вражений, яка сила мертвеччини потрапляє на сторінки журналів. Не було в ній ані світла, ані барв. Не було ані найменшого подиху життя, і все ж за неї платили по два центи за слово, двадцять доларів за тисячу слів — так було сказано в газетному оголошенні. Його дивувала безліч оповідань, написаних, щоправда, легко й дотепно, але без будь-якої життєвої правди. Життя таке дивне, таке чудесне, стільки в ньому нерозв'язаних проблем, мрій і героїчних змагань, а в цих оповіданнях сама тобі буденщина. Мартін відчував снагу й напругу життя, його жар і трепет, його нестримне шаленство — от про що треба писати! Йому хотілося прославити проводирів злудних надій, безтямних закоханців, велетнів, котрі одчайдушно борються серед жахів і страждань, що від зусиль їхніх життя мусить ломитись. А журнальні оповідання оспівували всяких містерів бетлерів, нікчемну гонитву за грішми і буденні любовні історійки буденних сіреньких людців. «Може, це тому, що самі редактори журналів — буденні, сіренькі людці? — питав він себе. —Чи вони бояться життя, всі ці письменники, редактори й читачі?»

Головне Мартінове лихо було в тому, що він не знав особисто жодного редактора, жодного письменника, і не тільки жодного письменника, але навіть нікого, хто б хоч будь-коли пробував писати. Ніхто не міг поговорити з ним, дати йому добру пораду. Його зрештою почав брати сумнів, що редактори — це живі люди. Йому здавалося, що вони — коліщатка машини. Так, справді-таки машини. Він виливав

свою душу в оповіданнях, статтях та поемах і віддавав їх на суд машини. Він дбайливо згортав рукопис, вкладав його разом з марками на відповідь у довгий конверт, запечатував, наліплював ще марки зверху і кидав у поштову скриньку. Рукопис мандрував по країні, і через деякий час листоноша повертав його Мартінові в іншому довгому конверті, на якому було наліплено його марки. Либонь, взагалі ніякого редактора й не було, а був якийсь хитромудрий апарат, що перекладав рукопис з одного конверта в інший і наліплював марки. Це наче автомат — кинеш монетку, і ту ж мить звідти вискакує жувальна гумка або плитка шоколаду, залежно від того, в яку щілину опустили монету. Отак само й редакційна машина. З одного отвору випадають чеки на гонорар, а з другого — листи з відмовою. Досі Мартін весь час попадав у другий отвір.

Листи ці особливо підкреслювали жахливу механічність усього процесу. То були стандартні друковані бланки, і він мав уже сотні їх, по десяткові, чи й більше, на кожен рукопис. Якби він одержав хоч один рядок, один-єдиний, написаний самим редактором на одному з цих листів, йому було б легше. Проте жоден редактор нічим не виявляв свого існування. І, кінець кінцем, Мартін дійшов висновку, що на світі немає ніяких живих редакторів, а є лише коліщатка добре змащеної, бездоганної машини.

Мартін був завзятий і витривалий, і в нього вистачило б упертості цілими роками годувати цю машину в такий спосіб. Але він спливав кров'ю, і боротьба мала скінчитися через кілька тижнів. З кожним тижнем рахунок за помешкання й харчі наближав день його банкрутства, а поштові витрати на сорок рукописів ще більше сприяли цьому. Він уже не купував книжок, заощаджував на кожній дрібниці, щоб як-небудь віддалити неминучий кінець; але бути ощадливим він не вмів і на цілий тиждень прискорив розв'язку, давши Мерієн п'ять доларів на плаття.

Мартін боровся в темряві, без поради й підтримки перед лицем одчаю. Навіть Гертруда почала поглядати на нього скоса. Спочатку вона, як добра сестра, дивилася крізь пальці на оті його, мовляв, дуріння, але, бувши до того ж сестрою дбайливою, згодом занепокоїлась. Тепер їй здавалося, що дуріння переходить у божевілля. Мартін бачив її тривожні погляди і мучився від них більше, ніж від одвертого глузування Бернарда Хігінботема. Мартін вірив у себе, але

був самотній у своїй вірі. Навіть Рут не поділяла цієї віри. Вона хотіла, щоб він цілком віддався навчанню, і хоч одверто не засуджувала його захоплення літературною творчістю, але ніколи й не схвалювала його.

Досі Мартін ще ні разу не показував їй того, що писав. Він не зважувався на це з якоїсь особливої делікатності, та й знаючи, як багато працює вона в університеті, не хотів забирати в неї час. Але, одержавши диплома, Рут сама попросила Мартіна показати їй щось із його творів. Мартін і зрадів, і злякався. Перед ним же був фахівець. Вона — бакалавр мистецтв, вивчала літературу у видатних професорів. Можливо, редактори теж досвідчені судді, одначе вона не зробить так, як вони. Вона не надішле йому бланк з трафаретною відмовою і не скаже, що хоч його твору й не прийнято, проте він не позбавлений певної цінності. Рут говоритиме з ним як щира, чутлива людина, з властивою їй жвавістю та ясністю, а головне, хоч крайчиком ока побачить справжнього Мартіна Ідена. З його творів вона пізнає його душу й серце, зрозуміє дещо з його мрій, відчує силу, що криється в ньому.

Мартін відібрав для неї кілька других примірників своїх оповідань і після деякого вагання додав ще «Пісні моря». Одного червневого дня вони вирушили на велосипедах за місто. Це вони вдруге вибиралися вдвох на прогулянку, і, їдучи дорогою, вдихаючи тепле запашне повітря, в яке вливав прохолоду свіжий морський вітрець, Мартін усім серцем відчував, як прекрасно й доладно збудовано світ, як добре в ньому жити й любити. Вони лишили велосипеди край дороги, а самі піднялись на вершину пагорка, де від спаленої сонцем трави віяло живлющим духом жнив.

— Вона вже зробила своє, — мовив Мартін, коли Рут умостилась на його піджаку, а він простягся просто на теплій землі. Приємний запах трави долинав йому до мозку і розбурхував потік думок, що переходили від поодиноких фактів до узагальнень. — Вона виправдала вже своє призначення, — казав він далі, ніжно торкаючись сухої трави. — Вона прокинулась до життя під вологою зимових злив, боролася з весняними хуртовинами, цвіла й вабила до себе комах та бджіл, розкидала своє насіння і, виконавши свій обов'язок...

— Чому ви дивитесь на все так страшенно практично? — перебила його Рут.

— Та, певно, тому, що вивчаю теорію еволюції. Щиро кажучи, у мене ж це тільки розкрилися очі на світ.

— Проте мені здається, що ви перестали бачити красу, ставши таким практичним. Ви руйнуєте красу, як хлопчик, що ловить метеликів і стирає пилок з їхніх чудових крилець.

Він похитав головою.

— Краса має своє значення, але досі я цього не знав. Мені подобалось красиве просто тому, що воно красиве, та й годі. Я не розумів, що воно таке, краса. Але тепер розумію, чи, вірніш, починаю розуміти. Ця трава стала для мене куди прекрасніша, відколи я знаю, чому вона така, відколи я довідався про всю ту приховану дію сонця, дощу й землі, яка потрібна була, щоб на цьому пагорку виросла трава. Адже в історії кожної травинки є своя романтика, навіть свої пригоди. Думка про це бентежить мене. Коли я уявляю собі гру енергії й матерії і всю цю велику життєву боротьбу, мені здається, що я міг би написати цілу поему про траву.

— Як гарно ви говорите! — неуважно сказала Рут, але він помітив, що вона допитливо дивиться на нього.

Мартін на мить зніяковів і почервонів.

— Я радий, що хоч трохи навчився говорити, — пробурмотів він. — Мені ж так багато хочеться сказати. Але все це таке велике, що я не знаходжу слів. Іноді мені здається, що все життя, весь світ сповнили мою душу і жадають, щоб я говорив за них. Я відчуваю — хоч і не можу того пояснити — я відчуваю всю оцю велич, а коли починаю говорити, мурмочу, як мала дитина.

Нелегка це річ — втілити свої думки й почуття в такі слова, щоб той, хто читає чи слухає їх, знов перетворив їх у думки й почуття. І це велична річ. Ось я зариваюсь лицем у траву, і від пахощів її в мені розбуджується безліч думок і образів. Це ж пахощі всесвіту! Я чую сміх і пісню, щастя й горе, боротьбу і смерть. Від запаху трави в мене перед очима постають яскраві видива, і я хотів би розповісти про них вам і цілому світові. Але як то зробити? Язик мій зв'язаний. Оце тільки я хотів вам розповісти, як впливає на мене запах трави, і не зміг. Вийшло щось бліде й невиразне. Мої слова це безсилий белькіт. А я задихаюсь від бажання говорити! — Мартін розпачливо підніс руки. — Ні, це неможливо. Цього не зрозуміти, не передати словами!

— Одначе ви таки гарно говорите, — знову мовила Рут. — Просто дивно, яких успіхів досягли ви за той короткий час, що я вас знаю. Містер Бетлер — блискучий промовець, партійне керівництво штату завжди запрошує його виступати з передвиборними промовами. А от учора за обідом ви говорили не гірше від нього. Тільки він стриманіший. Ви занадто гарячкуєте, але згодом це мине. З вас міг би вийти добрий оратор. Взагалі б ви далеко пішли... якби схотіли. У вас є сила. Я певна, що ви могли б вести за собою людей, та й взагалі, за що б ви не взялися, вам усе далося б так само легко, як і граматика. З вас був би добрий адвокат, чудовий політичний діяч. Ніщо не заважає вам досягти такого самого успіху, якого досяг і містер Бетлер. І до того без катару, — додала вона всміхаючись.

Так вони розмовляли й далі. Рут лагідно-переконливим тоном знов доводила йому потребу в систематичній освіті і користь латини — мови, що лежить у підвалинах всякої професії. Вона змальовувала йому свій ідеал чоловіка й мужчини, цілком списаний з її батька і доповнений деякими рисочками, безперечно, від містера Бетлера. Лежачи на спині, Мартін уважно слухав і з насолодою стежив за кожним порухом її губ, але мозок його не сприймав слів. У її картині не було нічого привабливого, і до його гострої любовної туги домішувався тупий біль розчарування. Жодним словом Рут не згадала про його літературну працю, і принесені рукописи лежали забуті на землі.

Нарешті, коли вона замовкла, Мартін глянув, чи не низько спустилося сонце, і почав збирати рукописи, тим самим нагадавши про них.

— Ой, я й забула, — спохопилася Рут. — А мені так хочеться послухати.

Марин прочитав їй оповідання, як він гадав, одне з найкращих. Він назвав його «Вино життя», і те сп'яніння, що охопило його під час писання, він відчув і тепер. У самому задумі оповідання була своєрідна чарівність, а він ще намагався підсилити її яскравими словами й барвами. Запал, з яким Іден писав цю річ, ожив знову й пойняв його так владно, що він став глухий і сліпий на вади твору. Але не так було з Рут. Її досвідчене вухо вловлювало всі невдалі місця й перебільшення, надмірний пафос новака, порушення ритмічної будови фрази. А втім, вона взагалі не завважувала ніякого ритму, хіба що іноді

оповідь ставала занадто пишною і неприємно разила її дилетантизмом. «Дилетантизм» — то й був її остаточний висновок, хоч про це Рут не сказала. Навпаки, коли Мартін скінчив, вона відзначила кілька дрібних недоглядів і сказала, що в цілому оповідання їй подобається.

Проте Мартін був розчарований. Її критичні зауваження були слушні, він визнавав це. Однак він показував їй свою працю не для школярських поправок. Суть же не в них. Про таке можна було б і не говорити. Він міг би їх, зрештою, виправити, він може навчитися їх виправляти. Але ж він узяв із життя щось велике і спробував його втілити в своєму оповіданні. І саме цим великим він хотів поділитися з нею, а не будовою речень і вживанням крапок та ком. Він хотів, щоб Рут разом з ним відчула те велике, що він бачив власними очима, осягнув власним розумом і власною рукою виклав на папері. Що ж, певно, йому не пощастило передати це. Може, редактори й мають рацію. Він відчував велике, але висловити його не зумів. І, приховавши своє розчарування, Мартін так легко погодився з її критикою, що Рут і не здогадалася, яке прикре почуття облягло його душу.

— А це оповідання я назвав «Казан», — мовив він, розгортаючи ще один рукопис — Уже п'ять журналів відхилили його, хоч мені воно здається непоганим. Правда, сам я собі не суддя, однак, по-моєму, щось у ньому є справжнє. Вас, може, це й не вразить так, як мене... Але воно коротеньке — всього дві тисячі слів.

— Який жах! — вигукнула вона, коли Мартін скінчив читати. — Це жах, невимовний жах!

З потаємним задоволенням дивився він на її бліде лице, розширені очі й стиснуті руки. Цим разом пощастило. Він зумів передати їй гру своєї уяви й своїх почувань. Він досяг мети. То байдуже, чи сподобалось їй оповідання, — важливо те, що воно її вразило, захопило й опанувало, примусило слухати, забувши про деталі.

— Це життя, — сказав він, — а життя не все прекрасне. А втім, може, це моє дивацтво — вбачати в цьому красу? Хоч мені вона видається у сто разів більшою тут, аніж...

— Але чому ця нещасна жінка не могла... — перебила його Рут. І, не висловивши до кінця свого протесту, вигукнула: — О! Це низько, негарно, брудно!

На мить Мартінові здалося, що серце йому завмерло. Брудно! Цього він аж ніяк не сподівався. Такого він і на думці не мав. Усе оповідання постало перед ним у вогненних літерах, і серед цього сліпучого блиску він даремно шукав якогось бруду. І от серце знов забилось йому в грудях. Совість його була спокійна.

— Чому ви не вибрали приємнішого сюжету? — спитала Рут. — Ми знаємо, що на світі багато бруду, але це ж не підстава...

Вона обурено говорила й далі, але він уже не слухав її. Усміхався сам до себе, дивлячись на її дівоче, невинне личко, таке невинне, що своєю чистотою воно ніби осявало душу Мартінові, стирало з неї всі плями і мовби занурювало її в небесне сяйво, холодне й оксамитово-ніжне, як світло зір. «Ми знаємо, що на світі багато бруду!» Він уявляв собі, що вона про це може «знати», і сміявся подумки, наче з веселого жарту. І вмить перед очима йому розлився цілий океан житейського бруду, який він добре знав, по якому стільки разів плавав, і Мартін простив їй, що вона не зрозуміла його оповідання. Хіба вона в цьому винна? Він дякував богові, що вона вродилась і виросла осторонь від усього цього. Зате він знав життя, знав його ницість, так само як і велич, знав, що воно прекрасне, незважаючи на весь бруд, що його вкриває, і — хай йому чорт! — він скаже про це своє слово світові. Не диво, що святі на небесах чисті й непорочні. В цьому немає їхньої заслуги. А от святі серед бруду — це вже справжнє чудо! І ради нього варто жити! Бачити, як із багна всякої кривди здіймається моральна велич, вибратися звідти самому і заліпленими брудом очима ловити перші, слабкі й далекі проблиски краси; бачити, як з тієї кволості, нікчемства й зіпсуття розквітають сила, правда і найвища духовна велич.

Тут до слуху Мартінові раптом долинув голос Рут:

— Загальний тон оповідання низький. А в літературі ж так багато піднесеного! Згадайте хоча б «In Memoriam» [6].

Йому хотілося сказати їй: «А «Локслі Гол»?», і він сказав би, якби його знов не полонили видіння. Він дивився на неї і, здавалося, бачив, як із первісного ферменту утворилася, повзучи й видираючись, самиця роду людського, яка щораз вище протягом тисячі тисяч віків по великій драбині життя видобулась врешті на найвищий щабель і стала оцією Рут, чистою, прекрасною, божественною істотою, котра збудила в ньому кохання і розпалила прагнення до чистоти і бажання пізнати

божество, — в ньому, Мартіні Ідені, що теж якимсь дивом піднісся понад хаос, бруд і незліченні помилки та відхилення нескінченного життєвого процесу. Оце романтика, оце чудо, оце слава. Тут було про що писати, аби лишень спромогтися на слова. Святі на небесах — то святі, їм нічого не зарадиш. А він — людина.

— Ви маєте силу, — почув він її голос, — але ця сила якась неприборкана.

— Одним словом, схожий на бика в посудній крамниці, — пожартував він і був нагороджений усмішкою.

— Вам треба розвинути в собі літературний смак, виробити чуття, витонченість, стиль.

— Я, мабуть, забагато на себе беру, — пробурмотів він.

Рут згідливо усміхнулась і наготувалася слухати далі.

— Не знаю, що ви про це скажете, — мовив Мартін, наче виправдуючись. — Це смішна історія. Боюсь, я тут розмахнувся понад силу, але задум був добрий. Не звертайте уваги на дрібниці. Спробуйте схопити основну думку. Вона справді глибока й правдива, хоч, може, мені й не пощастило зробити її зрозумілою.

Він читав і, читаючи, стежив за нею. «Нарешті-таки взяло її», — подумав Мартін. Рут сиділа нерухомо, не відриваючи від нього погляду, затамувавши віддих, немов заворожена його образами. Він назвав оповідання «Пригода», і це був апофеоз пригоди, але не тої з книжок, а справжньої — жорстокої владарки, однаково щедрої у гніві й у милості, примхливої і віроломної, яка жадає неймовірного терпіння і надсадної праці вдень і вночі, яка то виводить на осяйні сонячні простори, то прирікає на смерть від голоду й спраги або на тривалі муки жахного марення, в згубній пропасниці і крізь кров та піт, крізь хмари кусючих комах, крізь довгий ланцюг дрібних і мізерних подій приводить до величного переможного фіналу.

Усе це і ще багато дечого вклав він в оповідання і саме цим, як здавалося йому, розворушив Рут. Вона слухала, широко розкривши очі, бліді щоки її розпаленіли, і під кінець вона вже насилу переводила подих, її й справді схвилювало, тільки не оповідання Мартіна, а він сам. Про оповідання вона якось не думала, натомість її захопила знайома їй сила, що немов переливалась від нього до неї. Парадоксальність полягала в тому, що якраз це оповідання, напоєне його силою, і було тим каналом, котрий переганяв ту силу до Рут.

Відчуваючи тільки цю силу, а не форму її вияву, дівчина гадала, що вона захоплена тим, що він читає, насправді ж її захопило щось зовсім інше — страшна й небезпечна думка, що несподівано спалахнула їй у мозку. Вона спіймала себе на думці — а що таке, власне, шлюб? — і, усвідомлюючи нав'язливість та запал цієї думки, аж злякалася. Це було нескромно і так не в'язалося з дівочою соромливістю, її ще не томила розквітла жіночість, і вона жила в світі мрій, навіяних поезією Теннісона, навіть не зовсім розуміючи делікатні натяки цнотливого поета на деяку грубість, що закрадалась у стосунки королев і лицарів. Досі вона спала, а тепер життя владно постукало до неї в двері. Сполоханий розум вимагав позамикати всі входи й виходи, а жадливий інстинкт умовляв її широко розчинити двері перед дивним і чарівним гостем.

Мартін чекав її присуду. Він не мав щодо нього сумніву і був вражений, коли вона сказала тільки:

— Це красиво. — І, трохи помовчавши, з притиском повторила: — Дуже красиво.

Звісно, це було красиво, але тут було щось більше за красу, якась глибша принадність, що стояла над красою. Він мовчки лежав на землі і вдивлявся в страшну примару сумнівів, що раптом виросли перед ним. Знов невдача. Він як німий. Бачить найбільші дива світу і нездатний про них розповісти.

— А що ви скажете про... — він завагався, не зважуючись уперше вимовити нове для нього слово, — про лейтмотив?

— Він якийсь неясний, — відповіла Рут. — Це єдине, що я можу закинути. Намагалася стежити за сюжетом оповідання, але це важко. Ви надто багатослівні, вводите чимало зайвого матеріалу і затемнюєте основну дію.

— Але цей прихований мотив — головне, — поспішив пояснити Мартін. — Центральна ідея — космічного, всесвітнього значення. Я намагався злити її з оповіданням, яке, власне, править лише за зовнішню оболонку. Я був на правильному шляху, — тільки просто не впорався. Не зумів висловити те, що хотів. Згодом я цього навчуся.

Рут не слухала його. Хоч вона була бакалавром мистецтв, проте він сягнув за межі її знань. Вона не розуміла його, але пояснювала це його невмінням висловлюватися.

— Ви занадто багатослівні, — повторила вона. — Однак деякі місця дуже гарні.

Він чув її голос наче здалека, бо міркував у цей час, чи варто читати їй «Пісні моря». Він лежав, пойнятий глухим відчаєм, а вона пильно дивилась на нього, поринувши знов у непрохані й настирливі думки про шлюб.

— Ви хочете стати знаменитим? — раптом спитала вона.

— Так, — признався Мартін. — Але це не основна моя мета. Мене цікавить не так слава, як процес її досягнення. Кінець кінцем, для мене слава — це лише засіб для іншого. Я хочу стати знаменитим тільки заради цього...

«Заради вас», — хотілося йому додати, і, може, він і додав би, якби Рут більше пройнялася тим, що він їй читав.

Але вона так глибоко замислилась, вибираючи для нього кар'єру, що навіть не спитала, яка ж у нього остаточна мета. Що літературної кар'єри він не зробить, в цьому Рут була твердо переконана. Він сьогодні довів це своїми дилетантськими, наївними творами. Говорив він добре, але зовсім не володів літературним стилем. Вона порівнювала його з Теннісоном, Браунінгом, із своїми улюбленими прозаїками, і він видавався таким мізерним. Але вона не сказала Мартінові всього, що думала. Якийсь дивний інтерес до нього змушував Рут бути поблажливою. Зрештою ж його бажання писати було маленькою слабістю, якої він згодом позбудеться. Тоді Мартін, безумовно, прикладе свої сили до поважніших життєвих справ. І досягне успіху. Вона була певна цього. Він такий сильний, що всього доб'ється, аби тільки перестав писати.

— Містере Ідене, я хотіла б знати все, що ви пишете, — сказала Рут.

Юнак спалахнув од радості. Вона зацікавилась, це ясно. В усякому разі, не дала йому папірця з відмовою. Навіть відзначила в оповіданнях деякі гарні місця — а це ж перша в його творчості заохота.

— Згода! — палко промовив він. — І обіцяю вам, міс Морз, що я навчуся писати. Я пройшов уже багато, маю пройти ще не менше, але таки дійду до мети, хоч би й на всіх чотирьох довелося повзти. — Він підняв із землі сувій рукописів. — Це мої «Пісні моря». Ви

прочитайте їх як-небудь на дозвіллі, а потім скажете щиро свою думку. Мені так потрібна критика! Тільки будьте зі мною одверті!

— Я буду цілком одверта, — обіцяла Рут, відчуваючи в глибині душі, що сьогодні вона не була з ним одверта і що навряд чи зможе бути одвертою й далі.

РОЗДІЛ XV

— Перший бій дано, —сказав Мартін через десять днів, дивлячись у дзеркало. — Але буде ще й другий, і третій, і так без кінця-краю, аж поки...

Не докінчивши речення, він роззирнувся по вбогій кімнатці і спинив сумний погляд на купі повернутих рукописів, які в довгих конвертах лежали в кутку на підлозі. Йому ні за що було купити марок на дальші їхні подорожі, і за тиждень рукописів назбиралося чимало. Ще скількись надійде завтра й післязавтра, і зрештою повернуться всі. А він не матиме змоги розіслати їх знову. Вже цілий місяць він не платив за прокат машинки, бо грошей ледве ставало, щоб розраховуватися щотижня з Хігінботемом та з посередницьким бюро по найму.

Мартін замислено подивився на забризканий чорнилом стіл і раптом відчув ніжність до нього.

— Любий, давній друже, — промовив. — Скільки щасливих годин проминуло коло тебе, і ти завжди був вірним товаришем. Ти ніколи мене не цурався, ніколи не ображав незаслуженими відмовами, ніколи не нарікав, на надмірну працю.

Він сперся на стіл руками і поклав на них голову. Щось підступало до горла, хотілося плакати. Пригадалась перша в його житті бійка, коли він, шестилітній хлопчик, весь у сльозах, відбивався кулаками від старшого на два роки супротивника, що гатив його куди попало й довів до повної знемоги. Пригадалось, як дико закричала юрба хлопчаків, коли він врешті упав на землю, а з носа йому юшила кров, і з підбитих очей котилися сльози.

— Бідне хлоп'я, — пробурмотів він. — І тепер тобі не менш перепало. Знову тебе добряче відлупцювали. Лежиш і не ворухнешся.

Картина першої бійки ще стояла йому перед очима, а за нею йшла довга шерега бійок, що були пізніше. Через півроку Масна Пика (так звали його ворога) знов набив його, але цього разу й він підбив йому око. А це ж було не так просто! Перед ним промайнули одна за одною всі їхні сутички, і завжди він був переможений, а Масна Пика — переможець. Та Мартін жодного разу не втік. Згадка про це

підбадьорила його. Він завжди стійко тримався до кінця, хоч би й як йому прикро доводилось потім. Масна Пика бився, як чорт, і ніколи не мав милосердя. Але Мартін не відступав. Держався попри все!

Далі Мартін побачив вузенький провулок між двома рядами ветхих будиночків. Край провулка стояла одноповерхова цегляна будівля, звідки долинав ритмічний стукіт машин, що друкували газету «Вісник». Мартінові було тоді одинадцять років, а Масній Пиці — тринадцять, і обидва вони продавали цю газету. Там вони й зійшлися при друкарні. Масна Пика, звісно, знову причепився до нього, і вмить почалася бійка, яка скінчилася внічию, бо за чверть до четвертої розчинилися двері експедиції і юрба хлопчаків кинулась по газети.

— Я відлупцюю тебе завтра, — пообіцяв йому Масна Пика, і тоді Мартін, стримуючи сльози, тремтливим голосом пролепетав, що він завтра чекатиме його тут.

Другого дня Мартін біг із школи щодуху, щоб прибути на місце бою першим, і випередив Масну Пику на дві хвилини. Хлопці підбадьорювали його, давали поради, вказували на його хиби і обіцяли перемогу, якщо він їх слухатиметься. Але такі самі поради хлопці давали й Масній Пиці. Ну й утішилися вони того дня їхньою бійкою! Мартін на хвилину урвав свої спогади і заздрісно подумав, як цікаво було дивитись на них двох, Мартіна й Масну Пику. Бійка та тривала без перерви півгодини, аж поки відчинилися двері експедиції.

Так спливало перед Мартіном його дитинство, ця щоденна біганина із школи до друкарні. Він не міг швидко бігати, бо від безперервних бійок став незграбний і неповороткий. Руки, що відбивали безліч ударів, були по лікті чорні від синців. Рани на тілі подекуди ятрилися. Йому ломило руки й ноги, спину, ломило все тіло, а голова була важка, мов свинцем налита. У школі він не грався і не вчився. Навіть висидіти цілий день за партою було для нього мукою. Здавалося, вічність минула, відколи почалися ці щоденні бійки, а в майбутньому, немов якийсь нескінченний кошмар, ввижалися такі самі бійки. «Чому я не можу подужати Масну Пику?» — часто думав він. Це одразу поклало б край його мукам. Але ніколи не спадало йому на думку здатися й визнати, що Масна Пика дужчий від нього.

Отак змучений тілом і душею, але навчаючись великого терпіння, плентався він до друкарні, щоб зустріти там свого вічного ворога Масну Пику, який теж був змучений і так само волів би припинити

бійки, коли б не ватага хлопців-газетярів, що повсякчас під'юджували перебійців. Якось після двадцяти хвилин сутички, коли вони розпачливо намагалися знищити один одного, додержуючи всіх установлених правил, що не дозволяли бити ногою, штурхати в живіт і кидатися на лежачого, Масна Пика, засапавшись і спотикаючись, запропонував закінчити діло внічию. І тепер, схиливши голову на руки, Мартін здригнувся, коли побачив свою тінь з далекого минулого: задиханий, ледь стоячи на ногах, захлинаючись від крові, що текла йому з розбитих губ, він ступив до Масної Пики, виплюнув кров, яка заважала йому говорити, і крикнув, що на нічию він не згоден, а коли Масна Пика хоче, то хай здається. Проте Масна Пика не хотів здатися, і бійка закипіла знов.

Вони билися і на другий день, і на третій, і так без кінця-краю. Щоразу починаючи бійку, Мартін дуже страждав од болю, і від перших ударів — чи то противникових, чи й своїх — йому холола душа. Але далі тіло якось німіло, і він бився наосліп, перед ним тільки миготіло, як у сні, широке обличчя Масної Пики з палаючими, як у звіра, очима. Він бачив тільки це лице і відчував, що не матиме спокою, поки не потовче його своїми закривавленими руками на безформне місиво або поки закривавлені руки ворога не потовчуть на безформне місиво його самого. Лишень тоді настане спокій. Але щоб він, Мартін, згодився на нічию— ні, це неможливо.

Одного дня, прийшовши до воріт друкарні, він не застав там Масної Пики. Той не з'явився. Хлопці вітали його і казали, що він переміг Масну Пику. Але Мартіна це не задовольняло. Він не переміг Масну Пику, і Масна Пика не переміг його. Хто з них дужчий — невідомо. Згодом з'ясувалося, що того дня у Масної Пики несподівано помер батько.

Мартін у спогадах перескочив на кілька років далі і побачив себе на гальорці в театрі. Йому було сімнадцять років, і він щойно повернувся з плавання. Серед глядачів зчинилася сварка — хтось там до когось причепився. Мартін втрутився і раптом побачив палаючі очі Масної Пики.

— Зустрінемося після вистави. Я тобі покажу, — прошипів його давній ворог.

Мартін кивнув головою. На місце інциденту пробирався театральний наглядач.

— Я чекатиму на вулиці після останньої дії, — прошепотів Мартін, вдаючи, ніби пильно дивиться на сцену.

Наглядач гостро зиркнув на них і відійшов.

— Ти з компанією? — спитав Мартін Масну Пику в кінці дії.

— А певно.

— То я й собі підшукаю, — мовив Мартін.

Під час антракту він навербував цілий почет — трьох хлопців, яких знав ще з цвяхового заводу, пожежника, шістьох матросів і стільки ж забіяк із грізної зграї з вулиць Вісімнадцятої та Маркет.

Коли вистава скінчилась, обидві компанії непомітно рушили по різних боках вулиці. Дійшовши до безлюдного перехрестя, зійшлися і влаштували військову раду.

— Ходімо на міст Восьмої вулиці, — сказав рудий парубок з партії Масної Пики. — Ви зможете битися посередині під ліхтарем, а як наскочать фараони, втечемо в інший бік.

— Гаразд, — згодився Мартін, порадившись із своїми. Міст Восьмої вулиці, перекинутий через рукав річки

Сан-Антоніо, був завдовжки з три міські квартали. Посередині мосту та по обох кінцях його горіли електричні ліхтарі. Жоден полісмен не міг би підійти непомічений. І тепер перед очима Мартіна виразно постало це зручне для бійки місце. Він бачив обидва гурти, ворожі й похмурі, що трималися здаля один від одного позад своїх бійців. Мартін і Масна Пика роздяглися до пояса. Поблизу розставлено було чати, що мали стежити за освітленими кінцями мосту. Один з Мартінових прибічників тримав його піджака, сорочку й шапку, готовий дати драла з ними в безпечне місце, якби налетіла поліція. Мартін побачив самого себе, —ось він виходить на середину поля бою, дивиться просто в очі Масній Пиці і, піднявши кулак, каже застережливо:

— Це тобі не іграшки! Зрозумів? Битися так битися. Без вивертів. Це давнє діло, й пора його довести до кінця. Зрозумів? Одному з нас буде амба.

Мартін бачив, що Масна Пика завагався, але перед свідками в ньому озвалася давня підступна гордість.

— Ну, та вже починаймо! Що дурно плескати? До кінця, то й до кінця.

І тут, стиснувши кулаки, вони кинулись один на одного, наче молоді бугаї, з усім запалом молодості, повні ненависті й бажання бити, калічити, нищити. Всі мозольні досягнення, що їх людина здобула за тисячі літ просування вгору, — зникли. Лишився тільки електричний ліхтар, як знак на стежці великої людської пригоди. Мартін і Масна Пика стали дикунами кам'яного віку, жителями печер і незайманих лісів. Вони все нижче падали в чорну прірву, назад у трясовину суворих початків життя, змагаючися сліпо, як зоряний пил у небесах або як атоми, що стикаються, відштовхуються, знов стикаються — і так довіку.

— Боже! Якими ж ми були звірами! Якими тварюками! — голосно пробурмотів Мартін, згадуючи подробиці бійки. Його буйна уява малювала йому все, як на екрані кіно. Він був заразом і глядач, і учасник боротьби. Культура й знання, набуті за останні місяці, змусили його здригнутися від цього видовища. Але тіні минулого стерли з його свідомості все теперішнє, і він знов став колишнім Мартіном Іденом, що оце повернувся з плавання й бився з Масною Пикою на мосту Восьмої вулиці. Він страждав, напружував усі сили, обливався потом і кров'ю і радів безмірно, коли його кулак влучав у ворога.

Здавалося, що то не люди, а два вихори ненависті сплелися й шалено крутять один одного. Час минав, і свідки обох ворожих сторін стояли, затамувавши подих. Вони ніколи ще не бачили такої жахливої люті й застигли від страху. Бійці озвіріли ще більше. Коли перший запал молодості й темпераменту ущух, супротивники почали битися обережніше і розважливіше. Переваги не було ні на чийому боці.

— Бійка внічию, — долетіли до Мартіна слова.

Тут він ненароком схибив, у відповідь дістав страшний удар і раптом відчув, що йому до кості розкраяно щоку. Голим кулаком такого не зробиш. Обливаючись кров'ю, він почув вигуки подиву, кров цебеніла йому з обличчя. Та він не подав і знаку. Тільки став дуже обачний, бо знав, з ким має справу, знав, що тут можна чекати всякої підлоти. Він пильно стежив за ворогом і вижидав, потім удав, ніби хоче на нього кинутись, і враз спинився, бо побачив, як у того в руці блиснуло щось металеве.

— Покажи руку! — крикнув він. — Ти вдарив мене кастетом?

Обидві зграї заревіли і з лайкою кинулися вперед. Ще секунда, і всі встряли б у бійку. Тоді Мартін не зміг би помститися. Він був у нестямі.

— Геть! — хрипко крикнув він. — Чуєте? Геть!

Усі відсахнулися від нього. Вони й самі були звірі, але він був надзвіром і сповнив їх жахом та покорою.

— Це моє діло, і ніхто не смій втручатися. Давай сюди кастет.

Масна Пика, протверезілий і трохи наляканий, віддав нечесну зброю.

— Це ти дав йому, руда паскудо! — знов загримів Мартін і жбурнув кастета у воду. — А я все думав, чого ти тут крутишся. Тільки сунься ще раз, заб'ю на смерть. Зрозумів?

Вони билися далі, знеможені неймовірно, до краю. Навіть пересичена кров'ю звірина зграя, злякавшись того, що бачила, почала умовляти їх спинитися. Масна Пика, що, здавалось, от-от упаде, страшна потвора, на обличчі якої не лишилося жодної людської риси, завагався. Але Мартін підскочив до нього і знову заходився бити.

Здавалося, вони змагались уже цілу вічність, і Масна Пика слабнув на очах, аж раптом серед зливи ударів почувся хрускіт, і у Мартіна права рука безвладно повисла. Зламалася кістка. Усі це чули й зрозуміли, що сталося. Зрозумів і Масна Пика. Як тигр, кинувся він на супротивника, сиплячи удар за ударом. Прибічники Мартінові метнулися припинити бійку. Приголомшений ударами, Мартін, однак, відігнав їх брутальною лайкою, хоч сам аж стогнав від безпорадності й розпуки.

Він бив тільки лівою рукою, бив уперто, напівсвідомо, і немов десь дуже здалека чув шепіт вражених глядачів. Потім хтось промовив тремтячим голосом: «Це вже не бійка, хлопці, а вбивство. Треба їх спинити».

Але, Мартінові на радість, ніхто їх не спиняв. Знесилений, він усе бив однією рукою, ударяючи в щось криваве, що було вже не обличчям, а самим жахом — дригке, відразливе, безформне, воно увесь час коливалося перед його помутнілим зором і ніяк не хотіло зникати. А він бив і бив, дедалі слабше й повільніше, втрачаючи останні краплі життєвої енергії, бив, здавалося, цілі віки, поки, немов крізь імлу, побачив, що ота безформна маса поволі сунеться додолу на голі дошки мосту. Тоді він став над нею, похитуючись на нетвердих ногах,

хапаючись за повітря, немов шукав у ньому опори, і промовив якимсь чужим, незнайомим голосом:

— Ще хочеш? Кажи! Ще хочеш?

Він усе питав і питав — вимагав, просив, погрожував, — чи той таки хоче ще, і раптом відчув, як його оточили товариші і, поплескуючи по плечу, силкувалися натягти на нього куртку. І тут оповив його морок і забуття.

На столі цокав будильник. Але Мартін Іден усе ще сидів, затуливши руками лице, і не чув його. Він нічого не чув. І ні про що не думав. Він так яскраво відтворив минуле, що направду знепритомнів, як тоді на мосту Восьмої вулиці. Кілька хвилин його огортала темрява й порожнеча. Потім він схопився, немов ожив з мертвих, — очі йому пломеніли, піт заливав лице — і крикнув:

— Я таки переміг тебе, Масна Пико! Чекав на те одинадцять років, але таки переміг!

У нього вгиналися коліна, паморочилося в голові, і, похитнувшись, він сів на край ліжка. Він усе ще був під владою минулого. Здивовано й стривожено озирався по кімнаті, не розуміючи, де він, аж ось побачив у кутку купу рукописів. Тоді колеса пам'яті промчали його через чотири роки, і він згадав про своє теперішнє життя, про книжки, які читав, і про світ, котрий вони йому відкрили, згадав про свої горді мрії та сподівання, про своє кохання до блідої дівчини — чутливої, чистої, неземної істоти, яка вмерла б від жаху, коли б хоч на хвильку побачила те, що він тільки-но пережив, отой життєвий бруд, звідки він вибрався.

Мартін підвівся і глянув на себе в дзеркало.

— Ти вибрався з багна, Мартіне Ідене, — врочисто мовив. — І тепер протираєш очі перед яскравим світлом, плечима торкаєшся зір, живеш повним життям і виборюєш найцінніший спадок, що тільки є у світі.

Він пильніше глянув на себе і розсміявся.

— Трохи істерики й мелодрами? — запитав. — А втім, дарма. Ти подолав колись Масну Пику, подолаєш і редакторів, хоча б на це пішло двічі по одинадцять років. Зупинятись тобі не можна. Мусиш іти вперед. Ця боротьба — до кінця, ти знаєш.

РОЗДІЛ XVI

Деренчання будильника розбудило Мартіна так раптово, що, якби це був хто інший, не такий здоровий, йому б, запевно, розболілася голова. Хоч він спав міцно, але прокинувся вмить, наче кіт, і притім бадьорий, радіючи, що п'ять годин забуття вже минули. Він ненавидів сон. Так багато треба було зробити, так багато пережити! Мартін шкодував за кожною миттю життя, яку відбирав у нього сон, і не змовк іще будильник, як він уже встромив голову в миску з водою, здригаючись від її кусючої свіжості.

Але він почав день не за звичайною програмою. Його не чекало незакінчене оповідання, не просилось на папір нове. Напередодні він працював допізна, і оце тепер уже треба було йти снідати. Він спробував прочитати розділ з Фіске [7], але не зміг зосередитись і закрив книжку. Сьогодні починався новий бій, і писання на деякий час треба було відкласти. Його огорнув смуток, немов він покидав рідний дім і сім'ю. Мартін глянув на рукописи в кутку кімнати. Так, він покидав їх, своїх бідних, знеславлених дітей, яким ніде немає притулку. Він почав гортати їх, читати окремі уривки, улюблені місця. «Казан» він ушанував навіть читанням уголос, так само й «Пригоду», «Радість» — останній його твір, тільки вчора закінчений і покладений у куток, бо не було грошей на марки, — здобув найвищу його похвалу.

— Нічого не розумію, — пробурмотів він. — Чи, може, редактори нічого не розуміють? Тут, здається, все гаразд. Вони щомісяця друкують куди гірші твори. Та, власне, все, що вони друкують, гірше, — ну, майже все.

Після сніданку він поклав друкарську машинку у футляр і заніс її в Окленд.

— Я винен вам за місяць, — сказав він агентові в прокатному пункті. — Але передайте завідувачеві, що я стаю на роботу і через місяць сплачу борг.

Поромом він переїхав до Сан-Франціско і подався до посередницького бюро по найму.

— Згоден на всяку роботу, хоч би й чорну, — звернувся до службовця. Тут увійшов чоловік, одягнений дещо претензійно, як ото

декотрі робітники, що полюбляють «шик». Службовець заперечливо похитав головою.

— Невже нікого нема? — запитав прибулець. — Але мені до зарізу треба сьогодні когось знайти.

Незнайомець глянув на Мартіна, а Мартін, подивившись в свою чергу на його досить гарне, одутле, безбарвне лице, одразу догадався, що той усю ніч прогуляв.

— Шукаєте роботи? — спитав незнайомець. — А що вмієте робити?

— Усяку чорну роботу, знаю морську справу, пишу на машинці, тільки не стенографую; можу їздити верхи, одним словом, беруся за все, — відповів Мартін.

Незнайомець кивнув.

— Це мені подобається. Мене звуть Доусон, Джо Доусон, і я шукаю собі помічника в пральню.

— Це не для мене, —Мартін посміхнувся, уявивши, як він прасує тонесеньку жіночу білизну. Але Джо Доусон йому сподобався, і він додав: — Я тільки просту білизну вмію прати, — навчився на морі.

Джо Доусон на хвилину задумався.

— То, може, ми порозуміємось? Ви вислухаєте мене? Мартін і собі кивнув головою.

— Це маленька пральня за містом, при готелі «Гарячі джерела». Робітників двоє — майстер і помічник. Я — майстер. Вам не треба буде за мене працювати, але слухати мене доведеться. Ну, то як, хочете скуштувати цієї науки?

Мартін подумав. Перспектива була спокуслива. Кілька місяців попрацювати, і далі він міг би вчитися. А він може і працювати й учитися на совість.

— Добрі харчі й окрема кімната, — сказав Джо.

Це вирішило справу. Мати окрему кімнату, де можна без перешкоди допізна палити газ!

— Але робота пекельна, — додав Джо. Мартін погладив свої випнуті м'язи.

— Мені до роботи не звикати.

— Тоді гаразд, — сказав Джо і взявся за голову. — Тьху, чорт. І досі в очах темніє. Ледь бачу. Вчора геть усі гроші пропив... Умови, значить, такі: платня на двох — сто доларів, харчі й помешкання. Я

одержував досі шістдесят, а мій помічник сорок. Але він знав своє діло. Ти ж зовсім зелений. Попервах мені доведеться багато робити за тебе. Тож ти почнеш з тридцяти, а там дійдеш до сорока. Я не обдурюю. Як тільки почнеш виконувати всю свою роботу — одержуватимеш сорок.

— Згода, — сказав Мартін і подав Джо руку. — А як з авансом на проїзд та інші витрати?

— Усе просадив, — сумно відповів Джо, знов беручися за голову. — Тільки й лишилося, що квиток назад.

— Зате в мене нічого не лишиться, як заплачу за житло.

— А ти плюнь і не плати, — порадив Джо.

— Ні, не можу. Я винен рідній сестрі.

Джо протяжно свиснув і глибокодумно зморщив лоба.

— У мене ще є трохи, щоб хильнути, — мовив. — Ходім, може, щось і вимудруємо.

Мартін відмовився.

— Водичкою перебуваєшся?

Мартін кивнув головою, і Джо жалібно озвався:

— От якби й мені так, але ніяк не можу. Коли цілий тиждень гаруєш як проклятий, мимоволі нап'єшся. Якби не пив, то давно б уже перерізав собі горло або підпалив готель. Я радий, що ти сидиш на воді. Роби так і надалі.

Мартін бачив, яка величезна прірва лежить між ним і цим чоловіком, — прірва, що її утворили книжки, — але йому неважко було перейти на той бік. Усе життя він прожив серед трудящого люду, і товариськість стала його другою натурою. Питання про переїзд, надсильне для важкої голови Джо, Мартін розв'язав сам. Свою валізу він пошле до «Гарячих джерел» багажем по квитку Джо, а для себе має велосипед. Туди сімдесят миль. Тож він поїде в неділю, а в понеділок уранці стане до роботи. А поки що піде додому і спакується. Прощатися йому було ні з ким. Рут і вся її родина виїхали на літо за Сьєрри, на озеро Тахо.

До «Гарячих джерел» Мартін прибув у неділю ввечері, стомлений і закурений. Джо бурхливо висловив свою радість. Обгорнувши собі голову мокрим рушником, він цілий день працював.

— Чимало білизни лишилося ще з минулого тижня, коли я ото їздив по тебе, — пояснив він. — Твій багаж прибув справно, стоїть у

тебе в кімнаті. Та й важке ж, хай йому біс! Що там у тебе таке? Бруски золота, чи що?

Джо сидів на ліжку і дивився, як Мартін розпаковує валізу. Це, власне, була не валіза, а ящик з-під продуктів, що за нього містер Хігінботем здер з Мартіна пів-долара. Приладнавши до того ящика дві мотузяні ручки, Мартін перетворив його у щось схоже на валізу. Витріщивши очі, Джо дивився, як після кількох пар білизни й сорочок Мартін почав виймати із скрині книжку за книжкою.

— І то аж до споду? — спитав він.

Мартін кивнув головою і взявся розставляти книжки на кухонному столі, що правив за умивальник.

— Ну й ну! — вихопилось у Джо. Потім він помовчав трохи, очевидно, зважуючи якусь думку, і нарешті сказав: — Слухай, а до дівчат ти... дуже охочий?

— Ні, — відповів Мартін. — Поки не брався за книжки, то бувало. А тепер нема часу.

— Ну, тут не матимеш часу й на книжки. Стане тільки на те, щоб працювати й спати.

Мартін згадав про свій п'ятигодинний сон і всміхнувся. Його кімната містилася над пральнею в тому самому будинку, де й машина, що гнала воду, подавала електрику й рухала пральні прилади. Механік, котрий мешкав у сусідній кімнаті, зайшов познайомитися з новим робітником і допоміг Мартінові приладнати на довгому шнурі електричну лампочку, щоб можна було переносити її від столу до ліжка.

Другого ранку Мартін прокинувся чверть на сьому, за півгодини до сніданку. У пральні була лазня для обслуги, і Мартін, на превеликий подив Джо, прийняв холодну ванну.

— Оце так чудасія! — вигукнув Джо, коли вони сіли за стіл у кутку готельної кухні.

З ними разом снідали механік, садівник з помічником і троє конюхів. Всі їли похмуро й похапцем, лише зрідка перекидаючись словом. Прислухаючись до цієї розмови, Мартін відчув, як далеко од них він одійшов. Їхня духовна обмеженість гнітила його, і йому хотілося якнайшвидше вибратися звідси. Тим-то похапцем, як і вони, проковтнувши гидкий, мов помиї, сніданок і опинившись за дверима кухні, він полегшено зітхнув.

Ця парова пральня була невеличка, але добре устаткована, — найновіші механізми робили тут усе, що тільки можна робити машинами. Мартін, за вказівками Джо, почав сортувати великі купи брудної білизни, а той пустив у хід пральну машину й взявся розводити рідке мило, таке їдуче, що він мусив обмотати собі рушником рот, ніздрі й очі і став схожий на мумію. Розібравши брудну білизну, Мартін узявся допомагати Джо викручувати уже випрану. Вони кидали її у машину, що робила за секунду кілька тисяч обертів, витягуючи з білизни воду відцентровою силою. Далі він бігав від апарата, який віджимав білизну, до сушарки, а поміж тим ще «витрушував» панчохи й шкарпетки. По полудню, поки грілися праси, вони качали панчохи. Потім до шостої прасували білизну, але врешті Джо з сумнівом похитав головою.

— Не скінчимо, —сказав він. —Доведеться працювати й після вечері.

Після вечері вони працювали при сліпучому електричному світлі аж до десятої години, поки не випрасували все й не поскладали в сортувальній кімнаті. Стояла гаряча каліфорнійська ніч, і, хоч вікна були розчинені навстіж, у пральні від розжареної до червоного печі, де грілися праси, було як у горні. Мартін і Джо, поскидавши верхні сорочки, задихалися, обливаючись потом.

— Наче судно в тропіках вантажив, — сказав Мартін, коли вони йшли в свої кімнати нагору.

— Нічого, в тебе діло йде, — відказав Джо. — Працюєш щиро. Коли так далі буде, то тільки за перший місяць одержиш тридцять доларів, а за другий я вже дам сорок. Але не може бути, щоб ти ніколи раніш не прасував. Мене не обдуриш.

— Слово честі, за все життя й ганчірки не випрасував! — боронився Мартін.

Опинившись у своїй кімнаті, він здивувався, що відчуває таку втому, — забув, що працював чотирнадцять годин, навіть не передихнувши. Він поставив будильника на шосту і відрахував назад п'ять годин. Отже, можна читати до першої. Скинувши черевики, щоб відпочили набряклі ноги, він сів до столу й розгорнув Фіске на тій сторінці, де спинився два дні тому. Але спіткнувся вже на першому абзаці і почав перечитувати його знов. Аж раптом прокинувся від болю в занімілих м'язах і холодного гірського вітру, що війнув у вікно.

Глянув на годинника. Була друга. Проспав чотири години. Тоді він роздягся, ліг у постіль і, тільки торкнувшись головою подушки, відразу ж заснув.

Вівторок так само минув у напруженій роботі. Швидкість, з якою працював Джо, дивувала Мартіна. В роботі це був сущий диявол. Весь час — як напнута струна, і протягом довгого дня не згаяв ані хвилинки. Зосереджувався на роботі, щоб не марнувати часу, і показував Мартінові, де замість п'яти рухів можна зробити три, а замість трьох — два. «Вилучення зайвих рухів», — назвав це Мартін, стежачи за Джо і беручи з нього приклад. Він сам умів добре працювати, був швидкий та кмітливий і завжди пишався тим, що в роботі його ніхто не міг перегнати. Тим-то й тепер Мартін геть поринув у працю, прислухаючись до порад і зауважень старшого товариша. Він розтирав крохмаль на комірцях та манжетах, щоб під час прасування не було найменших грудочок, і робив це так вправно, що Джо навіть похвалив його.

За цілий день вони не мали й хвилини вільної. Джо, скінчивши одне діло, одразу перекидався на інше. Вони накрохмалили двісті білих сорочок, — правою рукою захоплюючи разом комірець, манишку й манжети, а лівою підтримуючи саму сорочку, щоб вона не попала в крохмаль — такий гарячий, що доводилося раз у раз опускати руку в холодну воду. Цього вечора до пів на одинадцяту вони прали тонку жіночу білизну.

— Ну, я за тропіки й проти одежі, — засміявся Мартін.

— А мені там нічого робити, — відповів Джо серйозним тоном. — Тільки й умію, що прати.

— Зате вже добре.

— Ще б пак! Почав у Контра Коста в Окленді з одинадцяти років, — готував білизну для качання. Відтоді збігло вісімнадцять років, і за цей час я ні до чого іншого не брався. Але такого каторжного ярма, як тут, я ніколи не бачив. Сюди треба принаймні ще одного. Завтра знов до ночі працювати. В середу завжди нічна робота — качати комірці й манжети.

Мартін знову завів будильник, сів до столу й розкрив Фіске. Однак не скінчив і першого абзаца. Рядки зливалися, голова хилилася. Він почав ходити по кімнаті, бив себе по голові, та ніяк не міг збороти сонливості. Тоді, поклавши перед собою книжку, почав читати,

придержуючи пальцями повіки, але так і заснув з розплющеними очима. Він скорився; ледве розуміючи, що робить, роздягся й упав на ліжко. Проспав сім годин важким тваринним сном і, прокинувшись від деренчання будильника, відчув, що не виспався.

— Багато начитав? — спитав його Джо. Мартін похитав головою.

— Ну, нічого. Сьогодні качатимемо допізна, зате в четвер пошабашимо о шостій. Отоді вже собі начитаєшся.

Того дня Мартін у великій балії, повній міцного розчину мила, прав шерстяні речі з допомогою особливого приладу — ступиці від колеса, насадженої на стрижень, який був прикріплений до гнучкої пружини вгорі.

— Це мій винахід, — гордо пояснив Джо. — Замінює пральну дошку й руки і, крім того, заощаджує за тиждень щонайменше чверть години. А чверть години в цьому проклятому пеклі — це неабищо.

Пропускати комірці та манжети через качальню теж придумав Джо. Тієї ночі він пояснив, що це дає:

— В жодній пральні так не роблять. А я мушу, коли хочу впоратися в суботу до третьої. Тільки треба робити це вміло. Тут потрібна певна температура, певний тиск, і пропускати доводиться тричі. Ось дивись! — Він узяв манжетку. — Руками краще не зробиш.

У четвер Джо лютував: йому несподівано надіслали додаткову партію тонкої жіночої білизни.

— Кину, — заявив він. — Не хочу більше терпіти. Їй-богу, кину. Цілий тиждень працюєш як віл, щоб викроїти хвилинку, а вони оце накидають тобі зайву партію тонкої білизни. Я живу у вільній країні! От піду й скажу всю правду цьому пузатому голландцеві. І то не по-французькому. Для мене добра й моя рідна мова. Накинути купу тонкої білизни! Знову доведеться працювати вночі, — сказав він трохи згодом, змінюючи свою ухвалу і скоряючись долі.

Отож Мартін не читав і цієї ночі. Цілий тиждень він не бачив газети і, на свій подив, не відчував у ній потреби. Новини його не цікавили. Був занадто стомлений і змучений, щоб чимсь цікавитись. Але все-таки збирався в суботу, якщо вони скінчать роботу о третій, податися велосипедом до Окленда, хоч, проїхавши сімдесят миль туди і стільки ж назад у неділю, не відпочив би перед новим робочим тижнем. Краще було б поїхати поїздом, але квиток в обидва кінці коштував два з половиною долари, а Мартін вирішив бути ощадливим.

РОЗДІЛ XVII

Мартін багато чого навчився. Першого ж тижня вони з Джо випрали якось за день двісті білих сорочок. Джо стояв коло машини, до якої підвішували гарячий прас на сталевій пружині, що регулювала тиск. Так він прасував манишки, манжети, а також коміри, тримаючи їх під прямим кутом до сорочки, а тоді наглянсовував передню її частину. Далі він вішав сорочку на гачок поміж собою та Мартіном, і вже Мартін прасував ненакрохмалені частини.

Година по годині, з максимальною швидкістю, тривала ця виснажлива робота. На широких верандах готелю одягнені в біле чоловіки й жінки спокійно пили прохолодні напої. А в пральні повітря мало не кипіло. Величезну піч було розжарено аж до білого, а з-під прасів, що снували по вогкій білизні, виривались клуби пари. Праси нагрівалися не так, як їх звичайно нагрівають хатні господарки. Прас, що його пробують вогким пальцем, Джо і Мартінові видався б зовсім холодним. Вони підносили прас до щоки й визначали, чи добре він нагрівся, якимсь незбагненним чуттям, чого Мартін зрозуміти не міг, хоч і щиро ним захоплювався. Коли прас був занадто гарячий, його чіпляли на металевий прутик і занурювали в холодну воду. Тут теж треба було знати точну міру, бо передержиш прас у воді зайву секунду, і потрібну температуру втрачено. Мартін сам дивувався з своєї вправності — мало не автоматичної точності, в основі якої були, здавалося, самі несхибні засади, що й у роботі машини.

Проте дивуватися теж було ніколи. Всю свою увагу Мартін зосереджував на роботі. Працюючи цілі дні головою і руками, немов якась жива машина, він усе, що мав у собі вартого називатись людським, віддавав роботі. Для світових проблем йому в голові вже не лишалося місця. Всі широкі переходи в його мозку було наглухо забито. Простора світлиця його душі обернулась у тісну комірчину, в штурманську рубку, звідки його руки, плечі й десять пальців діставали накази, як замашистими, швидкими рухами посувати прас по окутаних парою стежках, по нескінченних рукавах, боках і спинах сорочок, — щоб потім випрасувану сорочку, не зім'явши, покласти на приймальний стіл. І тільки-но одна сорочка була готова, як уже треба

було братися за другу. Так минала година за годиною, тимчасом як надворі все життя завмирало під палючим сонцем Каліфорнії. Але в розжареній пральні життя не завмирало ні на мить. Елегантні чоловіки й жінки, що сиділи на прохолодній веранді, потребували чистої білизни.

Мартін обливався потом. Він випивав незмірно багато води, але спека була така жахлива, а робота така напружена, що вся вода одразу ж виходила крізь пори. Робота на судні здебільша давала йому змогу жити і своїм внутрішнім життям, своїми думками. Власник судна панував над його часом, а власник готелю панував і над його думками. Тут можна було думати тільки про працю, що катувала йому душу й виснажувала тіло. Інших думок у Мартіна не було. Він забув, що любить Рут. Вона мовби перестала існувати, бо змученій душі Мартіновій несила було й згадати про неї. Тільки вночі, коли він добирався до ліжка, і вранці, як ішов снідати, вона було промайне перед ним у хвилинному спогаді.

— Ну, хіба ж це не пекло? — якось зауважив Джо.

Мартін кивнув головою, але водночас відчув роздратування. Нащо казати про те, що й так ясно? Працюючи, вони ніколи не розмовляли. Розмова порушувала ритм роботи, і ось цього разу Мартін мусив зробити прасом два зайві рухи, перш ніж знов увійшов у потрібний ритм.

У п'ятницю вранці пустили в хід пральну машину. Двічі на тиждень їм доводилося прати готельні простирадла, наволочки, покривала, скатертини й серветки. Покінчивши з простою білизною, бралися до тонкої крохмаленої. Це була робота марудна й виснажлива, і Мартінові доводилося нелегко. До того ж він досі не зважувався ризикувати і працював повільніше за Джо, бо тут помилки були небезпечні.

— От глянь, — сказав Джо, показуючи Мартінові ліфик, такий тонкий, що й у жмені його заховаєш. — Присмали, і з кишені вилетить двадцять доларів.

Але Мартін нічого не присмалював — він послабив напруження м'язів, хоч нерви напружував більш, ніж будь-коли. Він співчутливо вислухував прокльони товариша, котрий мучився над тонкими жіночими речами, їх носять жінки, які самі не перуть. Тонка жіноча білизна була зморою для Мартіна, а так само й для Джо. Вона

відбирала в них заощаджені важкою працею хвилини. Над нею гибіли цілісінький день. О сьомій вечора перервали цю роботу, щоб пропустити готельну білизну через качальню. А з десятої, коли пожильці готелю полягали спати, вони знов узялися до тонкої білизни і, обливаючись потом, поралися коло неї до півночі, до першої години, до другої... О пів на третю нарешті скінчили.

У суботу вранці знов мали справу з тонкою білизною і ще всякою всячиною, але о третій годині тижневу працю було закінчено.

— Певно, після цього ти вже не поїдеш велосипедом за сімдесят миль до Окленда? — запитав Джо, коли вони сіли на східцях покурити.

— Та ні, доведеться.

— І чого це — до дівчини?

— Ні, книжки треба в бібліотеці обміняти. А велосипедом — це заощадить два з половиною долари на залізничному квитку.

— А чого не переслати їх поштою? Півтора долара туди й назад.

Мартін подумав.

— І завтра відпочити, — переконував Джо. — Тобі це треба. Мені теж. Я зовсім знесилився.

Воно й правда. Невтомний у праці, Джо, не знаючи відпочинку, цілий тиждень виборював кожну хвилину й секунду, долав усі перешкоди, він — джерело незламної енергії, людина-мотор не знати якої сили, сущий демон праці, — тепер, закінчивши трудовий тиждень, був знеможений украй. Він був млявий і похмурий, гарне обличчя змарніло. Джо курив, і голос у нього став якийсь байдужий і монотонний. Де й подівся увесь життєвий запал, навіть відпочинок не тішив Джо.

— А з понеділка знов усе спочатку, — сумно мовив він. — І нащо це воно? Часом шкодую, що я не волоцюга. Живуть же вони якось і не працюють. Ех! Випив би зараз кухоль пива, тільки нема сил тягтися на село! Сиди вже ти на місці, а книжки надішли поштою. Треба зовсім очманіти, щоб кудись їхати.

— Але що я тут цілий день робитиму? — спитав Мартін.

— Відпочиватимеш. Ти й сам не знаєш, як стомився. Я в неділю буваю такий розбитий, що не можу й газети переглянути. Колись я хворів на тиф. Пролежав у лікарні два з половиною місяці і

нічогісінько не робив. Ото була розкіш! Розкіш! — мрійно повторив він трохи згодом.

Поки Мартін мився у лазні, його старший товариш десь зник. Певно, подався на село по пиво, вирішив Мартін, але йти за півмилі шукати його не хотів, це була б занадто втомна подорож. Не роззуваючись, він ліг на ліжко і спробував зібратися з думками. До книжки і не доторкнувся. Був надміру втомлений, щоб спати, і лежав без жодної думки, в якійсь напівдрімоті аж до вечері. Джо не з'явився, і, коли садівник зауважив, що той, певно, вріс у землю біля прилавка, Мартін зрозумів, що це значить. Повечерявши, одразу ж ліг спати, і вранці йому здавалося, що він цілком відпочив. Джо все ще не було. Розгорнувши газету, Мартін ліг у холодку під деревом. Ранок проминув непомітно. Мартін не спав, ніхто його не турбував, однак газети він так і не переглянув. Після обіду знов узявся читати її, але дуже скоро його зморив сон.

Так пройшла неділя. У понеділок вранці Мартін уже гарував, сортуючи білизну, а Джо, туго обмотавши голову рушником, стогнучи і лаючись, пускав пральну машину й розводив рідке мило.

— Нічого не можу вдіяти, — пояснював він. — Як настає субота, так і напиваюсь.

Минув ще один тиждень безперестанної праці, що затягалася щодня до пізньої ночі, а в суботу кінчалась о третій годині дня. Джо, без будь-якої радості зустрівши довгожданий відпочинок, знову подався на село шукати забуття. А в Мартіна ця неділя промайнула так само, як і перша. Він спав у холодку під деревом, марно силкуючись прочитати газету, по кілька годин лежав горілиць, нічого не роблячи, ні про що не думаючи. Він був надто знесилений, щоб думати, але й почував до себе огиду, ніби вчинив щось ганебне і брудне. Все, що було в ньому високого, зникло, честолюбність притупіла, і він був занадто виснажений, щоб відчувати її уколи. Він був мертвий. Душа його була мертва. Він став просто худобиною, робочою худобиною. Він уже не бачив краси в сонячному сяйві, що сіялося крізь зелене листя, і блакитне склепіння неба вже не вабило його космічним безміром і незбагненними таємницями, що чекали розгадки. Життя було нестерпно важке, безглузде й гидке. Дзеркало його уяви запнула чорна завіса, і знеможена уява лежала в темній кімнаті, куди не сягало проміння сонця. Мартін уже заздрив Джо, який щосуботи напивався в

шинку і у п'яному запамороченні забував про понеділок і новий тиждень тяжкої праці.

Минув третій тиждень, і Мартін уже відчував огиду й до самого себе, і до життя. Він був пригнічений думкою про свою нікчемність. Редактори, відкидаючи його рукописи, мали на те підстави. Тепер він це ясно зрозумів і сміявся з себе та з своїх мрій. Рут повернула йому поштою «Пісні моря». Він байдуже прочитав її листа. Вона, видно, силкувалась, як могла, висловити своє захоплення його віршами. Але прикидатися не вміла і не змогла приховати правду. Вірші їй не сподобались, і в кожному вимушеному рядку її листа Мартін вичитував це. Вона, звісно, мала слушність. Мартін упевнився в цьому, знов перечитавши свої вірші. Тепер він не бачив у них краси і ніяк не міг збагнути, що мав на думці, коли писав їх. Сміливі звороти здавалися йому смішними, оригінальні вислови — потворними, і все загалом було безглузде й неправдоподібне. Він охоче тут би таки й спалив «Пісні моря», якби вистачило енергії піти у машинний відділ і кинути їх у піч. Усі свої сили він витрачав на прання чужої білизни, а на власні справи нічого не лишалося.

Він поклав собі в неділю взятися за розум і відповісти Рут на її лист. Але в суботу, коли він після роботи вимився, його зненацька охопило непереможне бажання забутися. «Піду подивлюся на Джо», — сказав він подумки і одразу ж відчув, що сам себе дурить. Проте не мав сили задумуватись над своєю нещирістю, а хоч би й мав — він не став би ловити себе на брехні, бо хотів забутися. Немов прогулюючись, повагом рушив до села, але, підходячи до шинку, мимоволі прискорив ходу.

— А я думав, що ти справді п'єш тільки водичку, — привітав його Джо.

Мартін не виправдувався, а замовив віскі і, наливши собі повну склянку, передав пляшку Джо.

— Тільки не чухайся, — сказав він гостро.

Але Джо не квапився, тож Мартін, не чекаючи його, вихилив склянку і знову налив.

— Тепер можу й підождати, — похмуро мовив, — але все-таки не барись.

Джо не забарився, і вони випили разом.

— Робота довела? — спитав Джо. Мартін не хотів говорити про це.

— Я й сам знаю, що це пекло, — тягнув Джо, — однак мені прикро, що ти зрадив воду, Марте. Ну, за твоє здоров'я!

Мартін пив мовчки, тільки час від часу уривчасто кидаючи замовлення та пригощаючи приятеля. Буфетник, схожий на жінку парубійко з водяно-блакитними очима й волоссям із проділом посередині, трохи острашливо приглядався до Мартіна.

— Це просто підлота — так висотувати жили з нас, бідолах, — сказав Джо. — Якби я не пив, то давно б уже спалив їхнє кубло. Далебі, тільки це й рятує їх.

Але Мартін нічого не відповів. Ще кілька чарок, і його почали огортати п'яницькі марева. Оце життя — перший подих життя за три тижні! До нього верталися його мрії. Уява вирвалася з затемненої кімнати і знову надила його промінним блиском. Дзеркало його знову було ясне, як срібло, і знов на ньому мінилися яскраві образи. Краса й чари йшли з ним поруч, у душі буяли великі сили. Мартін хотів про все це розповісти Джо, але того повивали свої мрії — як він позбудеться кайданів важкої праці і сам стане власником великої парової пральні.

— Щиро кажу тобі, Марте, діти в моїй пральні не працюватимуть нізащо в світі. І жодна жива душа не лишатиметься після шостої. Чуєш? У мене буде досить машин і досить робітників, щоб усе кінчалось у свій час. А тебе, Марте, їй-бо, зроблю управителем над усім і всіма. План маю такий. Оце покину пити, назбираю за два роки грошей, а тоді...

Мартін одійшов від Джо, лишивши йому в слухачі буфетника, поки й той не побіг по віскі для двох фермерів, які щойно ввійшли й прийняли запрошення Мартіна випити з ним. Мартін по-королівському пригощав усіх — робітників з ферми, конюха й садівника з готелю, самого буфетника і навіть якогось волоцюгу, що, мов тінь, прослизнув до шинку і сновигав тут по кутках.

РОЗДІЛ XVIII

У понеділок вранці Джо, кленучи, кидав у пральну машину першу партію білизни.

— Знаєш... — почав він.

— Відчепись! — гаркнув Мартін.

— Вибач, Джо, — сказав він, коли вони йшли обідати.

У Джо на очі навернулися сльози.

— Нічого, друже, — відказав він. — Живемо-бо в пеклі, і нічого тут не вдієш. А знаєш, я тебе за цей час полюбив, їй-богу. Тим-то мені й було трохи прикро. Ти мені зразу припав до серця.

Мартін потиснув йому руку.

— А що, якби кинути все це, — сказав Джо. — Плюнути й податися в світи. Я ніколи не пробував блукати, але це, мабуть, дуже легко. І нічого не треба робити. Лишень подумай — нічого не робити! Ото я хворів на тиф і лежав у лікарні — чудово було! Хоч би знову занедужати.

Минали тижні. Готель був повний, і в пральню раз у раз підкидали додаткові партії тонкої білизни. Вони проявляли дивовижне геройство. Працювали до півночі при електричному світлі, їли похапцем і навіть уранці починали роботу за півгодини до сніданку. Мартін уже не брав холодної купелі: не вистачало часу. Безперервно — темп, темп, темп. Джо дбайливо пильнував хвилини, пильно стеріг їх, жодної не витрачав марно, рахував їх, як скнара золото, і гарячково працював, до нестями, до божевілля, як машина, якій допомагала інша машина, що колись була Мартіном Іденом, людиною.

Тепер рідко траплялося, щоб Мартін Іден думав. Дім його думки було зачинено, вікна позабивано наглухо, а сам він, як тінь, вартував коло входу. Так, він став просто тінню. Джо казав правду. Вони обидва стали тінями в цьому передпеклі нескінченної праці. А може, все це тільки сон? Часом, коли серед хмари задушливих випарів Мартін снував гарячим прасом по білій тканині, йому спадало на думку, що все це й справді сон. За хвилину, а може, за тисячу років він прокинеться в своїй маленькій кімнаті з заляпаним чорнилом столом і почне писати з того рядка, де спинився напередодні. А може й те було

сном, і він прокинеться, щоб змінити вахту. Скочить з койки, вийде на палубу, осяяну тропічними зорями палубу, стане до стерна, і на нього віятиме свіжий пасатний вітер.

Ще раз настала субота, і о третій годині роботу було скінчено.

— Піду, мабуть, вип'ю кухоль пива, — сказав Джо байдужим монотонним голосом, у якому відчувалася звична суботня знемога.

Мартін враз немов прокинувся. Він сягнув до торби з інструментом, оглянув велосипед, почистив передачу, змастив, перевірив кермо. Джо був напівдорозі до шинку, коли повз нього промчав Мартін; низько схилившись над кермом, він ритмічно натискував ногами на педалі, а обличчя мав затяте — поклав собі проїхати ті сімдесят миль, незважаючи на спеку й куряву. Він переночував в Окленді, а в неділю знов покрив сімдесят миль. У понеділок розпочав трудовий тиждень, не відпочивши, але зате міг пишатися, що не здався на пиятику.

Ось уже минув п'ятий тиждень і шостий, а Мартін усе жив і працював як машина, зберігаючи в собі лише якусь іскрину душі, що в кінці кожного тижня змушувала його проїжджати на своєму велосипеді сто сорок миль. Та це був не відпочинок. Таке напруження було надмірне навіть для машини, і кінець кінцем згасла й та остання іскрина від огню його колишнього життя. Під кінець сьомого тижня, занадто виснажений, щоб опиратися спокусі, він пішов з Джо до села і, втопивши в чарці своє життя, знайшов там нове і жив ним до понеділка.

А далі знову наприкінці кожного тижня він покривав по сто сорок миль, проганяючи задубіння надмірної втоми задубінням ще більшої напруги. Минав третій місяць, коли Мартін утретє пішов з Джо на село. Там він забувся і, знов відчувши життя, ясно побачив, як отваринів — не через пияцтво, а через важку працю. Пияцтво було наслідком, а не причиною. Воно неминуче йшло за працею, як ніч іде за днем. Зробившися робочою худобою, не досягнеш висот, — наче шепнуло йому віскі, і він погодився з ним. Віскі було мудре. Воно відкрило йому важливу істину.

Мартін попросив принести йому паперу й олівця, а всім присутнім випити, і, поки всі пили за його здоров'я, підійшов до прилавка і щось написав.

— Це телеграма, Джо, — сказав він. — Прочитай. Джо зиркнув на папірець п'яними веселими очима, але, прочитавши, вмить протверезився. Він докірливо глянув на товариша, і по щоках у нього покотилися сльози.

— Ти мене покидаєш, Марте? — сумно спитав він. Мартін кивнув головою і, гукнувши якогось хлопця, послав його на пошту.

— Стривай, — пробурмотів Джо. — Хай-но я подумаю.

Він ухопився за прилавок, так тремтіли йому ноги. Мартін підтримав його.

— Напиши там і про мене, — раптом сказав Джо. — Або дай лишень я сам перепишу.

— Але чого ж ти кидаєш? — спитав Мартін.

— Того, чого й ти.

— Я піду на море, а ти ж цього не можеш.

— То так, — відказав Джо. — Але я можу піти блукати.

Мартін хвильку пильно дивився на нього, потім вигукнув:

— їй-бо, твоя правда! Краще вже бути волоцюгою, ніж робочою скотиною. Принаймні хоч життя побачиш. А ти ж його й близько не знаєш.

— Ото коли я лежав у лікарні, — почав Джо. — Чудово було! У мене був тиф... я тобі розповідав?

Поки Мартін писав телеграму проте, що вони обоє залишають роботу, Джо вів далі:

— Коли я лежав у лікарні, мені жодного разу не хотілося випити. Хіба не чудасія? А коли гарую цілий тиждень, як віл, то мушу набратися. Ти, либонь, знаєш, що кухарі п'ють, як ті чорти? Та й пекарі теж? Це від роботи. Інакше не можна. Стривай, я заплачу половину за телеграму.

— Краще киньмо жеребок, — запропонував Мартін.

— Сюди, хлопці, пийте, гуляйте! — гукнув Джо по тому, як вони кинули жеребок на мокрому прилавку.

У понеділок уранці Джо аж нетямився від передчуття волі. Йому було байдуже, що боліла голова, і не дуже він переймався роботою. Чимало дорогоцінних хвилин минуло, поки він сидів і дивився у вікно, милуючись сонцем і деревами.

— Диви! — вигукував Джо. — Це все моє! І задарма! Я можу лягти під цими деревами і проспати хоч тисячу років, якби захотів. Ходім зі

мною, Марте. Плюнь на все. Чого ждати? Он та країна, де нічого не роблять, і в мене є квиток туди, тільки туди, а не туди й назад.

Трохи згодом, накладаючи в пральну машину брудної білизни, Джо помітив сорочку хазяїна готелю. Він знав його мітку. Раптом усвідомивши свою волю, він кинув сорочку на підлогу й почав топтати ногами.

— Шкода, що тебе нема в цій сорочці, свиняча мордо! — кричав він. — Якраз отут, у мене під ногами. На тобі, на! На ще! Ось тобі, ось, проклятущий! Ану, спробуйте мене вдержати тут! Спробуйте!

Мартін, сміючись, нагадав йому за роботу.

У вівторок увечері приїхали нові робітники, і весь тиждень пішов на те, щоб привчити їх до всіх порядків. Джо сидів і пояснював, як що робити, але сам ані пальцем не рушив.

— Годі з мене! — заявив він. — Годі! Хай виганяють, бо я й сам піду. Щоб я ще працював? Красненько дякую. Ні, я вже їздитиму товарняками і спатиму в холодку під деревами. Працюйте ви, нещасні раби! Працюйте і обливайтесь потом! А коли здохнете, зогниєте так само, як і я — то хіба не однаково, як жити? Ну, яка зрештою різниця?

У суботу вони одержали платню і дійшли разом до перехрестя.

— Ти, звісно, зі мною не підеш? Не варто й умовляти? — промовив Джо безнадійним тоном.

Мартін похитав головою. Він збирався вже сідати на велосипед і рушати. Вони потиснули один одному руки, і Джо, затримавши на хвильку Мартінову руку, сказав:

— Ми ще побачимось на цьому світі, Марте, я певен. Таке в мене передчуття. Прощай, Марте, і хай тобі щастить! А знаєш, як я тебе полюбив, бісів хлопче!

Він самотньо стояв серед дороги і дивився вслід Мартінові, аж поки той не зник за поворотом.

— Гарний хлопчина, — пробурмотів Джо, — дуже гарний.

Потім побрів дорогою до водонапірної вежі, де на запасній колії стояло кілька порожніх товарних вагонів, чекаючи поїзда.

РОЗДІЛ XIX

Рут і вся її родина були вже дома, і Мартін, повернувшись до Окленда, знов почав зустрічатися з нею. Діставши вчений ступінь, вона вже не вчилася, а він, виснажившись від тяжкої праці фізично й духовно, перестав писати. Отже, тепер вони мали більше часу одне для одного, і близькість їхня швидко зростала.

Спершу Мартін нічого не робив, а тільки відпочивав. Дуже багато спав і цілі години сидів без діла, думаючи і мріючи. Він повільно повертався до життя, немов після якогось страшного лиха. Першою ознакою пробудження було живіше зацікавлення газетами. Потім він почав знову читати — легкі романи та поезії, а ще через кілька днів уже з головою поринув у давно забутого Фіске. Напрочуд здоровий організм Мартіна допоміг йому відновити втрачену життєву силу, і до нього повернулась молодеча бадьорість.

Коли він сказав Рут, що, як тільки відпочине, вирушить у плавання, вона дуже засмутилася.

— Навіщо вам це? — спитала.

— Гроші потрібні, — відповів Мартін. — Я повинен зробити деякий запас для нової атаки на редакторів. У цій боротьбі найкраща зброя — гроші й терпіння.

— Коли вам так потрібні гроші, чому ж ви не лишились у пральні?

— Тому, що пральня обертала мене в тварину. Від такої важкої роботи, як там, тягне на пиятику.

Вона з жахом глянула на нього.

— Невже ви... — почала вона тремтячим голосом. Він міг би легко втаїти правду, але від природи був щирий; до того ж він пригадав давнє своє рішення завжди говорити правду, хоч би там що.

— Так, — відповів він. — Бувало кілька разів. Рут здригнулась і відсунулась од нього.

— З жодним моїм знайомим ніколи такого не траплялося, — сказала вона.

— Бо, певно, ніхто з них не працював у Шеллі, в пральні «Гарячих джерел», — гірко посміхнувся він. — Праця — добра річ. Вона корисна для здоров'я, як кажуть проповідники, і я ніколи її не боявся,

бог свідок. Але все добре в міру. А в пральні цієї міри не було. Тим-то я й іду у плавання. Мабуть, це буде останнє, бо, коли повернуся, прокладу собі шлях до друку. Я певен цього.

Рут мовчала, не співчуваючи йому, а Мартін, замислено дивлячись на неї, відчував, як важко їй зрозуміти все те, що він пережив.

— Коли-небудь я напишу про це книжку і назву її «Приниження праці», або «Психологія пияцтва в робітничому класі», або ще якось у цьому роді.

Ніколи ще від дня знайомства не були вони такі далекі одне від одного. Одверта Мартінова сповідь, за якою відчувалось обурення, відштовхнула Рут. Але саме це віддалення вразило її більше, ніж причина його. Воно показувало, які близькі були вони досі, і тим самим торувало шлях до ще більшої близькості. В ній прокинувся жаль до нього, зароїлися наївні ідеалістичні думки, як би його виправити. Вона врятує цього юнака, що збився з пуття. Врятує від прокляття його колишнього оточення, врятує від самого себе, навіть проти його волі. І всі ці пориви здавалися їй дуже високими; їй і на думку не спадало, що за ними криються просто ревнощі і бажання любові.

Ясними осінніми днями вони часто їздили на велосипедах за місто і там серед пагорбів читали одне одному вголос поезії, чудові, піднесені поезії, що облагороджували душу. Здатність до самозречення й самопожертви, терпіння, працьовитість і високі прагнення — ось що Рут намагалася непомітно йому прищепити, а прикладом для неї був її батько, містер Бетлер і Ендрю Карнегі, який з бідного хлопчика-іммігранта зробився постачальником книжок на цілий світ.

Мартін розумів її і радо слухав. Тепер йому вже легко було стежити за думками Рут, і душа її вже не здавалась потаємним дивом. Він був з нею на одному інтелектуальному рівні. Але всі їхні суперечки не впливали на його любов. Він любив її ще палкіше, ніж раніш, і навіть її фізична слабкість надавала їй у його очах особливої чарівності. Він якось читав про хоровиту Елізабет Баррет [8], що багато років не торкалася ногами землі, аж поки не зайнявся той вогняний день, коли вона втекла з Браунінгом і твердо ступила на землю просто неба. І те, що Браунінг зробив для своєї коханої, Мартін міг зробити для Рут. Хай тільки вона покохає його. Тоді все буде легко. Він дасть їй і силу, і здоров'я. І він мріяв про їхнє спільне життя, повне праці, комфорту й щастя. Ось вони захоплюються якимсь поетом і обмінюються з цього

приводу думками; Рут лежить серед купи подушок і читає йому вголос. Тільки так уявляв Мартін собі їхнє майбутнє, і завжди бачив те саме. Часто він читав, обнявши її за стан, а вона слухала, пригорнувшись до нього і схиливши голову йому на плече. Іноді вони разом заглиблювались в якусь повну краси сторінку. Вона любила природу, і його уява переносила їхнє спільне читання в іншу обстановку. Рут була то в оточеній стрімкими скелями долині, то високо в горах на зеленому лузі, то внизу серед сірих піщаних дюн, де біля їхніх ніг вирували хвилі, а то десь далеко під тропіками на вулканічному острові, де пінились водоспади, і бризки від них, досягши моря, коливались імлистим серпанком при кожному подуві вітру. Але завше на першому плані сиділи вони обоє, владарі земної краси, читаючи й ділячись враженнями, а десь позаду, за обрієм, невиразно малювалася інша картина — праці, успіху, достатку, що давав їм змогу втішатися всіма скарбами світу.

— Я б порадила моїй дівчинці бути обережнішою, — якось остерегла Рут її мати.

— Я знаю, про що ти думаєш. Але це неможливо. Він же не...

Рут почервоніла — це був рум'янець соромливої дівчини, якій уперше довелося говорити про священні життєві тайни з матір'ю, що теж була для неї священна.

— Не рівня тобі, — договорила за неї мати. Рут кивнула головою.

— Я не це хотіла сказати, але це так. Він простий, невихований, сильний, але ця сила занадто груба. Його...

Вона зніяковіла й замовкла. Так дивно було розмовляти з матір'ю про ці речі. І знов мати докінчила її думку:

— Його життя було нечисте. Ти це хотіла сказати? Рут знову кивнула головою і знов почервоніла.

— Авжеж, — мовила вона. — Це не його вина, але він часто знався...

— З брудом?

— Так, з брудом. Він лякає мене. Часом мене аж жах бере, коли він спокійно розповідає про своє минуле — наче в ньому нема нічого особливого. Але ж так не можна, правда ж?

Вони сиділи обнявшись, і коли запала мовчанка, мати почала ласкаво погладжувати руку дочці, мовби підохочуючи її до дальшої розмови.

— Проте він мене дуже цікавить, — знов почала Рут. — Він же певною мірою мій вихованець. Крім того, це мій перший приятель, — вірніш, не зовсім приятель, а вихованець і приятель заразом. Часом, коли він лякає мене, мені здається, наче він просто бульдог, що я взяла для забави, як роблять деякі наші студентки, і що він кидається, шкірить зуби і от-от вирветься на волю.

Знову Рут замовкла, а мати чекала.

— Справді, він цікавить мене, як той бульдог. У ньому є чимало доброго, але чимало й такого, що мені б не подобалося в... в іншому разі. Бачиш, я вже думала про все це. Він лається, курить, п'є, навіть бився колись навкулачки — сам розповідав мені і сказав, що це йому подобається. Він зовсім не така людина, яку я хотіла б мати... — тут вона дуже стишила голос, — собі за чоловіка. Та й він занадто вже дужий. Мій обранець повинен бути високий, стрункий, чорнявий і чарівний, наче принц із казки. Ні, не бійся, я не покохаю Мартіна Ідена. Це було б для мене найгіршим лихом.

— Та я й не мала такого на думці, — схитрувала мати. — А от чи подумала ти про нього? Ти й сама розумієш, що він тобі не пара, але що, як він закохається в тебе?

— Та він уже давно... закоханий, — вихопилось у Рут.

— Цього й слід було сподіватися, — лагідно мовила місіс Морз. — Хіба можна знати тебе й не кохати?

— А от же Олні ненавидить мене, — палко вигукнула Рут. — І я теж ненавиджу Олні. Коли він приходить, я стаю наче кішка, мені хочеться дряпатись. Я знаю, що я йому противна, а він мені то вже запевно противний. Зате з Мартіном Іденом мені добре. Мене ніхто ще не любив, — не любив по-чоловічому. А це дуже приємно, коли тебе так люблять. Ти розумієш, мамусю, що я цим хочу сказати. Приємно відчувати себе справжньою жінкою. — Схлипуючи, Рут сховала лице на грудях у матері. — Я знаю, що дуже погана, але я щира і кажу те, що відчуваю.

В душі місіс Морз змішались і смуток і радість. Її дочки — бакалавра мистецтв — не стало, перед нею сиділа її дочка — жінка. З експериментом пощастило. Дивну прогалину в характері Рут було заповнено. До того ж цілком безпечно й безболісно. Цей неотесаний матрос був просто знаряддям, і, хоч Рут не любила його, — він пробудив у ній жінку.

— У нього навіть рука тремтить, — звірялася Рут, усе ще соромливо ховаючи обличчя. — Це страшенно кумедно й смішно, але мені направду жаль його. Коли в нього руки занадто вже тремтять і очі занадто виблискують, я кажу йому правду про його життя й про те, як його можна виправити. Але, я знаю, він обожнює мене. Його очі й руки не обманюють. І на саму думку про це, я відчуваю себе дорослою. Відчуваю, що в мені є щось таке, природно моє, і що тепер я така сама, як і інші дівчата й... молоді жінки. Я знаю, що раніш я не була на них схожа, і це непокоїло тебе. Ти думала, що я нічого не знаю про твій неспокій, але я знала й хотіла... «добитися свого», як каже Мартін Іден.

Для матері й дочки були священними ці хвилини, коли вони так розмовляли у вечірньому присмерку, з вогкими від зворушення очима. Рут — сама невинність

і щирість, мати — спокійна порадниця, повна любові й співчуття.

— Він на три роки молодший від тебе, — сказала мати. — У нього немає ні становища в суспільстві, ні посади, ні певного заробітку. Він дуже непрактичний. Якщо він кохає тебе, то мусив би в ім'я здорового глузду робити щось таке, що дало б йому право одружитися з тобою, і не бавився тими нікчемними оповіданнями та дитячими мріями. Боюся, що Мартін Іден ніколи не стане дорослим. Він не шукає собі відповідної чоловічої роботи, як то колись твій батько і всі наші друзі, хоч би й містер Бетлер. Здається, Мартін Іден ніколи не навчиться заробляти гроші. А світ так улаштований, що для щастя потрібні гроші. О ні, я не кажу про якесь неймовірне багатство, але треба ж мати досить коштів, щоб жити пристойно і з певними вигодами. А він... нічого не казав тобі про свої почуття?

— Ні слова. Навіть і не пробував. Та я однаково цього не допустила б. Я ж його зовсім не кохаю.

— Я дуже рада. Мені було б прикро, якби моя дочка, єдина дочка, чиста й невинна дівчинка, полюбила б таку людину. На світі багато чоловіків благородних, чистих, чесних і мужніх. Зачекай трохи. Одного чудового дня ти зустрінеш такого чоловіка, і ви покохаєте одне одного, і ти будеш щаслива з ним, як я з твоїм батьком. І ще одне треба пам'ятати...

— Що, мамо?

Голос місіс Морз забринів тихо й ніжно:

— Про дітей.

— Я... думала про це, — визнала Рут, пригадуючи непрохані мрії, які часом бентежили її, і знов почервоніла від дівочого сорому, що доводиться говорити про такі речі.

— Отож саме через дітей містер Іден не може бути твоїм чоловіком, — суворо промовила місіс Морз. — Треба, щоб вони успадкували бездоганно чисту кров, а йому цього, боюся, якраз і бракує. Твій батько розповідав мені про матроське життя і... та ти й сама розумієш.

Рут стиснула матері руку на знак того, що вона таки розуміє, хоч насправді їй при цьому ввижалося щось невиразне, далеке й страшне, щось поза межами уяви.

— Ти ж знаєш, я нічого не роблю, тобі не сказавши, — почала вона, — тільки іноді ти сама питай мене, як от сьогодні. Мені давно хотілося тобі розповісти, та все не знала як. Я знаю, тут нічого соромитися, але все ж ти можеш допомогти мені. Іноді, як от сьогодні, питай мене, щоб я могла висловитися. Бо ти ж, мамо, теж жінка! — піднесено вигукнула Рут і, випроставшись, схопила матір за руку, зазираючи їй у присмерку в очі і радісно відчуваючи цю нову, ще не усвідомлену рівність між ними. — Я ніколи б не подумала так, якби не ця наша розмова. Я мусила сама відчути себе жінкою, щоб зрозуміти, що ти теж така сама жінка.

— Ми обидві жінки, — мовила мати, пригортаючи її до себе й цілуючи. — Ми обидві жінки, — повторила, коли вони обнявшись виходили з кімнати, пойняті новим почуттям товариської близькості.

— Наша дівчинка стала, нарешті, жінкою, — гордо оповістила місіс Морз свого чоловіка годиною пізніше.

— Тобто ти хочеш сказати, — сказав той, пильно подивившись на дружину, — що вона закохалася?

— Ні, тільки те, що її покохали, — усміхаючись, відповіла дружина. — З експериментом пощастило. Нарешті, вона прокинулась.

— Тоді нам треба збутися Ідена, — шорстким діловим тоном підсумував містер Морз.

Але його дружина похитала головою:

— У цьому немає потреби. Рут каже, що через кілька днів він вирушає в плавання. А коли повернеться, її тут уже не буде. Ми

пошлемо її до тітки Клари, і хай вона проведе рік на Сході. Інший клімат, нові люди й свіжі враження — якраз те, що їй потрібно.

РОЗДІЛ XX

Бажання писати знову охопило Мартіна. В голові самі собою з'являлися задуми оповідань та віршів, і він робив невеличкі начерки, щоб колись пізніше використати їх. Тим часом, однак, не писав. Це були в нього коротенькі дні дозвілля — він вирішив присвятити їх відпочинкові й коханню, і в цьому йому пощастило. Юнак знов ущерть налився енергією, і щоразу при зустрічі з ним Рут відчувала давній захват від його сили й здоров'я.

— Ой, гляди! — ще раз попередила її мати. — Занадто вже часто бачишся ти з Мартіном Іденом.

Але Рут тільки безжурно засміялася. Вона була певна себе, а він до того ж через кілька днів мав вирушити у плавання. Коли ж повернеться, вона вже буде далеко на Сході. Проте снага й здоров'я Мартінові крили в собі чарівну принадність.

Мартін знав, що вона збирається поїхати на Схід, і відчував, що слід поспішити. Але не уявляв собі, як треба упадати коло такої дівчини, як Рут. Весь його багатий попередній досвід тільки заважав йому. Жінки й дівчата, що з ними він стрічався, знали життя, кохання, любовну гру, а вона нічого цього не знала. Її надзвичайна чистота лякала його, заморожувала йому на устах найпалкіші слова і мимохіть навівала думку, що він її недостойний. Заважало й те, що сам він досі ніколи не закохувався. В тому його буйному минулому деякі жінки йому подобались, а інші то й захоплювали, одначе жодної з них він не кохав. Бувало, свисне владно й недбало, і вони вже тут. Вони були для нього хвилинною забавою, випадковою пригодою, певним елементом життя, звичайного для чоловіків, але другорядним елементом. А тепер він уперше відчував себе покірним, ніжним, боязким, повним сумнівів. Мартін не знав, як виявити, як висловити своє кохання, так лякала його виразна невинність коханої.

Знайомлячись із різноманітним світом, кружляючи серед вічно мінливих явищ його, він засвоїв одне мудре правило: коли береш участь у незнайомій грі, дай перший хід партнерові. Це тисячу разів ставало йому у великій пригоді і до того ж розвинуло в ньому спостережливість. Він навчився орієнтуватися, вичікувати

вразливішого місця супротивника. Це так само, як ото в бою навкулачки вижидаєш нагоди завдати доброго удару. Коли такий слушний момент нарешті з'являвся, він з чималого досвіду вже знав, як його використати.

Так було в нього і з Рут — він вичікував і приглядався, ревно бажаючи висловити їй своє кохання, але не зважуючись. Він боявся її образити, та й не був у собі певен. Але, сам того не знаючи, він пішов правильною дорогою. Кохання з'явилося на світ ще задовго до мови і в дні ранньої своєї молодості знайшло собі шляхи й засоби, яких уже ніколи не забувало. 1 саме в такий давній первісний спосіб Мартін залицявся до Рут. Спочатку він і сам не догадувався про це, але згодом зрозумів. Дотик його руки був красномовніший за всі слова, а його сила чарувала її уяву більше, ніж друковані поезії і пристрасна мова тисяч поколінь закоханих. Усе, що міг висловити його язик, сприймав би тільки її розум, а швидкий дотик його руки промовляв до її інстинкту. Її розум був молодий, як і вона, але інстинкт старий, як людство, а то й старіший. Переживши юність тоді, як було кохання юне, цей інстинкт був мудріший за умовності, громадську думку й усе те, що виникло з бігом часу. І тому розум Рут мовчав. Ніхто не тривожив його, і вона сама не розуміла, яким могутнім покликом Мартін будив у ній бажання любові. А що він любив її, це було ясно як день, і вона захоплено завважувала ознаки його кохання — блиск очей, тремтіння рук і незмінну барву збентеження, що проступала крізь засмаглість шкіри. Часом Рут навіть ішла далі — зумисне розпалювала його, але робила це напівсвідомо і так боязко й обережно, що не тільки він, але й вона сама ледве чи помічала це.

Рут захоплювали докази її жіночої сили, і, як справжня дочка Єви, вона з насолодою гралася хлопцевою мукою і дражнила його.

Німий від недосвідченості та надміру почуття, упадаючи коло Рут незграбно й ніби мимохіть, Мартін, однак, потроху прогресував у зближенні з дівчиною. Коли він торкався її руки, їй було приємно, — і не просто приємно, а якось аж наче солодко. Мартін не знав цього, але бачив, що це не викликає в неї огиди. Вони не часто потискували одне одному руки, хіба при зустрічі й прощанні, але коли вони лагодили в дорогу велосипеди, зв'язували книжки віршів, які брали з собою в гори, або разом вивчали ті самі вірші — руки часом торкалися одна одної. Не раз бувало, що її волосся торкалося його щоки, або,

захопившись чарівними рядками, вони на мить притулялись одне до одного плечима. Рут посміхалася про себе — звідки бралося в неї це чудне бажання розкуйовдити йому волосся? А Мартінові, стомленому читанням, страх як кортіло покласти голову їй на коліна і, заплющивши очі, мріяти про їхнє спільне майбутнє. Колись на недільних пікніках у парках Шелмаунд чи Шутцен він отак клав голову на коліна якійсь дівчині і спокійно засинав, а дівчина, затіняючи йому лице від сонця, ніжно дивилася на нього і дивувалася з його великої байдужості до її кохання. Досі покласти голову на коліна дівчині була для нього найпростіша річ у світі, але ось тепер він відчував, що це неможливо. Проте в стриманості його залицяння і полягала вся сила. Завдяки цій стриманості він жодного разу не збудив у Рут тривоги. Їй, чутливій і скромній, і на думку не спадало, яка загроза криється в їхній дружбі. Несвідомо вона горнулась до нього дедалі ближче, а він, відчуваючи зростання цієї близькості, хотів бути сміливим і все не зважувався.

Та одного дня він зважився. Прийшовши до Рут, він застав її в притемненій кімнаті — у неї боліла голова.

— Нічого не допомагає, — відповіла вона на його запитання. — А порошки доктор Гол заборонив мені.

— Я спробую допомогти вам і без ліків, — сказав Мартін. — Звісно, я не ручуся, але спробувати можна. Це просто масаж. Я навчився його у японців. Ви, певно, знаєте, що японці чудові масажисти. Пізніше я бачив, як те ж саме, тільки дещо інакше, роблять і гавайці. Вони звуть такий масаж «ломі-ломі». Він часто незгірший за ліки, а іноді помагає й тоді, коли ліки безсилі.

Тільки-но його руки торкнулись її голови, як вона глибоко зітхнула:

— Це так хороше!

Через півгодини ще раз обізвалася, питаючи:

— Ви не стомилися?

Запитання було зайве, бо вона знала, яка буде відповідь. Потім вона дрімотно забулася під впливом цілющої його сили. Саме життя лллося з його пучок, гамуючи, як їй видавалося, увесь біль, аж урешті їй полегшало, і вона заснула. Мартін тихенько вийшов.

Увечері вона подзвонила йому по телефону.

— Я спала до самого обіду, — сказала. — Ви мене зовсім вилікували, містере Ідене. Я просто не знаю, як і дякувати вам.

Від збентеження й радості він насилу міг щось там відповісти їй, і, поки вони розмовляли, у голові в нього все роїлася згадка про Браунінга й хоровиту Елізабет Баррет. Що зробив Браунінг для своєї коханої, може й він, Мартін Іден, зробити для Рут Морз. Вернувшись до своєї кімнати, він знов узявся до «Соціології» Спенсера, що лежала розгорнута на ліжку, але читати не зміг. Кохання цілком заполонило його думки, і, забувши про своє рішення не писати, він опинився коло забризканого чорнилом столу. Сонет, що він написав того вечора, був перший з п'ятдесяти любовних сонетів, створених потім за два місяці. Пишучи їх, він пригадував «Португальські сонети» [9], творив духовно піднесений, пойнятий найсолодшим любовним шалом.

Той час, коли Мартін не був з Рут, він оддавався своєму «Любовному циклові», читанню вдома або в бібліотеці, де він щораз ближче знайомився з сучасними журналами, з їх напрямком і змістом. Години, які він проводив коло Рут, доводили його трохи не до божевілля. Але він жив і тими сподіваннями, які вони давали, і тим, що мало з цих сподіванок справджувалось.

Тиждень по тому, як Мартін вилікував Рут від головного болю, Норман запропонував покататися в місячну ніч по озеру Меріт. Артур і Олні підтримали його. Ніхто з них не вмів керувати човном, тож Мартін мусив узяти на себе цей обов'язок. Рут сіла поруч нього на кормі, а троє юнаків умостилися посередині й завели суперечку про якісь свої студентські справи.

Місяць ще не зійшов, Рут мовчки вдивлялась в зоряне склепіння неба і раптом відчула себе дивно самотньою. Вона глянула на Мартіна. Порив вітру накренив човна, так що він аж зачерпнув води, тим-то Мартін, однією рукою держачи стерно, а другою шкот, прямував просто вітру, намагаючись водночас розрізнити недалекий уже північний берег. Він не усвідомлював погляду Рут, котра, пильно дивлячись на нього, міркувала над тим чудним засліпленням, що от таку здібну людину спонукає гаяти час на писання оповідань та віршів, заздалегідь приречених на посередність і невдачу.

Її погляд сковзнув по його гарно посадженій голові, що невиразно вимальовувалась у зоряному світлі, по дужій шиї, і дівчину охопило знайоме бажання оповити цю шию руками. Сила, що викликала в ній

відразу, водночас і вабила її. Тоскне почуття самотності ще дужче пройняло Рут, і вона відчула втому. Погойдування човна дратувало її, вона пригадала, як Мартін заспокоїв головний біль своїм дотиком і яким приємним спокоєм віяло од нього. Тепер він сидів поруч неї, зовсім поруч, і похитування човна, здавалося, підштовхувало її до нього. І раптом їй захотілося пригорнутися до його дужих грудей, знайти в ньому опору — і, ще не усвідомивши цього бажання, вона вже хилилася до Мартіна. Чи, може, то гойднувся човен? Рут не знала, вона нічого не знала. Знала тільки, що притулилась до нього і що тепер їй легко й приємно. Може, то справді гойднувся човен, але вона й не думала відсуватись. Вона прихилилась до його плеча зовсім легенько, та все ж прихилилась і не ворухнулася навіть тоді, коли він сам трошки відсторонився, щоб їй було зручніше.

Це було божевілля, але вона не хотіла над цим задумуватися. То вже була не колишня Рут, вона була жінкою і, як жінка, шукала опори. І хоч вона тільки ледь-ледь притулилась до Мартіна, а проте була задоволена. Втома де й поділася. Мартін мовчав — він боявся розвіяти чари. Його стриманість і несміливість допомагали йому. Але в голові паморочилось, він не розумів, що трапилось. Усе це було так дивно, наче у сні. Він насилу зборов шалене бажання кинути шкот, стерно і стиснути Рут в обіймах. Інтуїція, проте, підказала йому, що цього не можна робити, і він був радий, що зайняті руки допомогли вистояти проти спокуси. Він тільки повільніше повів човна, послаблюючи вітрило, щоб довше їхати до північного берега. Адже тоді доведеться підвестися, щоб повернути вітрило, і їхню близькість буде порушено. Вправно керуючи човном, він непомітно для інших затримував його хід і в душі благословляв своє важке матроське життя, яке навчило його панувати над морем, човном та вітром і дало змогу цієї казкової ночі сидіти поруч коханої, відчуваючи на плечі любий серцю тягар.

Коли перший промінь місяця, торкнувшись вітрила, залив човен перлистим сяйвом, Рут відсунулась од Мартіна і почула, що він ту ж мить і собі відхилився. Їм обом хотілося, щоб ніхто нічого не помітив. То була таємниця двох, зрозуміла без слів. Рут сиділа збоку, відсунувшись від Мартіна. Її щоки пашіли, і тільки тепер дівчина усвідомила, що трапилось. Вона вчинила щось таке, що мусила втаїти від братів і Олні. Що з нею сталося? Такого ніколи не бувало, хоч вона не раз каталася на човні місячної ночі в товаристві юнаків. У неї

навіть бажань таких не виникало. І, схвильована таємницею своєї щойно розквітлої жіночності, Рут спаленіла від сорому. Крадькома глянула на Мартіна, який саме повертав вітрила, і мало не зненавиділа його за те, що він призвів її до такого безсоромного й ганебного вчинку.

І чому саме він? Може, її мати має рацію, і вона занадто часто з ним бачиться. Ну, більше це не повториться, надалі вони рідше зустрічатимуться. У неї навіть промайнула безглузда думка сказати йому мимохіть, тільки вони лишаться вдвох, що перед тим, як зійшов місяць, їй чомусь стало млосно. Але тут-таки вона пригадала, що вони обоє водночас відсунулись одне від одного, щоб їх не зрадив місяць, і зрозуміла, що Мартін їй не повірить.

Наступними днями Рут просто сама себе не пізнавала: вона стала якоюсь чудною, неспокійною істотою, що не слухалась розуму, не хотіла аналізувати своїх почуттів, відмовлялася заглядати в майбутнє й думати про свою долю. Вона була вкрай збентежена і охоплена гарячкою від доторку до пекучої тайни, страшної і чарівної. Одно тільки вона твердо вирішила — не дати Мартінові нагоди говорити їй про своє кохання. Тоді все буде гаразд. Через кілька днів він вирушить у море. А втім, хай говорить — однаково все буде гаразд, вона ж бо його не любить. Звісно, які-небудь півгодини йому буде дуже важко, а їй ніяково, бо це вперше вона вислухуватиме освідчення. Навіть подумавши про це, Рут відчула, як у неї солодко забилося серце. Вона стала справжньою жінкою, і чоловік проситиме її руки. Це вабило її непереможно. Усі основи її життя раптом захиталися. Думки затріпотіли, як метелики, принаджені вогнем.

Вона так далеко зайшла в уяві, що вкладала Мартінові в уста слова його освідчення, а собі в думці підбирала найлагідніші вирази для відмови і переконувала його бути справжнім мужнім чоловіком. Передусім він повинен кинути курити. Цього вона особливо домагатиметься. Та ні, ні, вона зовсім не дозволить йому говорити. Вона може його втримати, — адже ж і матері вона це обіцяла. Рут з жалем розігнала свої мрії. Її перше освідчення треба було відкласти до слушного часу, до зустрічі з достойнішим претендентом.

РОЗДІЛ XXI

Надійшов розкішний осінній день, теплий і м'який день бабиного літа в Каліфорнії, коли сонце світить ніби окутане імлою і вітерець не в силах сколихнути дрімотне повітря. Прозорий багряний туман барвистим мереживом залягав у міжгір'ях. Сан-Франціско розкинулось на пагорбах, наче велике пасмо диму. Тьмяно вилискувала розтопленим металом морська затока, подекуди видніли судна; одні стояли нерухомо, інші повільно пливли за течією. Над Золотими Воротами [10] блідо-золотавою стежкою під промінням призахідного сонця велично майорів крізь сріблясту імлу далекий Тамалпайс [11]. А далі, над темним обширом Великого океану, клубочились на обрії густі хмари, які, пливучи до суходолу, провіщали недалекі вже буремні подихи зими.

Літу пора вже було на спочинок. Але воно ще барилося, в'янучи й пригасаючи між горами, згущало багрянець долин і ткало собі саван з вичерпаних сил та випитих до дна втіх, умираючи спокійно й тихо3 з радісною думкою, що не марно жило. А посеред гір, на своєму улюбленому горбку сиділи поруч Мартін і Рут, схиливши голови над усе тими самими сторінками, і він читав їй уголос любовні сонети, присвячені жінці, що покохала Браунінга так гаряче, як рідко кохають чоловіка.

Але цього разу їм щось не читалося. Надто міцні були чари краси, що згасали в них на очах. Золота пора року вмирала, як і жила, прекрасною і нерозкаяною грішницею, сповнюючи осіннє повітря солодкою знемогою спогадів про минулі втіхи. Ця знемога передавалася їм, — млосна й дрімотна, вона послаблювала волю, повивала багряним туманом розум і моральні принципи. У серці Мартіновім бриніла ніжність, раз у раз заливаючи його гарячими хвилями. Голови їхні близько схилились одна до одної, і, коли від подуву вітру її волосся торкалося його щоки, рядки розпливалися у нього перед очима.

— Здається, ви ні слова не зрозуміли з того, що читали, — сказала Рут, коли він затнувся.

Він палко глянув на неї і знов мало не зрадив себе, коли раптом у нього вихопилось:

— Та й ви, здається, нічого не зрозуміли. Про що мова в останньому сонеті?

— Не знаю, — щиро засміялася вона. — Я вже забула. Годі читати. Надто гарний день сьогодні.

— Це наш останній день у горах, — серйозно мовив Мартін. — На обрії збирається буря.

Книжка вислизнула йому з рук. Вони сиділи мовчки й непорушно, дивлячись на дрімотну затоку замріяними, невидющими очима. Рут крадькома глянула на його шию. Якась сила, владніша, ніж закон тяжіння, могутня, мов сама доля, раптом оволоділа нею. Вони сиділи дуже близько, і дівчина сама не знала, як це сталося. Вона торкнулася його плеча так легенько, як метелик торкається квітки, і такий же легенький був тоді його дотик. Рут відчула, як Мартін притиснувся до неї плечем і весь затремтів. Тут їй слід було відсунутись. Але вона вже не була владна над собою. Та й як могла вона коритися своїй волі в радісному безумі, що раптом огорнув її?

Рука Мартінова несміливо потяглася до неї і оповила її стан. Вона чекала в солодкій знемозі й сама не знала, чого чекає, їй забивало дух, пересохлі губи горіли, серце калатало. Рука Мартінова підіймалася вище, пригортаючи її повільно й ніжно. Далі чекати вона вже не могла. Втомко зітхнувши, вона рвучким несвідомим рухом несподівано поклала голову йому на груди. Він швидко нахилився, і коли його уста були близько, вона поспішила зустріти їх своїми устами.

Це, певно, кохання, подумала Рут, коли на мить у неї ще прояснів розум. А коли не кохання, то це ж сором! Ні, це не інакше як кохання. Вона кохала цього чоловіка, що обіймав її і притискався губами до її губ. Вона ближче прихилилась до Мартіна, горнучись до нього всім тілом. Потім, трохи вислизнувши з його обіймів, раптом підвелась і в радісному пориві оповила руками засмаглу Мартінову шию. Розкішний біль кохання і сповнених жадань пройняв так гостро, що вона з тихим стогоном послабила руки і напівзомліла в його обіймах.

Вони довго не промовили жодного слова, сиділи мовчки. Двічі він нахилявся й цілував її, і щоразу її губи соромливо зустрічали його поцілунок, а тіло щасливо горнулося до нього. Вона притулялась до Мартіна, не маючи сили відірватися, а він, майже держачи її на руках,

дивився невидющими очима на велике оповите імлою місто по той бік затоки. Цього разу він ні про що не марив. Бачив тільки барви й яскраве проміння, гаряче, як цей день, як його кохання. Він схилився над нею. Рут заговорила.

— Коли ти полюбив мене? — запитала вона пошепки.

— З першого дня, з найпершої хвилини, як побачив. Я тоді збожеволів від любові до тебе, і щодалі, то любив усе більше. А тепер, люба, я й зовсім божевільний. Просто голова йде обертом від щастя!

— Яке це щастя, що я жінка, Мартіне... любий, — промовила вона, глибоко зітхнувши.

Він знов і знов стискував її в обіймах, а тоді запитав:

— А ти... коли вперше відчула?

— О, я відчувала це весь час, майже від самого початку!

— А я був сліпий, як кріт! — вигукнув він з жалем у голосі. — Я й не здогадувався, аж поки... аж поки не поцілував тебе.

— Ні, ти не так мене зрозумів. — Вона трохи відсунулась і глянула на нього. — Я майже від самого початку відчула, що ти мене любиш.

— А ти сама? — спитав він.

— У мене це вийшло якось несподівано. — Вона говорила дуже повільно, погляд її був теплий і схвильований, а з лиця не сходив ніжний рум'янець. — Я не розуміла, аж поки ти не обняв мене. І я ніколи не думала, що можу вийти за тебе заміж. Чим ти причарував мене?

— Не знаю, — усміхнувся він. — Хіба тільки своїм коханням, бо я кохав тебе так палко, що й камінь розтопився б, не те що серце живої жінки.

— А я зовсім не так уявляла собі кохання, — задумливо промовила Рут.

— А як же?

— Я не думала, що воно таке. — Рут подивилась на нього, потім опустила очі і докінчила: — Я просто нічого про це не знала.

Мартін ще раз хотів пригорнути її до себе, та тільки зробив ледь помітний порух, боячись бути нав'язливим. Але вмить відчув у її тілі покору, і вона знов опинилась у кільці його рук, і їхні губи знову злилися в довгому поцілунку.

— Але що скажуть мої батьки? — мовила вона, раптом занепокоївшись.

— Не знаю. Та про це ми завжди можемо дізнатися.

— Що як мама не згодиться? Я навіть не зважуся сказати їй про це.

— То я сам скажу, — сміливо запропонував він. — Я знаю, що твоя мати не дуже мене любить, проте якось уже здобуду її прихильність. Той, кому пощастило здобути твою любов, усе здобуде. А коли ні...

— То що?

— Ми все одно не розлучимося. Тільки не може бути, щоб твоя мати не згодилась. Занадто вже сильно вона тебе любить.

— Я боюся розбити їй серце, — сумно сказала Рут. Він хотів її запевнити, що материнські серця розбиваються не так уже й легко, але натомість промовив:

— Вище за кохання нема нічого в світі!

— Знаєш, Мартіне, я часом боюся тебе. Навіть зараз мені стало страшно, коли я подумала, хто ти і ким був раніш. Ти повинен бути добрим, дуже добрим до мене. Я ж мов дитина. Я ще ніколи не кохала!

— Я теж. Ми обоє діти. І нам випало велике щастя віддати одне одному своє перше кохання.

— Цього не може бути! — вигукнула вона й швидким пристрасним рухом вирвалася з його обіймів. — Не може бути, щоб ти... Ти ж був матросом, а матроси, я знаю...

Вона затнулась і замовкла.

— Звикли мати жінку в кожному порту, — підказав він. — Ти це хотіла сказати?

— Так, — тихо відповіла вона.

— Але ж це не кохання, — промовив він переконуюче. — Я бував у багатьох портах, та поки не зустрівся з тобою — не уявляв, що таке кохання. Ти знаєш, коли я першого разу повертався від вас, мене мало не забрали.

— Як забрали?

— Дуже просто. Полісмен подумав, що я п'яний. Я й справді був п'яний... від кохання до тебе!

— Чекай-но. Ти сказав, що ми обоє діти, а я сказала, що про тебе цього не можна сказати.

— Так я ж відповів, що, крім тебе, нікого не кохав. Ти моє перше, найперше кохання.

— Але ж ти був матросом, — знов заперечила вона,

— І все-таки покохав тебе першу.

— Але були жінки... інші жінки... О!

На превеликий подив Мартіна Ідена, вона залилася слізьми, і йому довго довелося заспокоювати її пестощами й поцілунками.

Мартінові мимохіть спали на думку слова Кіплінга: «Вельможная леді і Джуді О'Греді — рідні сестри по суті своїй». І це правда, вирішив він, хоч з прочитаних романів уявляв це інакше. Він думав, що у вищих колах заведені лише формальні освідчення. Йому здавалося цілком природним, що в тому колі, з якого вийшов він сам, хлопці й дівчата зближувалися через пестливі дотики, але щоб серед витончених представників вищих класів було так само — цього він ніяк не припускав. А тепер пересвідчився, що романи брехали. Ті самі безмовні обійми й пестощі, що впливали на дівчат-робітниць, так само діяли і на дівчат з вищого кола. Всі вони, кінець кінцем, однакові, «сестри по суті», і він сам міг би до цього додуматись, якби пам'ятав Герберта Спенсера. Отже, коли він заспокоював Рут у своїх обіймах, думка, що між вельможною леді і Джуді О'Греді є дуже багато спільного, додавала йому великої втіхи. Ця думка наближала до нього Рут, робила її доступнішою. Її розкішне тіло було таке саме, як і в усіх інших, хоч би й у нього. Нічого неможливого не було в їхньому шлюбі, їх розділяла тільки класова приналежність, але ж це перешкода суто зовнішня, її легко обминути. Він колись читав, як раб піднісся до пурпурної тоги цезарів. Тож і він може піднестися до Рут. Незважаючи на всю її чистоту, непорочність, культуру й духовну красу, це була, в основі своїй, звичайна жінка, така сама, як Лізі Конолі і всі її сестри. Все, що можливе для них, можливе й для неї. Вона могла любити й ненавидіти, часом теж, певно, впадала і в істерику, могла ревнувати, як ревнувала ось тепер, плачучи в його обіймах.

— Та я ж старша за тебе, — раптом зауважила вона, розплющивши очі, і глянула на нього. — Аж натри роки.

— Заспокойся. Ти ще дитина, а досвідом я старіший за тебе на сорок років! — відказав Мартін.

Насправді вони обоє були діти, закохані діти, і, як ті діти, наївно й невміло висловлювали свої почуття, — попри всю її університетську освіту і вчений ступінь, попри всі його філософські знання і суворий життєвий досвід.

Сяйво вже меркло, а вони сиділи й розмовляли, як розмовляють усі закохані, зачудовані чарами кохання і примхливою долею, що так

дивно з'єднала їх, певні, що люблять одне одного так, як ніхто нікого не любив. І без кінця-краю згадували вони свою першу зустріч, марно силкуючись поновити в пам'яті все, що тоді думали й відчували.

Густі хмари на обрії заховали сонце, небо зайнялося рожевим світлом. Усе навколо потонуло в тому теплому одсвіті, і Рут заспівала «Прощай, щасливий день!». Вона співала зовсім тихенько, поклавши голову йому на плече, руками стиснувши йому руки, і кожен з них відчував на долоні серце другого.

РОЗДІЛ XXII

Навіть якби місіс Морз бракувало материнської чутливості, вона й тоді одразу про все б догадалася, тільки глянувши на Рут, коли та повернулась додому. Рум'янець, що заливав їй щоки, був красномовніший за будь-які слова, а ще вимовнішими були її великі блискучі очі, в яких світилося несказанне щастя.

— Що сталося? — спитала місіс Морз, зачекавши, поки Рут ляже в постіль.

— Ти вже знаєш? — мовила Рут тремтячим голосом. Замість відповіді мати обняла її і ніжно погладила по волоссю.

— Він нічого не сказав! — вигукнула Рут. — Я не хотіла цього і нізащо не дозволила б йому говорити... він нічого не сказав.

— Але раз він нічого не сказав, то нічого й не трапилося?

— Ні, таки трапилося.

— Ради бога, доню, що за нісенітниця? — вигукнула місіс Морз. — Що ж могло статися?

Рут здивовано глянула на матір.

— А я думала, ти вже знаєш. Ми з Мартіном заручилися.

Місіс Морз засміялася прикро і недовірливо.

— Але він нічого не сказав, — вела далі Рут. — Він просто кохає мене, та й усе. Я була так само здивована, як і ти. Він не промовив ні слова. Він просто обняв мене, і я... я не знаю, що зі мною сталося. Він поцілував мене, а я його. Я не могла зробити інакше. Я мусила. І тоді я зрозуміла, що кохаю його.

Вона спинилася, чекаючи материного поцілунку на благословення, але та сиділа холодна й мовчазна.

— Я розумію, що це жахливо, — знов почала Рут засмученим голосом. — І я не знаю, чи зможеш ти мені простити. Але що я могла зробити? До тієї хвилини я й гадки не мала, що кохаю його. Ти вже сама скажи татові.

— Чи не краще буде зовсім цього не казати? Я сама поговорю з Мартіном Іденом і поясню йому все. Він, звичайно, зрозуміє і звільнить тебе від слова.

— Ні, ні! — вигукнула Рут. — Я не хочу, щоб він звільняв мене. Я кохаю його, а кохати так приємно. Ми з ним одружимося, звісно, коли ви дасте згоду.

— Ми з твоїм батьком маємо трохи інші плани. Ні, ні! Не подумай, що ми збираємося тобі когось нав'язати. Ми просто хотіли б, щоб ти вийшла заміж за людину з нашого кола, за справжнього джентльмена, всіма шанованого, якого сама вибереш і полюбиш.

— Таж я люблю Мартіна, —жалісно протестувала Рут.

— Ми зовсім не хочемо впливати на твій вибір. Але ти наша дочка, і ми не можемо спокійно дозволити тобі вийти заміж за такого чоловіка. На всю твою чистоту й ніжність цей чоловік не зможе відповісти нічим, крім вульгарності й невихованості. Він ніяк тобі не пара. Він навіть не зможе забезпечити тебе матеріально. Ми не женемося за багатством, але певний комфорт треба мати, тим-то наша дочка повинна одружитися з чоловіком, що принаймні зможе дати їй цей комфорт, а не з убогим авантюристом, матросом, ковбоєм, контрабандистом, — бог знає, ким він ще був. До того ж це людина легковажна й безвідповідальна.

Рут мовчала. Вона була згодна з кожним словом матері.

— Він марнує час на свою писанину, гадаючи досягти того, що можуть досягти тільки генії та ще зрідка люди з університетською освітою. Чоловік, який збирається одружитися, повинен до цього готуватись. А він і не думає про це. Я вже казала, і ти, певно, згодна зі мною, що він чоловік безвідповідальний. Та це й зрозуміло. Матроси всі такі. Він не міг бути ощадливим і поміркованим. Роки марнотратства далися взнаки. Звісно, це не його вина, але від того він не стає кращий. А чи подумала ти про його минуле життя, безперечно, безпутне? Чи подумала ти про це, доню? Ти ж знаєш, що таке шлюб.

Рут здригнулась і притулилася до матері.

— Я думала про це, — Рут довго мовчала, підшукуючи слова. — Воно жахливе. Мені страшно думати про це. Я знаю, що моє кохання — велике нещастя. Але нічого не вдію. Хіба ти могла не покохати тата? Так само й зі мною. Щось є в мені і в ньому таке — я не розуміла цього до сьогодні, — але воно є, і воно змушує мене кохати його. Я ніяк не думала, що кохатиму його, а от бачиш, покохала, — закінчила вона з якоюсь потаємною радістю в голосі.

Вони розмовляли ще довго, але марно, і, кінець кінцем, погодилися на тому, що треба, нічого остаточного не вирішуючи, деякий час перегодити.

До такого ж висновку прийшов годиною пізніше містер Морз, коли дружина йому призналася, як обернувся її план.

— Інакше й бути не могло, — сказав він. — Адже, крім цього матроса, вона не знала близько жодного чоловіка. Рано чи пізно в ній мала прокинутися жінка. І якраз, коли це сталося, поблизу був цей матрос. Ну, вона й покохала його або, вірніше, забрала собі в голову, що кохає, що зрештою те саме.

Місіс Морз вирішила впливати на Рут повільно й непомітно, замість того, щоб одверто змагатися з нею. Часу для цього було досить, бо Мартін поки що не міг і думати про одруження.

— Хай вона бачиться з ним скільки хоче, —порадив їй містер Морз. — Чим ближче вона приглядатиметься до нього, тим менше любитиме. А для контрасту треба збирати у нас більше молоді, дівчат і юнаків культурних і вихованих, що вже зробили собі кар'єру чи роблять її. Словом, юнаків нашого кола, справжніх джентльменів. Вона буде порівнювати його з ними і побачить, скільки в ньому вад. Зрештою, йому тільки двадцять один рік. Та й Рут ще зовсім дитина. Вони й самі згодом переростуть свою дитячу любов.

На тому й порішили. В родині вважалося, що Рут і Мартін заручені, але цього не розголошували. Гадали, що навряд чи це буде коли потрібне. Крім того, річ була цілком очевидна, що заручини затягнуться надовго. Від Мартіна не вимагали, щоб він пішов служити або кинув писати, ніхто не думав намовляти його на інший спосіб життя. А він тільки сприяв цим ворожим планам, бо й думати не хотів про службу.

— Цікаво, чи ти схвалиш те, що я зробив, — сказав Мартін до Рут через кілька днів. — Я вирішив, що жити в сестри занадто дорого, і житиму сам. Я вже найняв кімнатку в північній частині Окленда — там тихо, спокійно — і купив собі гасницю куховарити.

Рут дуже зраділа. Особливо їй сподобалася гасниця.

— З цього починав і містер Бетлер, — зауважила вона.

Мартін у душі був невдоволений порівнянням його з цим високошанованим джентльменом, але мовив далі:

— Я наклеїв марки на всі свої рукописи і знов порозсилав їх по різних редакціях. Сьогодні я перебрався, а завтра почну працювати.

— Ти став на службу? — вигукнула вона, почувши таку приємну несподіванку, і пригорнулась до нього, усміхаючись і ніжно тиснучи руку. — І мовчиш? Куди ж це?

Він похитав головою.

— Я хотів сказати, що завтра знов почну писати. — Вона враз спохмурніла, а він поспішив додати: — Зрозумій мене. Цим разом я не захоплююсь рожевими мріями. В мене є холодний, прозаїчний, суто діловий план. Це краще, аніж знов іти в море, і грошей я зароблятиму більше за будь-якого некваліфікованого працівника в Окленді. Бачиш, мій відпочинок дуже багато дав мені. Я не стомлювався фізично і навіть нічого не писав — принаймні для друку. Увесь час я віддавав нашому коханню й роздумам. Трохи читав, але це те саме, що й думати, і читав я переважно журнали. Я багато думав про себе, про світ, про своє місце в ньому і про те, як зробити це місце гідним тебе. Я прочитав Спенсерову «Філософію стилю» і знайшов там чимало такого, що безпосередньо стосується мого писання і взагалі тієї літератури, яку друкують щомісяця по всяких журналах. Отак думаючи, читаючи й кохаючи тебе, я дійшов висновку, що треба мені стати на час літературним заробітчанином. Поки що забуду про шедеври і візьмуся до чорної роботи — писатиму фейлетони, замітки, статейки на злобу дня, гуморески, віршики до нагоди — словом, усе, на що є великий попит. Існують же літературні агентства, що постачають газетам оповідання, матеріали для недільних додатків. Коли добре взятися, я зможу майструвати все, що їм потрібно, і матиму за це чимало грошей. Знаєш, деякі журналісти у такий спосіб заробляють по чотириста-п'ятсот доларів на місяць. Я не збираюся за ними ганяти, але в усякому разі матиму пристойний заробіток і досить вільного часу для себе, чого не дасть мені ніяка посада. Той вільний час я віддаватиму навчанню й справжній роботі. Поміж ремісництвом знаходитиму час і на щось серйозне, вчитимусь і готуватиму себе до писання художніх творів. Іноді я сам дивуюся, які вже маю успіхи. Коли я вперше взявся за перо, я просто описував різні пригоди, але ніяких ідей, ніяких думок у мене не було. В мене не було навіть слів, що ними б я міг мислити. Мої враження прибирали форми окремих картин, позбавлених усякого змісту. А коли я почав учитися й збагатив

свій словник, то й враження мої перестали бути простими картинами. Я спинився на цих картинах і знайшов тепер їм пояснення. Саме тоді я почав уже писати щось путнє, як-от «Пригоду», «Радість», «Казан», «Вино життя», «Людну вулицю», «Пісні моря», «Любовні сонети». Я напишу ще чимало таких, а то й кращих речей, але робитиму це у вільні години. Тепер я вже стою на твердому грунті — спочатку чорна робота для заробітку, а тоді вже художня творчість. Щоб показати тобі свої спроби, я вчора ввечері написав півдесятка віршів для гумористичних тижневиків. А коли вже лягав спати, мені раптом спало на думку скласти гумористичний тріолет, і за годину я написав їх аж чотири. Певно, кожен з них дасть мені по доларові, а чотири долари за кілька думок напівдорозі до ліжка — це непогано. Звісно, така робота нічого не варта — це нікчемна й нудна мазанина. Але це не нудніше, як бути рахівником і аж до самої смерті за шістдесят доларів на місяць підраховувати нескінченні й безглузді стовпчики цифр. Крім того, ця чорна робота все-таки має щось спільне з літературою і дає мені час пробувати сили в серйозних речах.

— Але яка користь із серйозних речей, з цих художніх творів?— спитала Рут. — Ти ж не можеш їх продати?

— Ні, можу, —почав Мартін, але вона перепинила його.

— З усіх цих речей, що тобі здаються путніми, ти досі не продав жодної. Не можемо ж ми одружуватися, нічого не маючи, крім художніх творів, яких ніхто не купує.

— Ну, то одружимося, маючи куплети, що їх купуватимуть, — затято відповів Мартін, притягаючи до себе кохану, що цей раз трималася холодно.

— Ось послухай-но, — сказав він, вдаючи веселість. — Це не мистецтво, але це долар:

Тільки я з хати —
Аж він приходить
Гріш позичати.
Щоб погуляти.
Та не виходить!
Тільки я в хату —
Як він виходить.

Він прочитав ці рядки з веселим притопом, але враз і засмутився: Рут навіть не осміхнулася. Вона дивилась на нього серйозно і занепокоєно.

— Може, це й долар, — сказала вона, — але долар циркового блазня. Хіба ти не розумієш, що це принижує людину? Я хотіла б, щоб чоловік, якого я кохаю й шаную, був здатний на щось більше, ніж писати анекдоти й безталанні вірші.

— Ти хотіла, щоб він був як... містер Бетлер? — спитав Мартін.

— Я знаю, що тобі не подобається містер Бетлер... — почала вона.

— Ні, до самого містера Бетлера я нічого не маю, — перебив він, — мені тільки не подобається його катар. А втім, яка різниця — чи писати гумористичні віршики, чи друкувати на машинці, вести кореспонденцію і конторські книги? Усе це тільки засоби досягти певної мети. На твою думку, я повинен стати конторником, щоб згодом вибитися на доброго юриста чи комерсанта. А я хочу почати з дрібної журнальної роботи, щоб потім стати справжнім письменником.

— Тут є різниця, — наполягала Рут.

— Яка?

— Твої твори, що ти сам вважаєш вдалими, не можна продати. Ти вже пробував, але їх ніхто не купує.

— Дай мені трохи часу, люба, — благально сказав він. — Ця робота — лише засіб, не дивись на неї серйозно. Дай мені ще два роки. За цей час я навчуся писати, і видавці охоче купуватимуть мої твори. Я знаю, що кажу. Я вірю в себе і знаю, на що здатний. Я знаю вже, що таке література, знаю, якою бездарною писаниною заповнюють журнали нікчемні передряпи. І я певен, що через два роки буду на шляху до успіху. А ділової кар'єри я ніколи не зроблю. Вона мені не до вподоби. Вона мені здається тупою, безглуздою, дріб'язковою, а то й ошуканською. В усякому разі, в мене до неї нема здібностей. Я ніколи не виб'юся далі, як у клерки. А хіба ми з тобою зможемо щасливо жити на такий мізерний заробіток? Я хочу для тебе всього найкращого, що тільки є в світі, і коли зміню свою думку, то тільки знайшовши щось іще краще. І я таки досягну свого, досягну будь-що. Відомі письменники одержують такі гонорари, що проти них містера Бетлера й не видно. Дехто заробляє по п'ятдесят і по сто тисяч доларів — часом трохи більше чи менше, але приблизно стільки.

Рут мовчала. Вона була дуже розчарована і не приховувала цього.

— То як? — запитав він.

— Я сподівалася зовсім іншого. Мені здавалося, та й тепер я тієї ж думки, що тобі слід було б вивчити стенографію — на машинці ти вже вмієш — і піти до тата в контору. Ти дуже здібний, і я певна, що з тебе вийшов би добрий юрист.

РОЗДІЛ XXIII

Те, що Рут мало вірила в літературний талант Мартіна, зовсім не впливало на його почуття до неї. За час свого короткого відпочинку він багато думав про себе самого і зрозумів, що красу він любить дужче, аніж славу, а слави прагне заради Рут. Тим-то він так і домагався тієї слави. Хотів піднестися в очах світу — «добутися всього», як сам казав, — щоб кохана жінка могла пишатися ним і вважати гідним свого кохання.

Красу ж Мартін любив так безоглядно, що саме служіння їй було для нього достатньою винагородою. А ще дужче, ніж красу, він любив Рут. Йому здавалося, що вище від любові немає нічого в світі. Ця любов так глибоко змінила його, перетворила з неотесаного матроса в мислителя й поета, і тому для нього вона була вища за всяку науку й мистецтво. Мартін бачив, що в духовному розвитку він уже переріс Рут, переріс її братів і батька. Попри всю свою університетську освіту й звання бакалавра мистецтв, Рут годі було й мріяти про таке розуміння світу, мистецтва і життя, яке мав Мартін лиш після одного року навчання самотужки.

Усе це він розумів, але ніщо не впливало на його почуття. Кохання видавалося йому занадто піднесеним і благородним, і сам він був занадто щиро закоханий, щоб образити його критикою. Що спільного мало кохання з інакшими поглядами Рут на мистецтво, мораль, французьку революцію й загальне виборче право? Усе це розумові процеси, а кохання вище за розум. Він не міг судити кохання, бо обожнював його. Кохання в Мартіновій уяві жило на вершинах гір, понад долинами розуму. Для нього це була квінтесенція існування, найвищий шпиль життя, який не всім дано осягти. З творів своїх улюблених філософів він знав про біологічну природу кохання; але через складний процес не менш наукового мислення він дійшов висновку, що людський організм лише в коханні здійснює своє велике призначення і що кохання треба приймати без ніяких міркувань, як найвищий дарунок життя. Закоханий, гадав Мартін, це найщасливіша істота, його захоплювала думка про «одержимого коханням», що підноситься над усіма земними благами, над багатством і розумом,

над громадськими поглядами й блиском слави, — та зрештою і над самим життям, — і за поцілунок життя віддає.

Багато дечого з цього Мартін уже зрозумів раніш, а дещо мав зрозуміти згодом. Він працював, відпочиваючи лише тоді, коли ходив побачитися з Рут, і жив, як спартанець. За маленьку кімнату, яку наймав у португалки Марії Сільви, він платив два з половиною долари на місяць. Його господиня — вдова, жінка невгамовної вдачі, тяжко працювала, щоб як-небудь прогодувати цілу купу дітей, і коли-не-коли заливала свою втому й журбу пляшкою розбавленого кислого вина, яке за п'ятнадцять центів купувала в крамниці на розі. Мартін спочатку не терпів її за лихий язик, але, побачивши, як відважно бореться вона за існування, мимоволі відчув до неї пошану. У маленькому будинку було всього чотири кімнати, і одну з них зайняв Мартін. У вітальні було б навіть затишно від барвистого килима, коли б там не висіла сумна фотокартка одного з померлих немовлят Марії Сільви, знятого в труні. Кімнату цю було призначено тільки для гостей; штори в ній завжди були спущені, і босонога команда не сміла переступити поріг святині, хіба в особливо врочистих випадках. У кухні, де доводилось і варити, і їсти, Марія день у день, крім неділі, прала, крохмалила й прасувала білизну — своїм заможним сусідам, бо це був її основний заробіток. У спальні, такій же малій, як і Мартінова кімната, разом з матір'ю тулилося семеро дітей. Для Мартіна завжди було загадкою, як на всіх їх там ставало місця, і щовечора, коли вони вкладалися спати, крізь тонку перегородку чути було сварки й вереск, тихе лепетання і ще якийсь сонний, немов пташиний, шемріт. Другим джерелом Маріїних прибутків були дві корови, яких вона доїла вранці і ввечері. Тварини контрабандою скубли траву на пустирях та на узбіччях доріг, завше під доглядом одного чи й кількох обшарпаних хлопчиків, які пильнували, щоб не втрапити на очі полісменові.

У своїй кімнатці Мартін жив, спав, учився, писав і господарював. Під єдиним вікном, що виходило на крихітний ґанок, стояв кухонний стіл, який правив за письмовий; на ньому лежали книжки і стояла друкарська машинка. Ліжко, присунуте до задньої стіни, займало дві третини кімнати. Коло столу красувалася шифоньєрка, зроблена чи не зумисне на продаж, абияк: тонка фанера її щодень усе більше облуплювалася. По другий бік столу, теж у кутку, містилася Мартінова кухня: на дерев'яному ящику, де Мартін ховав посуд, стояла гасниця,

на стіні висіла поличка для продуктів, а на підлозі стояло відро з водою. Крана в кімнаті не було, тож воду Мартін мусив носити з кухні. В ті дні, коли він готував собі їжу, кімнату наповнювала пара, і це завдавало особливо великої шкоди шифоньєрці. Над ліжком висів велосипед, підтягнутий вгору на мотузках. Спочатку Мартін ставив його в підвалі, але дітлахи Марії Сільви повідкручували педалі, попроколювали шини. Потім він спробував примостити велосипед на ґанку, та якось уночі з південного сходу зайшла така злива, що, зрештою, Мартін вирішив забрати машину в кімнату й повісити під стелею.

У маленькій стінній шафці лежали одежа й ті книжки, що вже не вміщалися ні на столі, ні під столом. Читаючи, Мартін призвичаївся робити виписки і наробив їх так багато, що нікуди було класти, тоді він протяг через кімнату кілька мотузків і вішав на них свої замітки, мов білизну. У такій тісноті пересуватися по кімнаті було нелегко. Не можна було відчинити двері, не прихиливши дверцят шафки, і навпаки. Перетнути кімнату по прямій у будь-якому напрямку було зовсім неможливо. Щоб пробратися від дверей до ліжка, доводилося робити хитрий зигзаг, і поночі Мартін неодмінно на щось натикався. Щасливо обминувши двері й шафку, він круто брав праворуч, щоб не зачепити кухні. Далі, щоб обійти ліжко, повертав ліворуч, але не занадто різко, бо можна наштовхнутися на ріг столу. Отже, треба було швидко крутнути й одразу вирівняти хід — тоді виходив на свого роду канал, одним берегом якого було ліжко, а другим — стіл. Коли єдиний у кімнаті стілець стояв на своєму звичайному місці біля столу, канал був несудноплавний. Коли ж стілець не використовували, він стояв на ліжку, хоч іноді Мартін і куховарив сидячи — поки закипить вода, встигав щось прочитати, а іноді, поки смажиться м'ясо, примудрявся і простудіювати який розділ. Куток, де він влаштував собі кухню, був такий малий, що, сидячи, Мартін легко діставав усе, що йому треба. Отож виявлялося, що куховарити навсидячки ще й зручніше, бо, стоячи, він часто сам собі заважав.

Мартін умів готувати багато поживних і дешевих страв, а його чудовий шлунок перетравлював усе. Звичайно він їв гороховий суп, картоплю і великі темні боби, приготовлені по-мексіканському. Рис, зварений так, як не зуміла б зварити жодна американська господиня, з'являвся у нього на столі принаймні раз на день. Замість масла

Мартін їв з хлібом варену сушню, — це було набагато дешевше, ніж свіжі фрукти. Зрідка він дозволяв собі таку розкіш, як шматок яловичини або суп із кісток. Двічі на день він пив каву без молока; ввечері її заступав чай, але й кава, і чай були приготовлені артистично.

Мартінові доводилося бути ощадливим. Його відпочинок поглинув майже все, що він заробив у пральні, а ринок, куди він послав свої роботи, так далеко, що мали минути тижні до першого можливого виторгу. Він жив відлюдно, відвідуючи лише Рут і Гертруду, і за один день встигав стільки, скільки хтось інший робив би за три. Спав він знов по п'ять годин на добу, і тільки його залізне здоров'я давало йому змогу працювати день у день по дев'ятнадцять годин. Мартін не гаяв ані хвилини. На дзеркалі в нього висів список нових слів, і, голячись, одягаючись або зачісуючись, він повторював їх напам'ять. Такі самі списки висіли на стіні над гасницею, і він заучував їх, коли готував їжу або мив посуд. Списки ці весь час мінялися. Кожне незнайоме або малознайоме слово, що траплялося при читанні, він одразу ж виписував і, коли таких слів збиралося чимало, друкував їх і вивішував на стіні або на дзеркалі. Він навіть носив такі списки в кишені, заглядаючи в них принагідно на вулиці або в крамниці.

Мартін пішов ще далі. Читаючи твори визнаних письменників, він зазначав усі їхні досягнення, усі особливості їхнього стилю, викладу, їхніх поглядів, їхні порівняння й дотепи — словом, усе, що сприяло їхньому успіхові. І все це він виписував і вивчав. Він не збирався механічно наслідувати. Він тільки шукав загальні принципи літературної творчості. Мартін складав довгі списки примітних і ефектних прийомів, завважених у багатьох письменників, і, порівнюючи ці приклади, намагався вивести якісь загальніші засади, а відтак і виробити свої власні оригінальні прийоми, і застосовувати їх з тактом і мірою. Так само він занотував у списки влучні вислови живої мови, —то їдучі, як кислота, то палючі, як огонь, то яскраві, ніжні й соковиті, як оази в безплідній пустелі буденного слова. І скрізь він шукав внутрішніх принципів. Щоб навчитися чогось самому, він хотів знати, як це роблять інші. Йому мало було тільки споглядати образ краси. У своїй тісній лабораторії-спальні, де кухонний чад мішався з галасом Маріїних дітлахів, що зчиняли

І за стіною чистий шарварок, він розтинав красу й вивчав її анатомію, і все ближче був до того, щоб уміти

її творити.

Таку вже він мав вдачу, що міг працювати тільки свідомо. Працювати наосліп, напомацки, не знаючи, що робиш, покладаючись тільки на випадковість чи щасливу зірку свого таланту, — він ніяк не вмів. Випадковість не задовольняла його. Він до всього ставив запитання — як і чому. Талант його був розважливий, і перше ніж розпочати оповідання або вірш, Мартін тепер ясно уявляв собі всю річ, знав, який буде її кінець і яка до нього дорога. Інакше його спроби були приречені на невдачу. А при тім він цінував і випадкову влучність слів та виразів, що легко й вільно зароджувались у нього в голові і витримували потім критичну перевірку під оглядом краси та сили. Перед такими знахідками він схилявся з подивом, визнаючи, що вони сягають поза свідомі творчі можливості людини.

Розтинаючи красу і шукаючи її джерело, він завжди, однак, пам'ятав, що краса — це глибока таємниця, якої не прозирнути людським оком. Він добре знав з учення Спенсера, що людині не дано пізнати щось до кінця і що таємниця краси така ж незбагненна, як і таємниця життя, ба навіть більше — що краса й життя тісно переплітаються між собою і що він сам — тільки часточка цього незбагненного сплетіння сонячного сяйва, зоряного пилу й дива.

Саме під враженням від цих думок він написав статтю «Зоряний пил», де висміював не принципи критики, а принципових критиків. Це був блискучий філософський твір, повний тонкого гумору. Але й цього разу всі журнали, яким він пропонував статтю, швидко повернули її назад. Однак, висловивши те, що він хотів сказати, Мартін спокійно йшов далі. Він уже звик чекати, поки його думка до кінця визріє, і тоді сідати до машинки. А що та праця не потрапить до друку, мало його непокоїло. Писання було для нього завершенням тривалого розумового процесу, збиранням докупи розрізнених деталей і остаточним узагальненням усіх думок, що обтяжували йому мозок. Написавши, він свідомим зусиллям звільняв свій розум для нових ідей і проблем. З ним було так, як ото буває з деякими людьми, котрі довго таять у собі справжнє чи мниме горе, а потім, порушивши свою терпеливу мовчанку, вибухають нестримним потоком слів і виказують усе до останнього.

РОЗДІЛ XXIV

Минали тижні. Гроші у Мартіна кінчалися, а на видавничі чеки все ще годі було сподіватися. Усі найкращі рукописи повернулися назад, і він знов розіслав їх, а з чорною роботою йому так само щастило. Його маленьку кухню вже не прикрашали різноманітні страви. У Мартіна зосталася лише торбинка рису та кілька фунтів сушених абрикосів, і він п'ять днів підряд їв тричі на день рис та абрикоси. Потім надумав удатися до кредиту. Крамар-португалець, з яким він досі розплачувався готівкою, перестав давати бакалійні продукти в борг, як тільки Мартінів рахунок досяг цифри трьох доларів і вісімдесяти п'яти центів.

— Бачиш, — сказав крамар, — у вас немає роботи, як же ти будеш платити?

Що міг Мартін на це відповісти? Хіба це діло — відкривати кредит здоровому робочому парубкові, який так розледащів, що не хоче працювати?

— Ви заробиш гроші і маєш харчі, — запевняв крамар. — Немає гроші, немає харчі. — І потім, щоб показати, що це суто ділова обачність, а не упередженість проти самого Мартіна, додав: — Випиймо-но, я частую, ти добрий приятель.

Мартін випив, аби засвідчити приязні почуття, та, так і не повечерявши, ліг спати.

Американець, у якого Мартін купував овочі, не так пильно додержував ділових принципів, бо закрив кредит тільки після того, як Мартін заборгував аж п'ять доларів. Пекар спинився на двох доларах, а різник на чотирьох. Мартін підрахував свої борги, виявилося, що він винен чотирнадцять доларів і вісімдесят п'ять центів. Треба було вже платити і за машинку, але він сподівався, що два місяці зможе користуватися нею в кредит, що становитиме ще вісім доларів. На цьому усі фінансові можливості Мартіна вичерпувались.

Останнє, що він купив в овочевій крамниці, був мішок картоплі, і от цілий тиждень він їв тричі на день саму картоплю. Він трохи підтримував свої сили тим, що іноді обідав у Рут, але, відмовляючись із чемності від зайвого шматка, коли на столі була така сила всякої їжі,

зазнавав просто танталових мук. Іноді, згоряючи з сорому, він заходив в обідній час до сестри і їв стільки, скільки насмілювався, — в усякому разі більше, ніж у Морзів.

День у день Мартін пильно працював, і день у день листоноша приносив йому забраковані рукописи. У нього вже не було грошей на марки, і рукописи стосами лежали під столом. Якось йому довелося пробути без їжі сорок годин. Пообідати у Рут він не міг, бо вона поїхала на два тижні до Сан-Рафаеля, а йти до сестри було сором. На довершення всіх злигоднів листоноша приніс того дня п'ять рукописів. Тоді Мартін надів пальто і подався до Окленда. Повернувся він без пальта, зате в кишені подзенькували п'ять доларів. Він заплатив по доларові кожному з крамарів, і в його кухні знов зашкварчало м'ясо з цибулею, запахло кавою, і на столі з'явився цілий горщик вареного чорносливу. Пообідавши, Мартін сів писати і до півночі закінчив статтю, яку назвав «Сила лихварства». Надрукувавши,

ВІН кинув її під стіл, бо від п'яти доларів на марки не лишилося нічого.

Трохи згодом він заставив годинника, потім велосипеда і, заощадивши на харчах, поналіплював марки на всі свої рукописи, щоб знову їх розіслати. У своїй «чорній роботі» для заробітку він разчарувався. Вона теж нікому не була потрібна. Порівнюючи те, що писав сам, з надрукованим по газетах, тижневиках і дешевих місячниках, він бачив, що його роботи кращі, далеко кращі, і все ж нічого не міг продати. Тоді він вирішив зайнятися хронікою і роздобув адресу установи, яка постачала її газетам. Але все, що він послав, незабаром повернулося назад із стереотипним повідомленням, що весь потрібний матеріал постачають штатні співробітники.

В одному з великих журналів для молоді Мартін натрапив на цілу сторінку анекдотів. От де можна заробити! Та його анекдоти було відхилено. Пізніше, коли це вже його не цікавило, він дізнався, що співробітники редакції самі заповнюють цей розділ, таким чином збільшуючи свій заробіток. Гумористичні тижневики повернули йому жартівливі віршики й дотепи, а вірші на злобу дня, які він розіслав по великих журналах, теж не знайшли собі місця. Лишалися ще газетні фейлетони. Мартін був певен, що може написати краще, ніж ті, які звичайно друкуються, і, діставши адреси двох газетних синдикатів, засипав їх фейлетонами. Коли з двадцяти штук йому не пощастило

вмістити жодного, він кинув їх писати. А проте, читаючи кожен день ті історійки в щоденних і тижневих виданнях, Іден бачив, що сам пише незрівнянно краще. Впавши у відчай, він вирішив, що його просто загіпнотизували власні писання і що він не здатен критично оцінити їх і взагалі претендує на казна-що.

Немилосердна видавнича машина функціонувала справно, як завжди. Мартін вкладав рукопис і марку на відповідь у конверта, вкидав його в поштову скриньку, а тижнів через три-чотири приходив листоноша і повертав йому цього рукописа. Певно, там, звідки вернувся рукопис, були не редактори, а тільки добре змащені хитромудрі автомати. Мартін дійшов до такого розпачу, що й зовсім перестав вірити в існування редакторів. Жоден з них досі ні разу не подав ознак життя, а те, що всі його твори поверталися назад без будь-яких пояснень, немов підтверджувало думку, що редактори — це міф, який вигадали й підтримують кур'єри, друкарі та газетярі.

Тільки й радості було у Мартіна, що побачення з Рут, але й ці години були не завжди щасливі. Мартіна безнастанно точив якийсь неспокій, ще гостріший, ніж тоді, коли Рут не кохала його; бо тепер, здобувши її кохання, Мартінові стало ще важче здобути її саму. Він просив почекати два роки, але час летів, а він нічого не досяг. Іден бачив, що їй не до вподоби його робота. Рут не казала цього відверто, одначе й без слів ясно давала це відчути. Вона не сердилась, а просто була невдоволена, хоч інша жінка, не така лагідна, давно б уже вибухнула гнівом. Їй було прикро, що чоловік, якого вона вирішила перевиховати, не корився її волі. Спочатку він був у її руках м'який, як віск, але раптом уперся і не хотів бути схожим ні на її батька, ні на містера Бетлера.

Духовної величі й сили Мартіна вона не помічала або, ще гірше, не розуміла. Цей чоловік, що так легко міг пристосуватися до якої завгодно форми людського існування, був в її очах свавільним і впертим, бо вона не могла перекроїти його по своїй мірці — єдиній, яку знала. Рут не спроможна була стежити за летом його думки і, коли Мартін досягав зависоких для неї верховин, вважала, що він збився з шляху. З людей, яких вона знала, досі ще ніхто не випереджав її розумом, їй завжди були ясні думки батька й матері, братів і Олні, тож, не розуміючи Мартіна, Рут вважала, що винен у тому тільки він. Це

була одвічна трагедія людської обмеженості, що силкується керувати всесвітом.

— Ти звикла схилятись перед вівтарем загальновизнаного, — сказав їй якось Мартін під час розмови про Препса й Вендервотера. — Я згоден, що це великі авторитети, яких вважають за найкращих літературних критиків Сполучених Штатів. Кожен шкільний учитель у країні дивиться на Вендервотера як на провідника американської критики. Проте я читав його статті, і вони видалися мені досконалим взірцем блискучого марнословства. Він просто нудний співець банальності, не більше, і Джелет Берджес добре його висміяв. Та й Препс не кращий. Його «Лісовий мох», наприклад, написано чудово. І коми не викинеш. А тон який урочистий! Жодному критикові в Штатах не платять стільки, як йому. І все-таки — він зовсім не критик, їй-богу. В Англії з критикою куди краще. Біда в тому, що наші критики говорять зрозумілою мовою і говорять прегарно, добропристойно і благородно. Їхні статті нагадують мені недільні проповіді. Це популярні оратори. Вони підтримують ваших професорів філології, а професори підтримують їх. І ні в тих, ні в тих немає бодай однієї оригінальної думки. Вони знають тільки загальновизнане, до того ж і самі вони загальновизнані. Це люди недалекого розуму, і все загальновизнане приліплюється до них так само легко, як етикетки до пляшок. Основний їхній обов'язок — дурманити голови університетській молоді, вимітати з неї всякий проблиск оригінальності і накладати тавро загальновизнаного.

— І все ж, пристаючи на загальновизнане, я ближча до істини, аніж ти, що лютуєш, немов якийсь дикун, що ламає фігури святих, — зауважила Рут.

— Та то ж самі місіонери й потрощили божі образи, — засміявся Мартін. — От шкода, що всі вони подалися до дикунів, і нікому поскидати ці старі образи — добродіїв Вендервотера й Препса.

— А заразом і всіх професорів, — додала Рут. Мартін похитав головою.

— Ні, професори-природники повинні жити. Це справді великі люди. Але порозбивати голови дев'ятьом із десяти професорів філології, цим вузьколобим папугам, — не завадило б.

Присуд над професорами був суворий, а Рут він і зовсім видався блюзнірством. Вона мимоволі порівняла тих солідних, освічених,

елегантно вдягнених професорів, що говорять плавно й спокійно, приємно вражаючи блиском культури, з цим парубком, якого вона чомусь покохала і на якому не сидів пристойно жоден костюм, з чудним хлопцем, який мав випнуті м'язи, що посвідчували про тяжку фізичну працю, а під час розмови гарячкував і, втрачаючи самовладання, замість коректних зворотів вживав образливі слова. Ті хоч одержували добру платню і — ніде правди діти — були справжні джентльмени, а цей не міг заробити ні цента, та й взагалі далеко йому до них.

Рут не вважала ні на Мартінові слова, ані на його аргументи. Що його докази хибні, для неї було ясно, — правда, з суто зовнішніх ознак. Професори мали рацію, бо вони в своїх літературних судженнях досягли успіху, а Мартін — ні, бо не міг продати жодного свого твору. Кажучи його ж словами, вони «добулися всього», а він нічого. Та й як міг мати рацію він, що так недавно стояв у цій самій кімнаті, незграбний і червоний од збентеження, злякано озираючись, щоб не збити плечем якої статуетки, і питав, чи давно помер «Свайнберн», та хвалився, що читав «Ексцельсіор» та «Псалом життя».

Несвідомо Рут сама підтверджувала Мартінові слова, що вона схиляється перед загальновизнаним. Він чудово розумів перебіг її думки, але не хотів над цим замислюватись. Він кохав її незалежно від того, як вона дивиться на Препса й Вендервотера та професорів англійської філології, і чимраз більше переконувався, що деякі опановані ним галузі мислення й знання вона не те що не може осягнути, а просто не знає їх, не знає про їх існування.

Рут була певна, що Мартін зовсім не розуміється на музиці, а його погляди на оперу були ще й зумисне викривлені.

— То як тобі сподобалося? — запитала вона якось, коли вони поверталися з опери.

Того вечора він дозволив собі нарешті піти з нею в театр, цілий місяць суворо заощаджуючи на їжі. Марно прождавши, поки він сам поділиться з нею враженням, Рут, схвильована й зворушена тим, що бачила й чула, заговорила перша.

— Мені дуже сподобалась увертюра, — відповів він. — Чудова.

— А сама опера?

— Теж чудова, тобто оркестр. Але було б далеко краще, якби ті ляльки не стрибали, а сиділи тихо, а то й зовсім пішли б зі сцени.

Рут жахнулася.

— Ти, звісно, не маєш на думці Тетралані чи Барілло?

— Чом ні? І їх, і всю ту братію.

— Але це ж великі артисти! — протестувала вона.

— І все ж своїм безглуздим кривлянням вони тільки псували музику.

— Невже тобі не подобається голос Барілло? — запитала Рут. — Його ставлять на друге місце після Карузо.

— Чом ні — подобається, а голос Тетралані ще дужче. Голос у неї незрівнянний, — принаймні так мені видається.

— Але... але... — затнулася Рут. — Я тебе не розумію, ти зачарований їхніми голосами, а кажеш, що вони псують музику.

— Отож-бо й є. Я багато дав би, щоб послухати їх у концерті, і дав би ще більше, щоб не чути їх, коли грає оркестр. Я, здається, безнадійний реаліст. Великі співаки не завжди великі актори. Слухати, як Барілло співає янгольським голосом якусь любовну арію, а Тетралані, теж наче янгол, відповідає йому під яскраву, барвисту музику, — це насолода. Я, безперечно, визнаю це. Але все враження пропадає, коли я бачу, як довжелезна п'ятипудова Тетралані й куций, жирний, широкогрудий, мов коваль, Барілло прибирають неприродних поз, б'ють себе в груди і, наче божевільні, вимахують руками. І вже зовсім не вкладається в голові, що це любовна сцена між стрункою, чарівною принцесою і прегарним, романтичним принцом. Це ж нісенітниця, маячня, абсурд! Хіба хтось так висловлює своє кохання? Та коли б я задумав отак тобі освідчитися, ти б мені вуха нам'яла.

— Ти просто не розумієш, — заперечувала Рут. — Кожна галузь мистецтва по-своєму обмежена. — Вона пригадала лекцію про умовність у мистецтві, яку чула в університеті. — Малярство має на полотні тільки два виміри, але завдяки майстерності художника ми сприймаємо картину в трьох вимірах. Письменник теж має бути всемогутнім. Ми ж віримо йому, коли він оповідає про потаємні думки героїні, хоч нам ясно, що ні сам автор, ані будь-хто інший їх знати не міг. Те саме можна сказати й про театр, скульптуру, оперу, про будь-яку галузь мистецтва. З деякими суперечностями хоч-не-хоч доводиться миритись.

— Так, я розумію це, —відказав Мартін. —Усяке мистецтво має свої умовності.

Рут була вражена, як влучно він висловився. Хтось подумав би, що він не нахапався випадкових знань з бібліотечних книжок, а теж закінчив університет.

— Але й умовності мають бути правдоподібні, — вів далі Мартін. — Ми визнаємо, що дерева, намальовані на картоні з обох боків сцени, — це ліс. Це умовність, але досить природна. А от коли намальовано море, то хіба ми повіримо, що це ліс? Ніколи. Бо це означало б насилувати свої почуття. Так само й усі ті шалені стрибки, кривляння й вихиляси, що ми оце бачили, не можна вважати за правдоподібну сцену кохання.

— Ти гадаєш, що на музиці знаєшся краще за фахівців? — обурено спитала Рут.

— Ні, зовсім ні. Я просто дозволяю собі мати власну думку. І тільки хотів тобі пояснити, чому слоняча грація мадам Тетралані зіпсувала мені всю принадність оркестру. Може, ті фахівці з музики й мають слушність. Але я волію лишатися самим собою і не хочу підпорядковувати свій смак хоч би й одностайній думці людства. Коли вже мені що не подобається, то не подобається — й край, і нема ніякісінької потреби вдавати, ніби я цим захоплююсь, бо так подобається більшості моїх ближніх. Я не хочу погоджувати свої смаки з модою.

— Але, щоб розуміти музику, потрібна певна підготовка, — заперечувала Рут. — І особливо це стосується опери. Може...

— Може, я не досить підготований, 'щоб слухати оперу? — докінчив за неї Мартін.

Вона кивнула головою.

— Це правда, — погодився він. — Але я навіть радий, що мене не привчали до опери змалку. А то б я сьогодні проливав сентиментальні сльози, і блазенське кривляння високошанованої пари тільки додавало б чарівності їхнім голосам та супровідному оркестрові. Ти маєш слушність. Це дається вихованням. А я вже занадто старий. Мені потрібно або щось реальне, правдоподібне, або зовсім нічого. Непереконлива ілюзія — це очевидний обман, — і саме так я дивлюсь на велику оперу, коли коротун Барілло конвульсивно хапає в обійми цю здоровенну Тетралані, що б'ється в конвульсії, і каже їй про своє палке кохання.

І знову Рут оцінювала Мартінові погляди, виходячи з зовнішніх ознак, спираючись на свою віру у загальновизнане. Бо хто він, власне, такий, щоб мав слушність, а весь культурний світ помилявся? Його слова й погляди не справляли на неї ніякого враження. Рут занадто глибоко вросла у світ загальновизнаного, щоб співчувати бунтарським думкам. Вона з дитинства любила оперу, як і всі люди її кола. То з якого це права Мартін Іден, що донедавна знав тільки простенькі робітничі пісні, береться судити про музику всесвітньо уславлену? Вона сердилась на нього й почувала себе ображеною. У кращому разі, все, що він казав, — просто примха, безглуздий жарт. Але, коли, провівши Рут до дверей дому, він обняв її і ніжно поцілував на прощання, вона забула про все, знов охоплена любов'ю. І, лежачи без сну в постелі, дивувалася — як часто тепер бувало, — чому так мало статися, що вона покохала цього чудного чоловіка і покохала наперекір бажанню своєї родини.

Другого дня Мартін Іден, відклавши «чорну роботу», під свіжим враженням опери і розмови з Рут написав статтю «Філософія ілюзії». Прикрашений маркою конверт з рукописом пустився подорожувати, але йому судилося згодом ще не раз обростати новими марками і вирушати в нові й нові мандри.

РОЗДІЛ XXV

Марія Сільва була бідна і добре знала всі стежки бідності. Для Рут слово «бідність» означало не досить добрі умови існування, і вона його розуміла тільки так. Вона знала, що Мартін бідний, і в думці порівнювала його життя з життям юного Авраама Лінкольна, містера Бетлера та інших, що згодом досягли успіху. Визнаючи, що бідувати не дуже приємно, Рут, як і більшість людей її кола, виправдувала бідність, вважаючи, що вона, немов гостра шпора, спонукає кожного, хто має хоч які-небудь здібності, вибиватися в люди. Тим-то, дізнавшися, що Мартін заставив пальто й годинника, Рут нітрохи не засмутилася. Вона навіть гадала, що це краще, бо нестатки, зрештою, змусять його схаменутись і облишити своє писання.

На змарнілому обличчі Мартіна і запалих Мартінових щоках Рут не помічала слідів голодування. Їй ще й подобалася така зміна в ньому. Це якось ушляхетнювало його й пом'якшувало в ньому оту грубу тваринну силу, що й вабила її і відштовхувала. Іноді її приємно вражав якийсь незвичний блиск у його очах, що робив його схожим на поета і вченого — на того, ким він хотів бути і ким вона хотіла б його бачити.

Але зовсім інше бачила на запалих щоках і в гарячковому Мартіновому погляді Марія Сільва. День у день спостерігала вона, які зміни відбуваються в ньому, залежно від припливу й відпливу його достатків. Вона бачила, як одного дня Мартін вийшов з дому в пальті, а вернувся тільки в піджаку, хоч надворі було холодно й мрячно. Незабаром помітила, що обличчя йому трохи поповнішало і в очах згасли голодні вогники. Так само помічала вона, що після того, як зник велосипед і годинник, його здоров'я знов розквітло.

Знала Марія і те, як багато Мартін працює, бо бачила, скільки гасу виходить у нього за ніч. Праця! Вона розуміла, що він працює ще більше за неї, хоч його робота була зовсім інша. Жінку тільки дивувало, що чим менше він їв, тим ретельніше працював. Іноді, коли їй здавалося, що голод особливо дошкуляє Мартінові, вона приносила йому буханець свіжого домашнього хліба, незграбно приховуючи свій вчинок жартівливим зауваженням, що він, мовляв, сам такого не спече. Іншим разом посилала йому кимось із своїх дітлахів повну миску

гарячого супу, терзаючись сумнівом, чи має вона право відривати цей суп од рота своїх дітей, так би мовити, власної плоті й крові. І Мартін був їй щиро вдячний, бо знав, що коли й є на світі милосердя, то тільки серед бідноти.

Якось, нагодувавши усю свою дітлашню тим, що знайшлося в хаті, Марія Сільва купила на останні п'ятнадцять центів галон [12] дешевого вина і запросила Мартіна випити з нею, коли той прийшов у кухню по воду. Він випив за її здоров'я, а вона за його. Потім вона випила за те, щоб йому пощастило в усіх його справах, а він за те, щоб нарешті з'явився Джеме Грент і заплатив їй за прання. Джеме Грент був поденний тесляр, котрий не завше вчасно сплачував борги і завинив Марії три долари.

Марія й Мартін пили молоде кисле вино натщесерце, і воно їм швидко вдарило в голови. Різні за вдачею, вони обоє були самотні в своїй нужді, і, хоч не згадували про неї жодним словом, вона міцно зв'язувала їх. Марія дуже здивувалась, дізнавшись, що Мартін бував на Азорських островах, де вона жила до одинадцяти років. Ще більше здивувалася, почувши, що він бував і на Гаваях, куди вона потім переїхала з родиною. Але подив її перейшов усякі межі, коли Мартін розповів, що якось відвідав острів Мауї, де вона вийшла заміж. На Кагулуї, де Марія познайомилася із своїм майбутнім чоловіком, Мартін був аж двічі! Авжеж, вона пам'ятає ті судна з цукровою тростиною. То він був серед команди? Ну, й малий же цей світ! А на Вайлуку? І там бував! А чи не знав він там наглядача плантації? Аякже, навіть випивав з ним.

Отак, віддаючися спогадам, вони топили свій голод у поганому кислому вині. Але майбутнє малювалося Мартінові не таким уже безпросвітним. Успіх, здавалося, вже ось-ось — тільки простягти руку. Вдивляючись у змарніле лице цієї спрацьованої жінки, він згадав свіжий домашній хліб і гарячий суп, які вона присилала йому, і в пориві щирої вдячності відчув бажання відплатити їй добром.

— Маріє, — раптом сказав він, — що б ви хотіли мати? Вона здивовано глянула на нього.

— Що б ви хотіли мати в цю хвилину, якби це було можливо?

— Черевики на всі діти, сім пар черевики.

— Ви їх матимете, — оповістив він, а вона сумно кивнула головою. — Ну, а ще? Чого б ви хотіли найбільше?

В очах Марії промайнула добродушна усмішка. Цей хлопець жартував з нею, а вона давно вже забула, що таке жарти.

— Тільки добре подумайте, — застеріг Мартін, коли вона розкривала вже рота.

— Ну, добре, — сказала вона. — Я вже все подумала. Я б хотіла мати будинок, своя будинок, і не платити сім доларів на місяць.

— Ви його матимете, — запевнив Мартін, —і незабаром. А тепер скажіть своє якнайбільше бажання. Уявіть собі, що я — бог і обіцяю вам зробити все, що ви хочете. Ну, кажіть, я слухаю.

На хвилину запала врочиста мовчанка. Марія думала.

— А ви не будете злякався? — спитала вона.

— Ні, ні, — засміявся він, — не злякаюсь. Кажіть сміливо.

— Дуже багато я хотіла, — ще раз попередила вона.

— Нічого, нічого. Кажіть.

— Ну, от... — Марія по-дитячому глибоко зітхнула, лагодячись висловити найсокровенніше, чого вона жадала від життя. — Я хотіла б мати молочна ферма, гарна молочна ферма... Щоб було багато корів, багато земля і багато паша. І щоб недалеко від Сан-Леандро, — там моя сестра. Я продавала б молоко в Окленд і мала б сила грошей. Джо й Нік не пасли б корів, а ходили до школи. Може, вони змогли б стати гарні машиністи і служили б на залізниці. Атож, я б дуже хотіла молочна ферма.

Вона замовкла і глянула на нього блискучими очима.

— Ви її матимете, — швидко відказав він.

Марія кивнула головою і випила за здоров'я великодушного дарителя, хоч дар цей — вона була певна — їй ніколи не мати. Але він бажав їй добра від щирого серця, і вона в душі була йому вдячна, наче й справді одержала той дарунок.

— Так, Маріє, — сказав він, — Нік і Джо не пастимуть корів, усі ваші діти ходитимуть до школи й цілий рік носитимуть черевики. І ферма у вас буде, добряча ферма. І будинок де жити, і стайня, ну й хлів для корів. Будуть і курчата, свині, городина, садок — одне слово, усе що треба. А корів буде стільки, що доведеться найняти робітника, навіть двох. Вам уже нічого не доведеться робити, тільки про дітей дбати. А як нагодиться добрий чоловік, то й заміж вийдете й відпочиватимете, а господарювати буде вже він.

Щедро поділившися з Марією своїми майбутніми достатками, Мартін пішов заставляти свій єдиний пристойний костюм. Тільки безвихідна скрута могла довести його до цього, бо тепер він позбавив себе змоги бачитися з Рут. Іншого пристойного костюма у нього не було, а в тому вбогому, що мав, міг піти до різника, пекаря або до сестри, але про те, щоб завітати до Морзів, годі було й думати.

Він працював далі, почуваючи себе дуже нещасним, майже втративши всяку надію. Йому почало вже здаватися, що й другу битву програно і що хоч-не-хоч він муситиме стати на службу. Тоді б усі були задоволені — крамарі, сестра, Рут і навіть Марія, якій він заборгував за місяць. Два місяці він не платив за прокат машинки, і прокатний пункт вимагав або грошей, або назад машинку. Мало не в розпачі Мартін ладен був уже замиритися на якийсь час. Він пішов складати іспит на залізничного поштаря і, на свій подив, пройшов першим. Отже, посаду було йому забезпечено, хоч ніхто не знав, коли відкриється вакансія.

Але в один з найгірших його днів у бездоганній видавничій машині щось зіпсувалося. Певно, її погано змастили чи зіскочило якесь коліщатко. Якось уранці листоноша приніс йому тоненького конверта. Вгорі зліва стояв штамп «Трансконтинентального місячника». В Мартіна тьохнуло серце і від раптової кволості затремтіли коліна. Насилу дійшовши до своєї кімнати, він сів на ліжко, все ще не розкриваючи конверта, і в цю мить зрозумів, що й справді можна вмерти, несподівано одержавши щасливу звістку.

Певна річ, звістка тут щаслива. Рукопису в цьому тонкому конверті не було, значить, його прийнято. Мартін пам'ятав, що в «Трансконтинентальний місячник» він послав «Передзвін», одне з своїх «страшних» оповідань на п'ять тисяч слів. А що першорядні журнали платять одразу ж після прийому рукопису, то в конверті, очевидно, чек. Два центи за слово — двадцять доларів за тисячу; чек має бути на сто доларів. Сто доларів! Коли розривав конверта, в пам'яті постали всі його борги: 3 долари 85 центів — бакалійникові, 4, 00 — різникові, 2, 00 — пекареві, 5, 00 — за городину; разом 14, 85. Далі за кімнату 2, 50 і за місяць наперед — 2, 50; за прокат машинки 8, 00 і за місяць наперед 4, 00, разом 31, 85. Крім того, треба викупити заставлені речі. Годинник — 5, 50, пальто — 5, 50, велосипед — 7, 75, костюм — 5, 50 (60 відсотків застави — та то дарма). Все разом — 56,

10. Перед ним горіли огненні цифри — сума боргу і решта від сотні — 43 долари 90 центів. Коли він віддасть усе, що напозичав, і викупить усі свої речі, у нього в кишені ще бряжчатиме 43 долари 90 центів. До того ж за кімнату й за машинку буде заплачено наперед.

Тим часом Мартін вийняв з конверта надрукованого на машинці листа і розгорнув його. Чека не було. Він глянув у конверт, підніс до світла і, не вірячи своїм очам, розірвав його хапливим рухом. Чека не було. Він почав читати листа, швидко перебігаючи рядок по рядку, щоб крізь редакторські похвали його оповіданню дійти до суті — тобто до пояснення, чому не прислано чека. Пояснення такого він не знайшов і враз якось пригас.

Лист вислизнув йому з рук, очі потьмяніли, і, впавши на ліжко, він з головою закутався в ковдру.

П'ять доларів за «Передзвін»! П'ять доларів за п'ять тисяч слів! Замість двох центів за слово — один цент за десять слів! А редактор ще й хвалить його оповідання! Чек Мартін одержить тільки тоді, коли оповідання буде надруковано. Отже, всі ці обіцянки платити щонайменше два центи за слово і то одразу, як рукопис приймуть, — брехня! Оця брехня й збила його з пантелику. Якби він знав це раніш, нізащо не писав би. Пішов би служити заради Рут. Мартін згадав той день, коли вперше почав писати, і жахнувся — стільки часу він згаяв. І все це, щоб заробити цент за десять слів! Певно, величезні гонорари деяких письменників, що про них він читав, — теж брехня. Усі відомості про літературну кар'єру, що їх він почерпнув із газет, брехливі, і у нього є доказ.

Номер «Трансконтинентального місячника» коштує 25 центів, а вишукана художня обкладинка засвідчує його першорядність. Це солідний, шанований часопис, він почав виходити задовго до того, як Мартін Іден на світ народився. На його обкладинці стало красуються слова великого письменника, що сповіщають про високу місію «Трансконтинентального місячника». Твори того письменника вперше побачили світ саме під цими обкладинками. І цей вельміповажний, високонатхненний журнал платить п'ять доларів за п'ять тисяч слів! Мартін пригадав, що той славетний письменник недавно помер на чужині в страшенних злиднях. Та це й не диво, коли авторам платять так щедро!

Так, він упіймався на гачок. Газети набрехали йому про письменницькі гонорари, і він змарнував два роки. Але тепер уже дзуськи. Більше він уже й рядка не напише. Він зробить те, чого хочуть від нього Рут і всі інші — піде служити. Тут Мартін згадав про Джо, що блукає по країні вічного свята, і заздрісно зітхнув. Щоденна робота по дев'ятнадцять годин давалася взнаки. Однак Джо не кохав і не мав відповідальності перед коханням, тож міг сміливо мандрувати по країні вічного свята. А в нього, Мартіна, була мета, ради якої варто працювати, і він таки працюватиме. Завтра ж уранці почне шукати роботу. Сповістить Рут, що змінив свої погляди й готовий вступити до контори її батька.

П'ять доларів за п'ять тисяч слів, за десять слів один цент — ото ринкова ціна мистецтва! Несправедливість, брехня і підлота, які спіткали Мартіна, не давали йому спокою, а під його приплющеними повіками горіло огнисте число — 3 долари 85 центів — борг бакалійникові. Його морозило, ломило всі кістки. Особливо нило в попереку. Боліла голова — тім'я, потилиця, здавалося, болів і пухнув самий мозок, а біль над бровами був просто нестерпний. Під повіками пекло безжальне число 3, 85. Щоб не бачити його, Мартін розплющив очі, але сонячне світло в кімнаті було занадто різке. Він знов заплющив очі, і знову перед його зором спалахнуло те саме — 3, 85.

П'ять доларів за п'ять тисяч слів, за десять слів один цент! Ця думка нав'язла йому в голові, і годі було її збутися, так само, як і отих 3, 85. Але раптом те число потьмяніло, і він з цікавістю завважив, що натомість з'явилось 2. А, це пекареві, подумав Мартін. Далі виринуло 2, 50. Кому це? Щоб пригадати, він так напружувавсь, немов це було питання життя й смерті. Комусь він справді завинив два з половиною долари, але кому? І він почав блукати по нескінченних коридорах пам'яті, зазираючи в усі комірки, завалені уривками знань та споминів, але марно шукав там відповіді. Здавалось, минули цілі віки, як нараз без будь-яких зусиль пригадав, що винен стільки Марії. З великою полегкістю глянув на екран під повіками, що завдавав йому такої муки. Він розв'язав питання і тепер може спочити. Та даремно! Число 2, 50 зникло, але зараз же його заступило огнисте 8. А це кому винен? І він знов мусив кружляти по темних завулках споминів, шукаючи відповіді.

Як довго тяглися ці розшуки, Мартін не знав — либонь, дуже довго — аж раптом у двері постукали: Марія питала, чи він, бува, не захворів. Мартін відповів глухим незнайомим голосом, мовляв, що просто задрімав. 1 здивувався, що в кімнаті так темно. Листа він одержав о другій годині дня, а тепер уже вечір. Певно, він таки хворий.

Перед ним знову виринуло число 8, і він знов мусив його розгадувати. Але тепер він став хитріший. Йому зовсім не треба нишпорити у себе в мозку. Дурний, що досі не здогадався. Він натиснув важіль, і навколо нього закрутився його розум, закрутилось дивовижне колесо долі, прудка карусель пам'яті, і верткий глобус мудрості. Швидше й швидше оберталися вони, поки не затягли його в свою круговерть і не кинули в чорну хлань хаосу.

Мартін зовсім не здивувався, опинившись у пральні. Він качав накрохмалені манжети і раптом побачив на них якісь цифри. Певно, це новий спосіб мітити білизну, подумав він, але придивившись, розгледів на одній манжеті число 3, 85. Тоді пригадав, що це борг бакалійникові і що на барабані качальні мигтять його рахунки. І тут у нього виникла чудова думка. Він поскидає рахунки додолу, і тоді не треба буде їх сплачувати. Не встиг подумати, як уже почав з огидою м'яти манжети і шпурляти їх на страшенно брудну підлогу. Купа росла, і хоч усі рахунки розбивалися на тисячу таких самих, Маріїн рахунок на два з половиною долари зоставався. Це означало, що Марія не докучатиме йому з цим боргом, і він великодушно вирішив, що тільки їй і заплатить. Тоді заходився розшукувати її рахунок серед купи манжетів. У розпачі шукав його кілька віків, аж поки до пральні не ввійшов хазяїн готелю, гладкий голландець. Лице його палало гнівом, і він загорлав на весь світ: «Я вирахую вартість цих манжет з твоєї платні!» Купа манжет виросла в цілу гору, і Мартін зрозумів, що його засуджено на тисячу років тяжкої праці, щоб заплатити за них. Нічого не лишалося, як тільки вбити хазяїна готелю і підпалити пральню. Але гладкий голландець випередив його, схопив за комір і почав сіпати. Перекинув Мартіна через стіл для прасування, через плиту, качальню, пральну і віджимальну машини. У Мартіна цокотіли зуби, розболілася голова, так його колотило. Він був просто вражений силою голландця.

Потім знов опинився коло качальні. Вибирав готові манжети, що їх з другого боку укладав до машини редактор якогось журналу. Кожна манжета була чеком, і Мартін пильно дивився на них, пойнятий

гарячковим сподіванням, але все це були порожні бланки. Збігали мільйони років, а він усе стояв і приймав порожні бланки, боячись пропустити свого чека. Нарешті, чек той об'явився. Мартін узяв його тремтячою рукою і підніс до світла. Чек був на п'ять доларів. «Ги-ги!» — засміявся редактор по той бік качальні. «Я вб'ю тебе!» — крикнув Мартін. Він пішов у сусідню кімнату по сокиру і побачив там Джо, що крохмалив рукописи. Мартін хотів його спинити і кинув у нього сокиру. Але сокира повисла в повітрі, а Мартін опинився у прасувальній кімнаті, де лютувала снігова завія. Ні, це був не сніг, а чеки на великі суми, щонайменш на тисячу доларів. Він почав збирати їх у пачки і кожну сотню дбайливо перев'язував стрічкою.

Раптом перед Мартіном з'явився Джо. Стояв і жонглював прасами, сорочками й рукописами. Іноді хапав пачку чеків і теж підкидав їх угору так, що, змішуючись з усякою всячиною, вони підлітали під дах і зникали. Мартін кинувся на Джо, але той вирвав у нього сокиру і шпурнув угору. За сокирою він підкинув і самого Мартіна. Мартін пролетів крізь дах і, наловивши цілий оберемок рукописів, упав додолу. Та тільки торкнувся ногами землі, як знов його піднесло вгору; потім він знов упав і знов злетів у повітря, описуючи нескінченні кола. Здалеку доносився дитячий спів: «Потанцюй зі мною, Віллі. Раз, два, три! Раз, два, три!»

Мартін знайшов сокиру аж на небі, серед Чумацького Шляху чеків, накрохмалених сорочок та рукописів, і вирішив, повернувшись на землю, вбити Джо. Проте на землю він так і не повернувся. О другій годині ночі Марія, почувши крізь тонку перегородку його стогін, увійшла в кімнату і обложила його гарячими прасами, а на запалені очі поклала мокрого рушника.

РОЗДІЛ XXVI

Отже, Мартінові не довелося вранці йти шукати роботи. Він тільки надвечір перестав маячити і запаленими очима обвів кімнату. Його доглядала Мері, восьмилітня Маріїна дочка. Побачивши, що він опритомнів, дівчинка голосно скрикнула. Із кухні прибігла Марія. Вона поклала мозолясту руку йому на гарячий лоб і помацала пульс.

— Ви хочеш їсти? — спитала вона.

Мартін покрутив головою. Йому зовсім не хотілося їсти, і навіть не вірилося, що колись він відчував голод.

— Я хворий, Маріє, — промовив тихо. — Що це зі мною? Ви не знаєте?

— Грип, — відповіла жінка. — Ще два-три день, і все добре... Поки що краще ви не бери їсти. А далі скільки хочеш. Я думала, завтра вже можна.

Мартін не звик хворіти, тож, коли Марія та її донька вийшли, він спробував підвестись і одягтися. В голові йому паморочилося, а очі так боліли, що він не міг і дивитися. Неймовірним зусиллям волі він змусив себе встати з ліжка, але тільки для того, щоб знепритомніти за столом. Через півгодини він якось дістався назад до ліжка і, заплющивши очі, спробував розібратися в своїх болісних відчуттях. Марія кілька разів приходила покласти на голову свіжий компрес, а поза тим давала йому спокій, бувши досить розумною, щоб не турбувати його балачками. Це зворушило Мартіна, і, сповнений вдячності, він бурмотів сам до себе: «Маріє, ви матимете молочну ферму, неодмінно матимете».

Потім він згадав давно минулий вчорашній день. Здавалося, ціле життя пройшло відтоді, як він одержав листа з «Трансконтинентального місячника». З усім колишнім покінчено і в житті розгорнуто нову сторінку. Він надміру натягнув тятиву, зужив на це всю силу і ось лежить плазом. Якби він так не виголоднів, то не схопив би й грипу. А тепер у нього немає сили боротися з хворобою. От до чого він себе довів.

— Яка мені з того користь, що я напишу цілу бібліотеку, коли за це мушу платити життям? — голосно запитав Мартін. — Ні, це не для

мене. Досить мені літератури! Моя доля — контора й рахівничі книжки, щомісячна платня і тихе сімейне щастя з Рут.

Через два дні, з'ївши яйце з грінками й випивши чашку чаю, Мартін попросив принести йому пошту. Але очі йому ще дуже боліли й читати було важко.

— Прочитайте мені, Маріє, — сказав він. — Великі довгі конверти не розпечатуйте. Кидайте їх під стіл. Читайте листи в маленьких конвертах.

— Не вмій, — відказала Марія. — От Тереза ходить школа, вона вмій.

Тереза Сільва, дев'ятилітня дівчинка, розривала конверти і читала листи. Мартін неуважно слухав довгого листа від прокатного пункту, що вимагав сплатити борг за машинку, напружено думаючи, як і де знайти роботу. Але раптом стріпнувся.

«Ми пропонуємо вам сорок доларів за ваше оповідання, — по складах читала Тереза, — якщо ви дозволите зробити в ньому потрібні зміни... »

— Який це журнал? — скрикнув Мартін. — Дай-но сюди листа!

Тепер він і сам міг читати, забувши про біль в очах. Це «Біла миша» пропонувала йому сорок доларів за «Вир» — одне з його перших «страшних» оповідань. Він кілька разів перечитав листа. Редактор одверто казав йому, що ідею твору як слід не опрацьовано, але що вони купують цю річ з огляду на її оригінальність. Якщо він дозволить скоротити оповідання на третину, то, одержавши його відповідь, редакція одразу ж вишле чек на сорок доларів.

Мартін узяв перо й чорнило і написав редакторові, що той може скоротити оповідання навіть на три третини, аби тільки швидше вислали йому сорок доларів.

Тереза побігла вкидати листа до поштової скриньки, а він лежав і думав. Таки не брехня. «Біла миша» платить після прийняття рукопису. У «Вирі» три тисячі слів. Коли відкинути третину, лишиться дві тисячі. Сорок доларів — це якраз по два центи за слово. Виплата після схвалення і по два центи за слово — газети писали правду. А він вважав «Білу мишу» третьорядним журналиським. Виходить, він зовсім не знався на журналах. Гадав, що «Трансконтинентальний» — це часопис першої руки, а там платять по центу за десять слів. «Білу

мишу» мав за ніщо, а вона платить у двадцять разів більше, та ще й одразу після схвалення.

Тепер одно було ясно: коли Мартін видужає, йому нічого йти шукати собі місця. У нього в голові є ще чимало таких оповідань, як «Вир», і, продаючи їх по сорок доларів, він заробить далеко більше, ніж на будь-якій посаді. Саме тоді, коли битва здавалася програною, він її виграв. Його вибір виявився правильний. Шлях перед ним вільний. Почавши з «Білої миші», він журнал за журналом прилучатиме до списку своїх патронів. «Чорну роботу» можна кинути зовсім. На неї він тільки гаяв час, а не заробив і долара. Тепер він віддасться справжній роботі і виявить у ній найкраще, що в собі має. Йому захотілося, щоб у ту хвилину з ним була Рут і розділила його радість. Аж тут поміж листів на ліжку Мартін знайшов одного і від неї. Рут ніжно дорікала йому, дивуючись, чом він так довго не приходить. Він мало не побожно перечитував її послання, приглядався до почерку, милувався кожною рискою і, нарешті, поцілував її підпис.

Відповідаючи Рут, він щиро признався, що не міг її бачити, бо заставив свого єдиного порядного костюма.

Написав також, що був хворий, але що йому вже краще і що через тиждень-два (час, потрібний на те, щоб одержати чек із Нью-Йорка) він викупить костюм і прийде до неї.

Але Рут не могла чекати аж тиждень-два. І надто, коли її коханий хворий. Другого дня вона приїхала до нього з Артуром в екіпажі, на превелику радість Маріїних дітей і всієї сусідської малечі. Сама ж Марія була збентежена до краю. Вона нам'яла вуха дітлашні, що обступила гостей на крихітному ганку, і більше ніж звичайно калічачи свою англійську мову, перепросила за свій неохайний вигляд. Закасані рукава, мильна піна на ліктях і підв'язана замість фартуха мокра рогожа ясно свідчили, за якою роботою її застали. Марія так була ошелешена, побачивши, які поважні гості питають про її пожильця, що навіть забула запросити їх у вітальню. Щоб пробратися до Мартінової кімнати, вони мусили пройти через повну пари кухню, де того дня Марія прала. До того ж від хвилювання жінка ніяк не могла причинити двері, і в кімнату хворого добрих хвилин п'ять линули клуби пари та сморід від простого мила й брудної білизни.

Рут зграбно повернула праворуч, ліворуч, потім знов праворуч і вузьким проходом між столом та ліжком пройшла до Мартіна. Але

Артур повертався занадто круто, і в тому кутку, де Мартін куховарив, заторохтіли горщики та сковороди. Однак Артур не довго лишався в кімнаті. Рут сіла на єдиний стілець, що був у Мартіна, а її брат, вирішивши, що свій обов'язок виконав, вийшов на вулицю і став біля воріт, де його вмить оточили сім нащадків Сільви. Вони розглядали незнайомця, немов яке диво. А навколо екіпажа з'юрмилася дітлашня, мабуть, з цілого кварталу, нетерпляче чекаючи якоїсь драматичної розв'язки. На їхній вулиці екіпажі з'являлися тільки з нагоди весіль та похоронів; тут же ніхто не одружувався і ніхто не помер, тож мало статися щось надзвичайне, на що варто було почекати.

Мартін мало не збожеволів од щастя, побачивши Рут. Маючи щире, повне любові серце, він гостро відчував потребу в співчутті. Він палко жадав співчуття і уявляв його, як обопільне порозуміння; але він ще не переконався, що співчуття Рут пояснюється її сентиментальністю й делікатністю і що випливає воно з лагідності її вдачі, а не з розуміння його, Мартінових, прагнень. Коли Мартін, узявши дівчину за руку, щось говорив їй, кохання спонукало Рут відповідати йому ніжним потиском, і, дивлячись зволоженими блискучими очима на його змарніле обличчя, вона думала, який він змучений та безпорадний.

Коли Мартін розповідав їй про свій розпач від листа «Трансконтинентального місячника» і про те, як він зрадів пропозиції «Білої миші», Рут майже не слухала його. Вона чула ті слова і розуміла їх значення, але не переймалася ані розпачем його, ані захватом. Вона ні на хвильку не могла забути самої себе. Її не цікавило, чи продасть він журналам свої оповідання. Для неї важливо було тільки одне — шлюб. Щоправда, Рут і сама цього не усвідомлювала, як і того, що під бажанням бачити Мартіна «влаштованим» крився прихований материнський інстинкт. Вона б зніяковіла, якби їй хто про це сказав одверто, а то, може, навіть почала б обурено запевняти, що вона думає тільки про те, як допомогти коханому, і бажає йому всякого успіху. Отож, поки Мартін, схвильований, що це ж йому вперше пощастило в письменстві, виливав перед нею всю душу, вона механічно сприймала самі слова і мовчки розглядала кімнату, прикро вражена тим, що бачила.

Це Рут уперше віч-на-віч побачила злидні. Закохані, що терпіли голод, завжди видавались їй романтичними, але їй ніколи не заходило в голову, як вони живуть. Рут і гадки не мала, що все так виглядає.

Дівчина то перебігала поглядом по кімнаті, то спиняла його на Мартіні. Її нудило від запаху намиленої брудної білизни, що йшов із кухні. Певно, Мартін весь просяк цим запахом, якщо та жахлива жінка часто пере, подумала Рут. Неохайність причеплива. Рут приглядалась до Мартіна, і їй уже здавалося, що й він у цьому бруді, їй ніколи не доводилося бачити юнака неголеним, і тепер неприємно було дивитися на його обличчя, що за три дні помітно обросло. Це не тільки надавало йому того похмурого й відразливого вигляду, яким визначався весь цей дім, а ще й підкреслювало його тваринну силу, що її так ненавиділа Рут. Через оті два прийняті рукописи, про які Мартін оповідав з такою гордістю, він ще більше утвердиться в своєму божевіллі. Ще б трохи, і він би здався, пішов служити. А тепер залишиться й далі в цьому жахливому будинку, знову писатиме й голодуватиме.

— Чим це тхне? — раптом запитала Рут.

— Напевно, білизною. Марія пере, — відповів він. — Я вже звик до цього запаху.

— Ні, не те. Це щось інше, якийсь гидкий, затхлий ДУХ.

Мартін потяг носом повітря.

— Я нічого не чую, крім тютюнового диму, — сказав він.

— Ото ж воно й є. Це жах! Чому ти так багато куриш, Мартіне?

— Не знаю. Знаю тільки, що курю більше, коли почуваю себе самотнім. До того ж це давня звичка. Я почав курити ще хлопчаком.

— Погана звичка, —докірливо мовила Рут. —Тут просто дихати неможливо.

— А це вже винен тютюн. Я курю тільки найдешевший. Та зачекай-но. Ось одержу чек на сорок доларів і такого куплю, що й ангели не крутитимуть носом. А воно-таки не погано — два рукописи прийнято за три дні! Ці сорок п'ять доларів стануть мені на всі борги.

— І це за два роки роботи? — дорікнула Рут.

— Ні, за неповний тиждень. Будь ласка, дай мені он того зшитка край столу, в сірій палітурці. Я в ньому облік веду.

Він узяв зшитка й почав швидко його гортати.

— Так, чотири дні на «Передзвін» і два на «Вир». Сорок п'ять доларів за тиждень — сто вісімдесят за місяць. Де б я міг одержувати таку платню? І це ж я тільки починаю. Мені б і тисячі не вистачило, щоб купити для тебе все, що я хочу. Навіть платні в сумі п'ятсот

доларів мені було б замало. Ці сорок п'ять доларів лишень почин. Дай мені тільки вибитися. Тоді в мене аж курітиме.

Рут не зрозуміла його простомовної метафори і знов заговорила про куріння.

— Та ти й тепер куриш забагато, а гатунок тютюну тут нічого не зарадить. Курити — це взагалі погана звичка. Ти наче димар, чи комин ходячий, або живий вулкан. Це просто жахливо! Любий Мартіне, ти ж і сам це розумієш!

Вона нахилилась до нього і глянула благально, а він, побачивши зблизька її ніжне личко й чисті блакитні очі, знову відчув свою мізерність перед нею.

— Я хочу, щоб ти кинув курити, — прошепотіла Рут. — Прошу... ради мене.

— Гаразд, кину! — вигукнув він. — Я зроблю все, що ти скажеш, моя люба, все!

І тут її облягла велика спокуса. Побачивши, як легко й покірно він йде на поступки, Рут подумала, що коли б зараз попросила його кинути писати, він виконав би її бажання. Слова ті були вже в неї на губах. Але Рут їх не вимовила — просто не насмілилася. Тільки пригорнулася до нього й прошепотіла:

— Ти ж знаєш, що я прошу цього зовсім не заради себе, а заради тебе самого. Курити тобі зле. Та й взагалі не годиться бути рабом, тим паче рабом звички.

— Але я навіки твій раб, —усміхнувся він.

— Тоді я відразу ж почну наказувати.

Вона дивилася на нього пустотливо, хоч у глибині душі жалкувала вже, що не попросила про те, чого найбільше хотіла.

— Я готовий коритися вашій величності.

— Гаразд. Ось мій перший наказ: голися щодня. Глянь, як ти подряпав мені щоку.

Отже, все закінчилося пестощами і веселим сміхом. На одному Рут уже наполягла, а за один раз домагатися більшого не зважилась. Вона трохи задовольнила свою жіночу гордість тим, що змусила Мартіна кинути курити. Іншим разом умовить його піти на службу, бо він же обіцяв у всьому виконувати її волю.

Рут підвелася і почала оглядати кімнату. Придивилася до виписок, розвішаних, немов білизна, на мотузках, ознайомилася з блоком, за

допомогою якого Мартін підтягав під стелю велосипеда, і дуже засмутилася, побачивши під столом купу рукописів, що нагадали їй, скільки він змарнував часу. Гасниця їй дуже сподобалася, але, зазирнувши на полиці, вона не знайшла там ніяких харчів.

— Ой бідненький, тобі ж нічого їсти! — вигукнула Рут ніжно й співчутливо. — Ти, певно, голодуєш?

— Я тримаю свої продукти у Марії. Так зручніше, — збрехав Мартін. — А з голоду я ще не помираю. Ось глянь!

Рут підійшла ближче й побачила, як на його зігнутій руці під сорочкою твердим вузлом випнулися дужі мускули. Це викликало в ній огиду. Така груба сила ображала її чутливість. Але всім серцем, кров'ю, всіма фібрами свого тіла вона любила й жадала її, і в нез'ясненному пориві Рут і цього разу пригорнулась до нього, а не відсахнулась. І коли він стиснув її в обіймах, її розум, що знав лише зовнішні прояви життя, зчинив справжній бунт, зате серце, злите з самим життям, і все, що було в ній жіночого, святкували перемогу. У такі хвилини Рут відчувала всю повноту свого кохання до Мартіна, завмираючи від насолоди в його палких обіймах. Тоді Рут виправдувала зраду своїм принципам, своїм ідеалам, навіть мовчазну непокору батькам. Вони не хотіли, щоб дочка вийшла заміж за цього чоловіка. Для них її почуття було чимсь ганебним. Іноді воно здавалося таким і самій Рут, коли, не бачивши Мартіна, вона ставала знову холодною, розважливою. Та коли вона бувала з Мартіном, то таки кохала його, правда, часом неспокійною, тривожною любов'ю, але все ж то була любов, дужча за неї саму.

— Грип — дурниці, — сказав він. — Трохи тіло ломить та голова болить, ото й усе. Але це й рівняти не можна до тропічної пропасниці, та справді викручує всі кістки.

— А хіба ти хворів на неї? — неуважно спитала Рут, упиваючись блаженним спокоєм у його обіймах.

Механічно розпитуючи юнака далі, вона раптом здригнулася, вражена його словами.

Мартін слабував на пропасницю в таємній колонії прокажених на одному з Гавайських островів.

— Але як ти туди попав? — запитала вона.

Така велична байдужість до себе видавалась їй злочинною.

— Просто випадково, —відповів Мартін. —Я й не думав про прокажених. Утікши зі шхуни, я доплив до берега й подався в глиб острова, щоб там заховатися. Три дні харчувався плодами гуави, дикими яблуками й бананами, що росли у джунглях. А четвертого дня вийшов на звичайну стежку, протоптану людьми. Вона вела в глиб острова під гору, куди я й хотів іти, і на ній були свіжі людські сліди. В одному місці стежка бігла по гірському кряжу — такому гострому, як лезо ножа. Стежка була завширшки яких три фути, а обабіч зяяли бездонні прірви. Там одна добре озброєна людина могла б відбити напад стотисячної армії. Це був єдиний шлях до середини острова. Години за три я опинився в маленькій долині поміж вулканічних гір. Схили довкола було вирівняно смужками терас, щоб вирощувати таро [13], там росли фруктові дерева і серед тих дерев стояло з десяток очеретяних хатин. Як тільки я побачив їхніх мешканців, то одразу зрозумів, куди попав. Досить було першого погляду.

— І що ж ти зробив? — спитала Рут, затамувавши подих. Вона слухала його, наче Дездемона, охоплена страхом, але й зачарована.

— Що ж я міг зробити? їхній старший був добрий дідок. Дарма що однією ногою стояв у могилі, а правив, як король. Він сам знайшов цю долину й заклав там колонію — звісно, проти закону. У них було чимало зброї, ці острів'яни дуже добре стріляють, вони звикли полювати на дикого звіра. Про втечу нічого було й думати. Тож довелося прожити там три місяці.

— А як же ти врятувався?

— Я б сидів там і досі, якби не одна дівчина, напівкитаянка, на чверть біла і на чверть гавайка. Дуже вродлива була вона, бідолашна, і навіть освічена. Її мати жила в Гонолулу і мала мільйонний статок. От ця дівчина й визволила мене. Бачиш, її мати давала гроші на утримання колонії, тож їй нічого було боятися кари за те, що вона мене вивела. Вона тільки взяла з мене клятву нікому не викривати їхнього сховища, і я дотримав її. Тільки тобі я розповідаю про все це. У бідної дівчини тоді з'явилися перші ознаки прокази. На правій руці були трохи скорчені пальці, а вище ліктя маленька плямка. От і все. Досі вона вже, мабуть, померла.

— І ти не боявся там жити? А, певно, був радий, що втік не заразившись?

— Ще б пак! — відповів він. —Спочатку було страшно, а потім звик. Мені так жаль було бідолашної дівчини, що я навіть забув про свій страх. Вона була така гарна і на вроду, й душею. Проказа ще ледве торкнулась її, але їй судилося жити первісним життям і поволі розкладатися. Ти й уявити собі не можеш, яка це жахлива хвороба.

— Бідненька! — тихо промовила Рут. — А все-таки не дивно, що вона тебе відпустила.

— Чому? — спитав Мартін, не розуміючи її зауваження.

— Та тому, що вона кохала тебе, — ще тихше відповіла Рут. — Ну, скажи щиро: кохала?

Мартінова засмага на цей час уже зійшла — і від роботи в пральні, і від хатнього життя, а за дні голодування й хвороби він ще й зблід. І от крізь цю блідість до щік його поволі прибила хвиля крові. Він хотів уже сказати щось, але Рут спинила його.

— Мовчи, не треба. Слова тут зайві, — вигукнула вона сміючись.

Проте Мартінові здалося, що в її сміху продзвеніли якісь металічні нотки, а в очах блиснув холод. І враз йому пригадалася буря, яку він колись пережив у північній частині Тихого океану. На мить він знов побачив цю нічну бурю при ясному небі й повному місяці, від якого величезні грізні вали полискували холодом. Тоді перед очима його стала дівчина з колонії прокажених, і він подумав, що вона таки з кохання випустила його.

— То була благородна людина, — сказав він просто. — Вона врятувала мені життя.

Здавалося, на тому був і кінець, аж раптом Мартін почув приглушене ридання. Рут, одвернувшись від нього, дивилась у вікно. Коли вона знов глянула на Мартіна, лице її було спокійне, і в очах ніщо вже не нагадувало морської бурі.

— Я така дурна, — жалісно промовила вона, — але нічого не можу з собою вдіяти. Я так тебе люблю, Мартіне, так люблю. Може, згодом я звикну, але поки що я тебе ревную до всіх тіней минулого. Адже ж твоє минуле повне тіней... Так, так, я знаю, інакше й бути не могло, — не дала вона йому заперечити. — Бідний Артур уже мені махає, щоб іти. Йому набридло чекати. Ну, до побачення, любий... Є якась мікстура, що допомагає одвикнути від куріння, — гукнула вона йому вже крізь двері. — Я тобі пришлю.

Двері зачинилися і знов відхилилися.

— Люблю, дуже люблю! — прошепотіла вона і тільки після цього пішла.

Марія шанобливо провела Рут до екіпажа, намагаючись по дорозі докладно розглянути її одежу — вона ніколи ще не бачила такого пречудового крою. Розчаровані хлопчаки дивились услід екіпажеві, аж поки він не зник з очей, а тоді перенесли всю увагу на Марію, яка враз стала найповажнішою персоною в кварталі. Але хтось з її нащадків розвіяв цю славу, оповістивши, що високошановані гості приїздили не до них, а до їхнього пожильця. Після того Марія знов відійшла в тінь, зате Мартін здобув у довколишньої малечі величезну пошану. В очах Марії він виріс надзвичайно, а якби португалець-бакалійник теж побачив екіпаж, він, певна річ, відкрив би Мартінові кредит ще на три долари й вісімдесят п'ять центів.

РОЗДІЛ XXVII

Сонце Мартінового щастя почало сходити. Другого дня після відвідин Рут він одержав від бульварного нью-йоркського тижневика чек на три долари за три тріолети. Ще через два дні чікагська газета повідомила про схвалення його нарису «Шукачі скарбів», пообіцявши заплатити за нього десять доларів — після опублікування. Ціна була невисока, але ж то був його перший твір, перша спроба висловити на папері свої думки. Нарешті й другу його спробу — велику пригодницьку повість для молоді — наприкінці тижня прийняв місячник «Юність і зрілість». Щоправда, в повісті була двадцять одна тисяча слів, а йому обіцяли заплатити за неї по надрукуванню тільки шістнадцять доларів, тобто приблизно по сімдесят п'ять центів за тисячу слів, та це ж була тільки друга річ, яку він написав. Мартін сам тепер добре бачив, скільки в ній недоробленого.

Проте навіть ранні його твори не можна було назвати сірятиною. Єдине, що було в них незграбного, це властива новакові надмірна сила — наче він стріляв з гармати в горобців. І все-таки Мартін був радий продати свої ранні твори хоч і за безцінь. Він знав, чого вони варті, і давно вже склав їм правдиву ціну. Всі надії Мартін покладав натвори пізніші. Він не хотів стати просто постачальником журнального чтива, а намагався озброїтися всіма знаряддями справжньої творчості.

Від сили своєї Іден і не думав відмовлятися, — навпаки, жадав збільшити її, позбувшися надмірності. Не приглушив він у собі і любові до життєвої правди. Реалістичні риси в своїх творах він силкувався поєднати з красою й примхами уяви. Мартін прагнув натхненного реалізму, перейнятого вірою в людину й високі ідеали. Він хотів показати життя необбріханим, сповненим шукань і невгамовного людського духу.

Читаючи книги, Мартін виявив дві літературні школи. Одна малювала людину мов якогось божественного духа, позбавленого всього земного; друга ж, навпаки, бачила в людині звіра, забуваючи про її духовні потреби й можливості. На думку Мартіна, обидві школи помилялися, бо були занадто однобічні. Треба було знайти щось середнє, найближче до істини, що, не захоплюючись надміру

одуховленням людини, кидало б, одначе, виклик варварському її отвариненню. В оповіданні «Пригода», що не сподобалося колись Рут, Мартін спробував здійснити свій ідеал художньої правди, а в статті «Дух і плоть» висловив теоретичні погляди на це питання.

Але «Пригода» й усі інші оповідання, які він вважав найкращими своїми творами, все ще марно стукали в двері редакцій. Його ранні роботи не мали в його очах ніякої вартості, хіба що ось тільки дали трохи грошей, та й свої «страшні» оповідання, з яких два було продано, Мартін теж не вважав за щось цінне. Вони були напоєні буйною фантазією, що в поєднанні з життєвою правдою і надавало їм певної сили. Таку ото переміш химерного й неможливого з реальним сам Мартін уважав за викрут, — хай навіть і майстерний. Велика література не повинна йти цим шляхом. Такі твори теж можуть бути художніми, але Мартін не визнавав мистецтва, не зв'язаного з правдивими людськими переживаннями. Весь секрет був у тому, щоб вигаданому надати правдоподібності, і це Мартін зробив у своїх «страшних» оповіданнях, які він написав, перше ніж піднісся до вищого, щабля, до рівня «Пригоди», «Радості», «Казана» і «Вина життя».

Три долари за тріолети дали Мартінові змогу сяк-так перебитись аж поки він одержав гонорар від «Білої миші». Перший чек Мартін розміняв у недовірливого бакалійника, лишивши йому долар, як частину боргу, а решту розділив між пекарем та торгівцем овочами. Він ще не розбагатів настільки, щоб дозволити собі їсти м'ясо, і доводилось жити впроголодь. Аж ось раптом прийшов довгожданий чек на сорок доларів. Мартін не знав, як його реалізувати. Він ще ніколи не заходив до банку, а тим більше в грошових справах. Його охопило наївне дитяче бажання піти до одного з великих оклендських банків і там розміняти чек. Але Мартін розумів, що розважливіш було б розміняти його в бакалійній крамниці, бо цим він справить на крамаря певне враження і забезпечить собі надалі більший кредит. Отож, хоч і вельми неохоче, він пішов до бакалійника і, віддавши весь борг, набив собі повну кишеню дрібними грішми. По цьому Мартін розрахувався з іншими кредиторами, викупив костюм і велосипед, заплатив місячний борг за машинку, оплатив кімнату за минулий місяць і за місяць уперед. Після всього у Мартіна лишилося ще майже три долари.

Для нього й ця невеличка сума була цілим багатством. Викупивши свій костюм, він одразу пішов до Рут і по дорозі раз у раз побрязкував у кишені жменькою срібняків. У Мартіна так давно не було грошей, що він не міг випустити з рук срібла, як ото врятований від голодної смерті не може одірвати очей від їжі. Мартін не був ні скупий, ні користолюбний, але в цих грошах бачив щось більше, ніж певну кількість доларів та центів. Це був завдаток його успіху, і викарбувані на монетах орли здавались йому крилатими вісниками перемоги.

Непомітно до нього знов повернулося його переконання, що світ і справді добрий. Тепер же Мартінові здавалося, що він стає дедалі кращий. Протягом довгих тижнів цей світ був сумний і похмурий, але тепер, — коли майже всі борги сплачено, у кишені бряжчать три долари, а в серці розцвітає віра в успіх, — сонце немовби дуже світить та гріє, і навіть злива, що несподівано змочила до нитки перехожих, скидалася на веселу пригоду. Голодуючи, Мартін часто думав про тисячі голодних, розкиданих по всій землі, але тепер, коли він наївся досхочу, ті думки більше не тривожили його. Він думав уже тільки про те, що на світі безліч закоханих. Мимохіть у голові йому почали роїтися мотиви любовної лірики, і, захоплений творчим поривом, він проїхав у трамваї два зайвих квартали.

У Морзів Мартін застав велике товариство. Із Сан-Рафаеля до Рут приїхали погостювати дві кузини, і місіс Морз — мовляв, щоб розважити їх, —заходилася коло свого плану: вона оточила дочку молодими людьми. Ця діяльність розпочалася ще тоді, коли Мартін не мав змоги бачитися з Рут, і тепер була саме в розпалі. Місіс Морз запрошувала головне молодих людей, що посідали видне становище. Отже, крім кузин Дороті й Флоренс, у вітальні були два університетські професори, один — латини, а другий — англійської філології, молодий армійський офіцер — шкільний товариш Рут, який недавно повернувся із Філіппін, молодик на ім'я Мелвіл, що був особистим секретарем Джозефа Перкінса, голови об'єднаних трестів Сан-Франціско, і, нарешті, банківський касир Чарлз Хепгуд, чоловік років під тридцять п'ять, випускник Стенфордського університету, член клубів «Ніл» та «Єдність», поміркований промовець республіканської партії під час усіх виборних кампаній, одним словом, людина багатонадійна. Серед запрошених жінок були художниця-портретистка, музика і доктор соціології, що прославилася

філантропійною діяльністю в найубогіших кварталах Сан-Франціско. Але жінки не мали особливого значення в плані місіс Морз — їх запрошено просто для обстанови. Треба ж було чимось приваблювати до дому чоловіків, що роблять блискучу кар'єру.

— Тільки не гарячкуй, коли розмовлятимеш, — шепнула Рут нареченому, перше ніж познайомити його з гістьми.

Спочатку Мартін почував себе дуже незручно, ніяковів за свою незграбність і особливо боявся за свої плечі, які знову, здавалося, от-от зачеплять меблі чи яку статуетку. Ці люди онесмілювали Мартіна. Він ще ніколи не бував у такому добірному й численному товаристві. Банківський касир особливо зацікавив його, і він вирішив при першій нагоді познайомитися з ним ближче. Під несміливим поводженням Мартіна таїлося його могутнє «я», Іденові хотілося неодмінно помірятися силою з цими людьми, щоб з'ясувати, чого їх навчили книжки й життя і чого ще не встиг навчитися він.

Рут часто поглядала на Мартіна, стежачи, як він поводиться, і була приємно здивована, побачивши, як легко й невимушено він розмовляє з її кузинами. Мартін справді почував себе з ними добре, бо вже сидів

і не мав чого непокоїтися за свої плечі. Рут знала, що її кузини — дівчата з вищого світу, і дивувалася, коли вони, ділячись перед сном своїми враженнями, розхвалювали Мартіна. А він, звикши в своєму колишньому товаристві бути душею всіх вечірок та недільних гулянок, побачив, що й тут можна жартувати й пересипати мову дотепами. Отож того вечора, коли за його спиною стояв успіх і підбадьорливо поплескував по плечі, Мартін міг сміливо сміятися сам і смішити інших.

Але під кінець вечора побоювання Рут усе-таки справдилися. В кутку вітальні Мартін розмовляв з професором Колдуеллом, і, хоч руками юнак і не вимахував, пильний погляд Рут помітив, що в очах його занадто часто спалахують вогники, що говорить він занадто швидко й палко і що кров заливає йому щоки дуже густим рум'янцем. Не вміючи приховувати й стримувати свої почуття, Мартін становив різкий контраст із молодим професором.

Але Мартінові байдуже було до зовнішності. Він одразу ж побачив, який розвинений його співрозмовник, і оцінив його знання. Юнак зовсім не таким уявляв собі звичайного професора філології. Мартінові пощастило перевести розмову на теми, пов'язані з

філологією, дарма що Колдуелл спершу ухилявся. Цього Мартін зовсім не розумів — чому у вищих колах не заведено розмовляти на фахові теми.

— Це ж неправильно — уникати розмов про свою спеціальність, — казав він Рут ще за кілька тижнів до цього вечора. — Навіщо тоді збираються чоловіки й жінки, як не для того, щоб поділитися найкращим, що в них є? А найкраще в людині те, чим вона цікавиться, що дає їй заробіток, на чому вона спеціалізується, над чим просиджує дні й ночі, що бачить навіть у сні. Уяви собі, що містер Бетлер, додержуючись приписів* доброго тону, надумав би виголошувати свої погляди на творчість Поля Верлена, німецьку драму чи романи д'Аннунціо. Та ми з нудьги померли б! Коли б уже довелося слухати містера Бетлера, то я волів би почути од нього про юриспруденцію. Це в ньому найкраще, а життя таке коротке, що хочеться брати від людини тільки найкраще, що вона може дати.

— Але ж, — відказувала Рут, — є теми однаково цікаві для всіх.

— Ні, ти помиляєшся, — палко заперечив Мартін. — І в вищому світі всі чи майже всі члени наслідують найкращих представників свого класу. А хто вони такі, оті найкращі в товаристві? Ледарі, багаті ледарі. Їм здебільша невідоме те, що знають люди, які щось роблять корисне. Тож, природна річ, ледарям нудно слухати про працю, вони зводять правило, що забороняє про це розмовляти. Так само вони встановлюють, про що можна розмовляти: модна опера, модний роман, карти, більярд, коктейлі, автомобілі, кінські виставки, ловля форелі, полювання, яхти тощо. Тобто речі, на яких ледарі добре розуміються. Кінець кінцем, це теж професійні розмови тільки ледарів. А найсмішніше, що багато розумних, освічених людей дозволяють цим ледарям так ошукувати себе. Щодо мене, то я хочу, щоб людина ділилася зі мною найкращим, що вона має. Називайте це нетактовністю чи вульгарністю чи як там хочете.

Але Рут не розуміла Мартіна. В усіх цих нападках на загальновизнане вона вбачала тільки його зухвалі вибрики.

Тим часом Мартін заразив професора Колдуелла своєю запальністю і змусив до щирості. Підійшовши до них ближче, Рут почула, як Мартін сказав:

— Але в університеті ви, звісно, не проголошуєте такої єресі?

Професор знизав плечима.

— Я чесний платник податків і лояльний громадянин. Сакраменто [14] надає нам субсидії, і ми мусимо з ним рахуватися, так само, як з університетською радою, з партійною пресою, вірніш, із пресою обох партій.

— Це зрозуміло, але ви, певно, почуваєте себе, як риба без води? — озвався Мартін.

— Та в університетському ставку таких, як я, небагато. Часом мені справді здається, що я не в своїй стихії. Уявляю себе десь то в Парижі, серед літераторів та журналістів, то в печері пустельника або серед якогось сумовитого циганського гурту, де я попиваю кларе — у нас його називають італійським вином. Харчуюся в дешевих їдальнях Латинського кварталу й галасливо нападаю на всякі усталені погляди. Іноді мені здається, що по натурі я радикал. Щоправда, в багатьох питаннях я не певен. Я стаю несміливий перед лицем свого людського безсилля, що не дає мені змоги охопити всі великі проблеми людства й життя.

Слухаючи його, Мартін мимоволі пригадав «Пісню пасатного вітру»:

Я найдужчий удень,
Та й як місяць зійде,
Я вітрила однак надимаю.

Він мало не наспівував про себе ці слова. Раптом йому спало на думку, що Колдуелл нагадує йому північно-східний пасат — стійкий, холодний і дужий. Професор був урівноважений, на нього можна було покластись, але водночас у ньому було щось і непевне. Мартін відчував, що він ніколи не висловлюється до кінця, так само як і пасатний вітер ніколи не дме щосили, а завжди лишає трохи резерву. Образні видива знов розбуялися в Мартінові — його мозок був відкритим сховищем фактів, подій і уявлень, які лежали там у певному порядку. Що б не траплялося в дійсності, з уяви його яскраво виринало щось подібне або протилежне. Це відбувалося якось автоматично, так що кожне враження даної миті викликало якийсь образний спогад. Як колись обличчя Рут у хвилину ревнощів нагадало йому забуту бурю при місячному світлі, так тепер професор Колдуелл оживив перед ним

картину океану: північно-східний пасат, що жене сиві хвилі по багряному морю. Весь час перед його очима на екрані свідомості пропливали нові й нові марева, що не тільки не порушували плину його думок, а, навпаки, додавали їм ясності. Ці марева були відгомоном його колишнього життя, усього пережитого й перечитаного за вчорашній день чи за минулий тиждень, були незліченною масою видив, що їх він бачив і вві сні і наяву.

Отак, не перестаючи слухати плавної мови професора Колдуелла, людини розумної і культурної, Мартін побачив усе своє минуле. Він побачив себе справжнім шибайголовою в крислатому капелюсі й двобортній куртці, що бешкетував до тих меж, щоб не зайти в конфлікт з поліцією. Мартін не обманював себе і не прикрашав голої правди. Один час він був звичайним шибайголовою, ватажком зграї, що завдавала клопоту поліції і тероризувала чесних мешканців робітничих кварталів. Але згодом його ідеали змінилися. Він дивився на добре вихованих і гарно вдягнених чоловіків та жінок, упивався атмосферою витонченої культури і тут-таки бачив привид своєї ранньої молодості — бешкетного забіяку в крислатому капелюсі й двобортній куртці. І ось цей забіяка розчинився в ньому, Мартіні Ідені, що сидів обік професора університету й жваво з ним розмовляв.

Кінець кінцем, Мартін ніде не почував себе на своєму місці. Просто він умів пристосуватися до будь-яких обставин, через те його й любили скрізь; він ніколи не пас задніх ані в роботі, ані в гульні, вмів повсюди відстояти свої права й належну до себе пошану. Проте ніде він не пускав коріння. Люди, які оточували Мартіна, були задоволені з нього, але сам він не відчував задоволення. Його завжди мучив якийсь неспокій, завжди кликав кудись таємничий голос, і він блукав світом, аж поки нарешті знайшов книжки, мистецтво й кохання. І ось тепер він мав усе це, з усіх своїх давніх товаришів по пригодах єдиний, що зміг потрапити до дому Морзів.

Та всі ці думки й спогади не заважали йому слухати професора. Уважно, хоч і критично стежачи за його словами, він переконався, які широкі знання має його співрозмовник. Заразом побачив і великі прогалини у власній освіті — цілі галузі знань були йому невідомі. Проте завдяки Спенсерові він знав загальні основи сукупності знань. Потрібен тільки час, щоб до тих основ додати конкретного змісту. І тоді — побачимо, хто сяде на обмілину! — подумав Мартін. Але

навіть оце зараз, відчуваючи себе біля ніг професора, шанобливо і зосереджено слухаючи його, Мартін почав уловлювати якусь хибу, ледь помітну, що не завважив би, якби вона не повторювалася кілька разів. Коли ж Мартін зрозумів її, почуття нерівності одразу зникло.

Рут удруге підійшла до них саме тоді, коли почав говорити Мартін.

— Я скажу вам, у чому ви помиляєтесь, тобто що хибне у ваших поглядах, — озвався він. — Вам бракує знань з біології, ви не лишаєте їй місця в своїй системі. Я маю на увазі справжню наукову біологію, починаючи з лабораторних дослідів та спроб оживити неорганічну тканину і кінчаючи найширшими естетичними й соціологічними узагальненнями.

Рут була приголомшена. Вона два роки слухала лекції професора Колдуелла й дивилась на нього, як на живу скарбницю найрозмаїтіших знань.

— Я не зовсім розумію вас, — нерішуче промовив професор. Але Мартін був певен, що той чудово його розуміє.

— Спробую пояснити, — сказав він. — Ознайомлюючись свого часу з історією Єгипту, я вичитав, що не можна зрозуміти єгипетське мистецтво, не вивчивши характеру самої країни.

— Цілком слушно, — підтвердив професор.

— А мені здається, — провадив Мартін далі, — що й характер країни не можна вивчити, не збагнувши суті й будови самого життя. Як можемо ми зрозуміти закони й лад, релігію і звичаї, не знаючи природи людей, що створили їх, не знаючи, з чого створені самі ці люди? Хіба письменство не такий самий витвір людини, як єгипетські архітектура чи скульптура? Хіба є в світі щось таке, що не підлягало б законові еволюції? Так, я знаю, що розвиток окремих мистецтв досліджено старанно, але зроблено це суто механічно. Саму людину полишено десь осторонь. Чудово досліджено розвиток різних інструментів, скажімо, арфи, еволюцію музики, пісень, танців, а де ж еволюція самої людини, істотних її органів, що розвинулись у ній раніш, ніж вона створила перший інструмент і проспівала першу пісню? От чого ви не берете до уваги і що я називаю біологією. Це біологія в найширшому розумінні слова. Я знаю, що висловлююся нескладно, але мені важливо викласти саму думку. Вона виникла у мене, коли ви говорили, тому я не встиг її ясніше сформулювати. Ось ви казали про людське безсилля, що заважає нам охопити всі суттєві

чинники. Тож і ви самі — принаймні мені так здається — нехтуєте чинник біологічний, тобто самий той матеріал, з якого виникли всі мистецтва, який є основою всіх людських дій і досягнень.

На подив Рут, Мартіна не було одразу стерто на порох. Відповідь професора, яка так вразила її, дівчина пояснила його поблажливістю до молодості співбесідника. Професор Колдуелл хвилину сидів мовчки, перебираючи пальцями ланцюжок від годинника.

— Знаєте, —промовив він нарешті, — мені вже раз довелося почути такий самий закид від однієї видатної людини, вченого-еволюціоніста Жозефа Леконта. Він помер, і я гадав, що мене вже ніхто не стане викривати. Але от з'явились ви і закидаєте мені те саме. Серйозно кажучи, я мушу визнати, що ваше зауваження певною мірою, навіть великою мірою, слушне. Моя освіта занадто класична й перестаріла, коли говорити про загальніші ділянки знань, а тут ще й деяке вроджене недбальство — все це не дає мені змоги надолужити прогаяне свого часу. Чи повірите ви, що я ніколи не був ні у фізичній, ані в хімічній лабораторії? А це так. Леконт мав рацію, і ви, містере Ідене, теж принаймні почасти маєте.

Знайшовши якийсь привід, Рут гукнула Мартіна і, одвівши його, прошепотіла:

— Що це ти захопив у полон професора Колдуелла? Може, з ним ще хтось хоче поговорити?

— Вибач, — винувато мовив Мартін. — Але я розворушив його, і виявилось, що він дуже цікава людина, тож я й забув про все інше. Мені ще ніколи не доводилося розмовляти з таким освіченим і розумним чоловіком. Скажу тобі й ще дещо. Я раніш думав, що всі, хто кінчив університет або посідає високе становище, такі самі освічені й розумні, як він.

— Він виняток, — визнала Рут.

— Я теж так гадаю. То з ким же порадиш мені ще порозмовляти? Ага, познайом мене з отим касиром.

Мартін бесідував з ним хвилин п'ятнадцять, і Рут була дуже задоволена поводженням свого коханого. Ані разу в нього не зблисли очі і не спалахнули щоки, а спокійний тон розмови навіть здивував її. Зате в Мартіна пошана до всіх банківських касирів впала на сто відсотків, і ще того вечора він дійшов переконання, що банківський касир і базікало — це синоніми. Армійський офіцер справив на нього

враження добродушного, простого й здорового юнака, задоволеного своїм становищем, яке дала йому щаслива доля й походження. Довідавшись, що той два роки вчився в університеті, Мартін ніяк не міг зрозуміти, куди ж поділися його знання. Проте й офіцер Мартінові сподобався більше, аніж Чарлз Хепгуд.

— Мене дратує не так саме базікання, — казав він Рут згодом, — як отой пишномовний, самовдоволений і поблажливий тон розмови, і просто шкода часу. Я міг би викласти йому всю історію реформації за той час, що він розповідав мені про злиття об'єднаної робітничої партії з демократичною! Він зважує кожне своє слово, як професійний гравець у покер кожну карту.

— Шкода, що він тобі не сподобався, — відказала Рут. —Він улюбленець містера Бетлера. Містер. Бетлер вважає, що це чесна й певна людина, і прирівнює його до скелі, на якій можна збудувати найбільший банк.

— Охоче вірю, дарма що мало бачив його і ще менше слухав. Але тепер я втратив колишню повагу до банків. Рут, люба, ти не гніваєшся на мене за одвертість?

— Ні, ні, навпаки, це дуже цікаво.

— Ну, звісно! — щиро вихопилось у Мартіна. — Адже я варвар, що вперше спіткався з цивілізацією. А для людини цивілізованої мої перші враження мусять здаватися дуже чудними.

— А якої ти думки про моїх кузин? — спитала Рут.

— З усіх жінок вони мені сподобалися найбільше. Життєрадісні й без особливих претензій.

— А інші жінки тобі теж сподобалися? Він похитав головою.

— Філантропка — це просто папуга, що вміє побазікати на соціологічні теми. Їй-бо, коли б її просвітити наскрізь, то в ній не знайшлося б жодної оригінальної думки. Портретистка нестерпно нудна. Саме пара для касира! А вже музика! Хай і справді в неї дуже спритні пальці, досконала техніка й виразна гра, але в музиці вона нічого не тямить.

— Вона ж чудово грає, — запротестувала Рут.

— Так, зовнішнє в музиці вона опанувала, але внутрішня суть музики їй незрозуміла. Коли я спитав її, як вона ставиться до музики, — ти ж знаєш, мене завжди цікавлять такі речі, — вона нічого не

змогла відповісти; сказала тільки, що боготворить музику, що музика найвище мистецтво, що воно для неї дорожче за життя.

— Ти всіх їх змушував говорити на професійні теми, _ докірливо мовила Рут.

— Признаюся, винний. Але якщо вони й тут не сказали нічого путнього, то уяви собі, як би довелося терпіти, розмовляючи з ними про щось інше. Я думав, що тут, де люди тішаться всіма перевагами культури... — Мартін змовк на хвилину, і перед ним пролинула тінь його ранньої молодості — задерикуватий хлопець у крислатому капелюсі й двобортній куртці. —Я думав, що тут, у світському товаристві, всі чоловіки та жінки розумні й дотепні. А тепер, хоч як мало я знаю, бачу, що більшість їх порожні, як нулі. Тільки професор Колдуелл не такий. То таки справжня людина. Рут просяяла.

— Розкажи мені про нього, — попросила. — Тільки не про те, що в ньому видатне й розумне, — це я й сама добре знаю, — а про те, що ти в ньому побачив прикрого. Мені кортить знати.

— Ой, як би не зморозити чого! — жартівливо вигукнув Мартін. — Може, спочатку ти сама скажеш? Чи ти бачиш у ньому тільки досконале?

— Я два роки слухала його лекції, і тим-то мені цікаво, яке враження він справив на тебе.

— Тобто що мені в ньому не сподобалося? Ну, гаразд. Гадаю, що він вартий усіх твоїх компліментів. В усякому разі, я ще ніколи не зустрічав такої розумної людини. А притім в ньому є якась наче пляма... Ні, ні! — поспішив він додати. — Я не маю на увазі чогось низького чи ганебного. Просто він справляє на мене враження людини, що зазирнула в глиб речей і, злякавшись побаченого, хоче себе запевнити, що не бачила нічого. Може, я неясно висловлюю свою думку? Спробую інакше. Це людина, що натрапила на стежку до таємного храму і не пішла нею; може, вона навіть бачила той храм, але силкується себе переконати, що то їй блиснуло крізь листя марево. Або так: чоловік міг багато дечого зробити, але не вважав це за потрібне, і тепер страждає, що не зробив; він потайно сміявся з нагороди, яку міг одержати за свої діяння, але ще потайніше прагнув цієї нагороди і творчої радості.

— Так я до нього не підходила, — сказала Рут. — І тому не розумію, що ти хочеш сказати.

— Я й сам відчуваю це дуже невиразно, — поступився Мартін. — У мене немає достатніх підстав так думати. Це тільки почуття і, можливо, помилкове. Певна річ, ти знаєш його краще за мене.

Цей вечір вніс у Мартінові почуття якусь плутанину й розлад. Він розчарувався у тих людях, до яких хотів піднестися. І водночас його підбадьорював успіх. Піднестися до тих людей було легше, ніж він сподівався. Дорога виявилась не такою й крутою, а правду мовивши, не крив цього від себе з фальшивої скромності — він уже й перегнав тих, з ким хотів порівнятися, окрім, звісно, професора Колдуелла. Життя й книжки Іден знав краще за них і тільки дивувався, в які закутки й шпарини позаховували вони свою освіту. Йому й на думку не спадало, що сам він наділений незвичайною силою розуму; не знав він і того, що справжніх глибоких мислителів, що доходять до кінцевих висновків, не спіткати у вітальнях Морзів, що вони, мов горді орли, самотньо ширяють в небесній блакиті, високо над землею, над метушливим стадним життям.

РОЗДІЛ XXVIII

Тим часом щастя загубило Мартінову адресу і більше не посилало своїх вісників до його дверей. За двадцять п'ять днів, працюючи в будень і в свято, він написав статтю майже на тридцять тисяч слів, яку назвав «Ганьба сонця». Це був гострий напад на містицизм метерлінківської школи — напад з цитаделі позитивної науки на фантазерів, які мріють про чудеса, хоч у самому житті є багато гарного й чудового, що не суперечить дійсності. Трохи згодом він підсилив свій напад ще двома невеличкими нарисами — «Туга за чудесним» та «Міра людського «я». І знову почав оплачувати подорожі цих статей від однієї редакції до іншої.

За двадцять п'ять днів, витрачених на «Ганьбу сонця», йому пощастило продати на шість з половиною доларів дещо з «чорних робіт». За один анекдот Мартін одержав п'ятдесят центів, а за другий, посланий до першорядного гумористичного тижневика, — цілий долар. Крім того, він ще одержав п'ять доларів за два жартівливі вірші. Та зрештою, вичерпавши свій кредит у крамарів (хоч бакалійник збільшив його до п'яти доларів), ще раз заставив велосипед і костюм. Прокатний пункт вимагав виплати боргу за машинку, безперестанно нагадуючи йому, що за угодою він мусить акуратно платити наперед.

Підбадьорений тим, що збув кілька дрібних речей, Мартін знов узявся до «чорної роботи». Може, зрештою вона дасть йому змогу як-так перебитися. Під столом у нього лежало двадцять коротких оповідань, які забракував газетний синдикат. Мартін перечитав їх ще раз, щоб зрозуміти, як не слід писати газетних оповідань, і, кінець кінцем, виробив собі ідеальну схему: в газетному оповіданні не допускається трагізм, нещасливий кінець, краса мови, гострота думки й тонкість почуття. Власне, почуття має бути, ще й багато, тільки чистого й шляхетного, як у мелодрамах — скажімо, «За бога, вітчизну й царя» або ж «Хоч бідний, та чесний», що ними захоплювався Іден у дні ранньої юності.

Опанувавши ці застереження, Мартін узяв за зразок «Герцогиню» і заходився писати за такою схемою: 1) двоє закоханих розлучаються; 2) завдяки якійсь події вони з'єднуються; 3) весільні дзвони. Третя

частина була величиною незмінною, а перша й друга могли мати безліч варіацій. Розлучити закоханих могло непорозуміння, примха долі, ревниві суперники, жорстокі батьки, хитрі опікуни, лихі родичі тощо. З'єднати їх міг який-небудь геройський вчинок закоханого або закоханої, розквіт почуття в одного з них, вимушене чи й доброхітне визнання хитрого опікуна, лихого родича або ревнивого суперника, розгадка глибокої таємниці, перемога закоханого над дівочим серцем, його благородна самопожертва, і так без кінця-краю. Часом цікаво було дати дівчині ініціативу на шляху до зближення. Поступово багато ще всяких пікантних і цікавих прийомів намислив Мартін. Тільки в одному не смів він давати собі волю — усе неодмінно мало кінчатися весільними дзвонами; хоч би небо завалилося й попадали зорі, а весільні дзвони мали грати. Розмір оповідання теж був наперед визначений: максимум півтори тисячі слів і мінімум тисяча двісті.

Перш ніж остаточно опанувати мистецтво такого писання, Мартінові довелося скласти собі штук шість схем, якими він завжди керувався. Ці схеми нагадували хитромудрі математичні таблиці в кілька десятків шпальт, які можна читати зверху і знизу, з правого боку і з лівого, без розумової напруги робити тисячі різних обчислень, кожне правильне й точне. Послуговуючись такими схемами, Мартін за півгодини накреслював з десяток сюжетів, що їх відкладав і закінчував згодом на дозвіллі. Після цілого дня серйозної праці він міг ще за годину до сну опрацювати одне таке оповідання. Згодом Мартін признався Рут, що міг ліпити їх мало не вві сні. Головне — це скласти схему, а далі робота була механічна.

Мартін анітрохи не сумнівався в правильності своєї формули і добре вже вивчив редакторський смак, тож, посилаючи перші два оповідання, був певен, що вони принесуть йому гроші. І справді, через дванадцять днів він одержав два чеки, кожен на чотири долари.

Тим часом він зробив ще деякі тривожні відкриття щодо журналів. «Трансконтинентальний місячник» хоч і надрукував його «Передзвін», але чека не прислав. Мартінові дуже потрібні були гроші, і він написав до редакції. Замість чека він через два дні одержав ухильну відповідь з проханням надіслати ще яку-небудь свою роботу. Ті два дні Мартін голодував і мусив знов заставити велосипед. Тепер регулярно двічі на тиждень він нагадував редакції про свої п'ять доларів, однак відповіді надходили зрідка і якось ніби випадково. Мартін не знав, що

«Трансконтинентальний місячник» уже кілька років ледь животіє, що то журнал четвертого, а то й десятого ряду, без будь-якого становища, з непевним тиражем, і що тримається цей журнал лише на дрібній рекламі, патріотичних відозвах та оголошеннях, вміщуваних у ньому трохи не з ласки. Не знав Мартін і того, що сам журнал був єдиним джерелом прибутків для редактора й секретаря і що існували вони тільки тим, що раз у раз переїжджали у нове приміщення і при найменшій змозі присвоювали авторський гонорар. Він і гадки не мав, що за його п'ять доларів секретар редакції пофарбував свій будинок в Аламеді і виконав цю роботу особисто, бо був неспроможний платити за ставками профспілки, а штрейкбрехер, якого він найняв, з чиєюсь допомогою упав з драбини і зламав собі ключицю.

Десять доларів за «Шукачів скарбів», проданих чікагській газеті, теж не пощастило одержати. Нарис надрукували — у цьому він переконався, переглядаючи газети в центральній читальні, — але на Мартінові запити редакція не відповідала. Вона ігнорувала його листи. Задля певності декотрі з них Мартін послав рекомендованими. «Це ж просто грабунок, — думав він, — безсоромна крадіжка». Він голодував, а в нього крали його добро, його товар, яким він тільки й міг заробити собі шматок хліба.

«Юність і зрілість» був тижневик; надрукувавши дві третини Мартінової повісті на двадцять одну тисячу слів, він раптом збанкрутував. А з тим зникла й надія на обіцяні шістнадцять доларів.

На довершення всього марно пропало Мартінове найкраще оповідання «Казан». У розпачі кидаючись від журналу до журналу, він послав його до редакції «Хвилі» — світського тижневика, що видавався в Сан-Франціско. Іден вибрав цей часопис головне тому, що містився він недалеко. Перепливши затоку, можна було дістати відповідь. Як же Мартін зрадів, коли через два тижні побачив своє оповідання повністю надрукованим в останньому номері, з малюнками, та ще й на почесному місці. Ідучи в піднесеному настрої додому, він думав про те, скільки йому заплатять за одну з найкращих його речей. Було дуже приємно, що твір надрукували так швидко, а що редактор не повідомив його завчасу — то тим приємніша була несподіванка. Мартін почекав тиждень, два і ще кілька днів, але, кінець кінцем, відчай переміг нерішучість, і він написав редакторові

«Хвилі», висловивши в листі здогад, що, певно, через недогляд секретаря його невеличкий рахунок десь загубився.

Хай навіть і п'ять доларів, міркував собі Мартін, і то б можна було купити бобів та гороху та написати ще з півдесятка не згірших оповідань.

Нарешті від редактора прийшла відповідь, що вразила Мартіна своїм незрівнянним зухвальством.

«Ми вам дуже вдячні, — мовилося в листі, — за ваше чудове оповідання. Усій редакції воно дуже подобається, і, як бачите, ми надрукували його негайно і на почесному місці. Сподіваємося, що ілюстраціями ви задоволені.

Як видно з вашого листа, ви керувалися хибною думкою, ніби ми платимо за незамовлені рукописи. Цього ми ніколи не робимо, а ваше оповідання незамовлене. Одержавши його, ми, природно, вважали, що ви знаєте наші умови. Можемо тільки висловити свій глибокий жаль з приводу цього прикрого непорозуміння і запевняємо вас у нашій незмінній пошані. Ще раз дякуємо за ваш дарунок і сподіваємося на співпрацю в майбутньому. З повагою і т. д. ».

У постскриптумі було додано, що хоч «Хвиля» нікому безкоштовно не надсилається, але редакція на той рік з великою приємністю висилатиме йому журнал.

Після того Мартін почав на першій сторінці кожного свого рукопису зазначати: «Гонорар на звичайних ваших умовах».

«Колись, — утішав він себе, — мені платитимуть на моїх звичайних умовах».

Мартіна раптом охопила гарячка самоудосконалення, і він переробив і виправив «Людну вулицю», «Вино життя», «Радість», «Пісні моря» та інші свої ранні твори. Для роботи йому й тепер було мало дев'ятнадцяти годин робочого дня. Він надзвичайно багато писав і силу-силенну читав, заглушуючи працею муки, які терпів від бажання курити. Прикрашені яскравою наліпкою ліки проти куріння, що прислала Рут, він заховав у найдальший закапелок. Особливо важко було Мартінові без тютюну в дні голодування. Хоч як намагався він приглушити в собі бажання курити, воно не покидало його. Жертву цю він вважав за найбільший у світі подвиг, хоч, на думку Рут, він лише робив те що слід. Вона купила йому на свої кишенькові гроші ліки проти куріння і через кілька днів забула про них.

Хоч Мартін ненавидів і зневажав свої написані за схемою газетні оповідання, але вони мали успіх. Ці твори дали йому змогу викупити заставлені речі, сплатити більшість боргів і придбати нові шини до велосипеда. Завдяки цим оповіданням у нього в казанку щодня щось кипіло і ще лишався час для поважної роботи; підохочувала його згадка про сорок доларів, одержаних від «Білої миші». Він підтримував свою віру цим спогадом і був певен, що справжні першорядні журнали платять невідомим авторам стільки ж, а то й більше. От лишень як знайти шлях до тих першорядних журналів? Найкращі його оповідання, статті й поезії все ще марно до них добивалися, тоді як під різноманітними обкладинками цих журналів він щомісяця знаходив силу нудної, сірої і бездарної писанини.

«Якби хоч один редактор, — іноді думав Мартін, — зволив зійти із своїх недосяжних висот і написав мені хоч одне слівце заохоти! Хай мої роботи не такі, як їм треба, хай вони з якихось там міркувані непридатні для їхніх журналів, але ж світиться у них де-не-де хоч іскрина, варта уваги!.. » І знов витягав він з-під столу рукописа, перечитував безліч разів, даремно силкуючись зрозуміти причину мовчанки редакторів.

Коли прийшла чудова каліфорнійська весна, настав край Мартіновому добробутові. Кілька тижнів його непокоїло дивне мовчання газетного синдикату. А тоді одного дня листоноша приніс йому десять його

«штампованих» оповідань. При них був коротенький лист, де повідомлялося, що синдикат переповнений рукописами і що новий матеріал прийматиметься лише через кілька місяців. А Мартін, покладаючи надію на ці оповідання, останнім часом нещадно витрачав гроші, бо досі синдикат платив йому по п'ять доларів за кожне оповідання і жодного не забракував. Отже, цей останній десяток Мартін теж вважав за проданий і жив так, ніби мав у банку п'ятдесят доларів. Тим-то він нараз опинився в скруті, не перестаючи в той же час розсилати свої ранні твори до газет, які не хотіли платити, а пізніші твори пропонувати журналам, які не хотіли їх купувати. І знов йому довелося ходити до ломбарду в Окленді і заставляти речі.

Кілька жартів та гумористичних віршів, прийнятих нью-йоркськими тижневиками, дали йому змогу сяк-так перебитися. Тоді Мартін написав до деяких першорядних місячників та альманахів:

чому не друкують його творів? З відповідей він дізнався, що вони рідко приймають випадкові рукописи, а майже весь матеріал замовляють відомим авторам, що мають авторитет кожен у своїй галузі.

РОЗДІЛ XXIX

Важке літо випало Мартінові. Консультанти й редактори пороз'їздилися на відпочинок, і журнали, що звичайно присилали відповідь через три тижні, тепер тримали його рукописи по три місяці, а то й більше. Єдиною втіхою під час застою було те, що витрати на марки стали менші. Тільки грабіжницькі видання працювали так само інтенсивно, і їм Мартін порозсилав усі свої ранні твори: «Ловці перлів», «Кар'єра мореплавця», «Ловля черепах» і «Північно-східний пасат». За всі ці рукописи йому не заплатили ні цента. Щоправда, після шестимісячного листування дійшло до компромісу: за «Ловлю черепах» Мартін одержав безпечну бритву, а часопис «Акрополь» пообіцяв заплатити йому за «Північно-східний пасат» п'ять доларів грішми й вислати п'ять річних передплат, хоч виконав тільки другу частину обіцянки.

За сонет, присвячений Стівенсонові, Мартінові пощастило вирвати два долари від одного бостонського редактора, що видавав свого часописа із смаком, гідним Метью Арнольда [15], але теж мав порожні кишені. Дотепна поема на двісті рядків «Пері й перли», яку Мартін щойно закінчив, припала до душі редакторові одного журналу в Сан-Франціско, що видавався коштом якоїсь залізничної компанії. Коли Мартінові запропонували замість гонорару безплатний залізничний квиток, він запитав, чи можна цей квиток перепродати. Цього не дозволялося, і Мартін попросив повернути йому твір. Поему повернули з повним жалю листом від редактора, і Мартін знову послав її до Сан-Франціско, у претензійний місячник під назвою «Шершень», заснований визначним журналістом, який і зробив цей журнал зорею першої величини. Тільки ця зоря померкла ще до того, як Мартін народився. Редактор запропонував Мартінові за поему п'ятнадцять доларів, та коли її надрукували, певно, забув про свою обіцянку. Не одержавши ніякої відповіді на кілька запитів, Мартін написав ще раз у дуже різкому тоні й одержав листа уже від нового редактора, який холодно повідомляв, що не бере на себе відповідальності за помилки свого попередника і що він особисто не дуже високої думки про «Пері й перли».

Проте найдужче скривдив Ідена чікагський журнал «Глобус». Мартін довго не хотів друкувати своїх «Пісень моря», та голод примусив. Забраковані десятьма журналами, вони нарешті знайшли собі притулок у редакції «Глобуса». У циклі було тридцять поезій, і за кожну він мав одержати по долару. Першого місяця було надруковано чотири вірші, і Мартін одразу ж одержав чек на чотири долари; але, прочитавши у журналі ті вірші, він жахнувся. Назви було позмінювано: замість «Фінішу» стало «Кінець», замість «Пісні зовнішнього рифа» — «Пісні коралового рифа». Одному віршеві надали й зовсім довільної назви: Мартін назвав його «Світло медузи», а в журналі стояло: «Зворотна течія». Самі поезії вкрай були понівечені. Мартін у розпачі стогнав і хапався за голову. Цілі речення, рядки, а то й строфи повикидали, попереплутували й так переробили, що годі було щось зрозуміти. Деякі його строфи були замінені чужими. Він не припускав, щоб таких дурниць міг накоїти редактор, і втішав себе думкою, що це витівка редакційного кур'єра або друкарки. Негайно написав редакторові, щоб той припинив друкувати його вірші або ж повернув йому рукописа. Він посилав листа за листом, просив, благав, погрожував, та все дарма. Ще кілька місяців журнал калічив його вірші, поки не надрукував усі тридцять, і щомісяця Мартін одержував чек за ті, що були вміщені в черговому номері.

Незважаючи на всі ці невдачі, спогад про сорок доларів від «Білої миші» підтримував енергію Мартіна, хоч йому й доводилось дедалі більше витрачати її на «чорну роботу». Він виявив, що сякий-такий гріш можна заробити в сільськогосподарських тижневиках та комерційних журналах, спробував навіть налогодити зв'язок з релігійними виданнями, але побачив, що тут є всі шанси померти з голоду. У найскрутнішу годину, коли довелося заставити чорний костюм, Мартінові несподівано пощастило на конкурсі, який проводив округовий комітет республіканської партії. Конкурс було оголошено в трьох галузях, і Мартін брав участь в усіх, гірко сміючися з себе, що змушений не гребувати й такими крайнощами. Його поема дістала першу премію в розмірі десять доларів, агітаційна пісня — другу, п'ять доларів, а стаття про завдання республіканської партії — знов першу премію — двадцять п'ять доларів. Він дуже втішався, аж доки не пішов одержувати виграш. Щось, певно, трапилося у комітеті, бо, хоч серед його членів були й банкіри і сенатори, грошей одержати не

пощастило. Поки тяглася ця справа, Мартін довів, що добре розуміється і на засадах демократичної партії, здобувши премію за ідеологічну статтю в такому самому конкурсі, але демократів. Він навіть і гроші тут одержав — двадцять п'ять доларів. А сорок доларів, виграних у першому конкурсі, так ніколи й не побачив.

Щоб зустрітися з Рут, Мартін мусив удатися до хитрощів. Ходити пішки до північного Окленда й назад було занадто довго, і Мартін вирішив заставити костюм, а за ті гроші викупити велосипеда. Велосипед давав йому змогу трохи розім'яти тіло, заощадити час на роботу і частіше бачитися з Рут. Короткі парусинові штани й старий светр правили Мартінові за пристойний велосипедний костюм, і він міг щодня їздити з Рут на прогулянку. До того ж часто бачитися з Рут у неї вдома йому тепер не випадало, бо запроваджена місіс Морз кампанія світських розваг була в самому розпалі. Від недосяжних істот, яких він там зустрічав і на яких недавно дивився знизу вгору, його тепер нудило. Вони вже не здавалися йому недосяжними. Важке життя, розчарування й надмірна праця зробили його нервовим, дражливим, і розмова з цими людьми доводила його до люті. Мартін зовсім не був самозакоханим егоїстом. Обмеженість цих людей він виміряв, порівнюючи їх з мислителями, чиї книжки читав. У домі Рут він не спіткав жодної людини великого розуму, окрім професора Колдуелла, та й того бачив там лише раз. Усі ж інші були якісь недоумки й нездари, тупоголові догматики й неуки. Особливо разило його їхнє неуцтво. Чого вони такі? Де поділася їхня освіта? Адже ж їм були доступні ті самі книжки, що й йому. Чом же вони з тих книжок не взяли ніякого пожитку?

Мартін знав, що на світі є справді великі уми, глибокі й мудрі мислителі. Доказ цьому — книжки, що піднесли його самого над рівнем Морзів. І він був певен, що десь таки можна знайти людей, інтелектуально вищих за тих, які збирались у Морзів. Він читав англійські романи, де у світських вітальнях чоловіки й жінки розмовляють про політику та філософію. Читав і про салони, що існують у великих містах, навіть і в Сполучених Штатах, де сходяться люди мистецтва і науки. Раніш він наївно гадав, що всіх гарно одягнених людей, котрі не з робітничого класу, наділено силою розуму й почуттям краси. Йому видавалося, що культура й крохмальні комірці

ідуть поряд. Він брав на віру, що університетська освіта і справжні знання — те саме...

Та хоч би там як, а він пробиватиме собі шлях усе вище й вище. І Рут теж поведе за собою. Мартін безтямно кохав її і був певен, що вона скрізь виділятиметься. Він розумів, що її, так само як раніше і його, обмежувало довколишнє середовище. Вона ще не мала змоги по-справжньому розвинутись. Книжки на полицях у її батька, картини на стінах, ноти на піаніно — все це було показне. На справжній літературі, на справжньому малярстві та музиці Морзи й усе їхнє коло анітрохи не розумілися. А ще важливіше, ніж усі ці різновиди мистецтва, було саме життя, і до нього вони теж були безнадійно глухі. Попри всю їхню схильність до незалежної думки та поміркованої терпимості, від сучасної науки вони відстали щонайменше на два покоління; вони мислили по-середньовічному, а їхні погляди на світ виходили з метафізичних засад — таких самих молодих, як наймолодша з рас, і таких давніх, як печерна людина, а то й давніших. Це був той самий світогляд, що нагонив першим мавполюдям страх перед темрявою, що вселив диким іудеям думку про походження Єви з Адамового ребра, що спонукав Декарта будувати ідеалістичну систему всесвіту, виходячи із свого мізерного «я», а славетного британського священика — висміяти теорію еволюції в такій ущипливій сатирі, що вона одразу викликала загальне захоплення і на сторінках історії оточила його ім'я сумнівної вартості ореолом.

Чим більше Мартін думав над цим, тим ясніше ставало йому, що єдина різниця між усякими адвокатами, офіцерами, ділками та фінансистами, з якими він зустрічався, і робітниками, що їх він знав колись, полягає тільки в їжі, яку вони їдять, в одягу, який носять, і в помешканнях, де вони живуть. Безперечно, всім їм бракувало того, що він знаходив у книжках і відчував у собі. Морзи показали йому найкраще, що могло дати їхнє соціальне середовище, і воно його не захопило. Сам злидар, він почував себе вищим од усіх тих, що збиралися в їхній вітальні, і, коли його єдиний пристойний костюм бував не заставлений, він приходив до цих людей, як владар життя, і відчував до них відразу, немов принц, котрому судилося жити разом з пастухами.

— Ви ненавидите й боїтесь соціалістів, — сказав Мартін якось за обідом містерові Морзу. — Але за що? Ви ж не знаєте ні їх самих, ні

їхніх поглядів.

Напрям розмові дала місіс Морз, яка заходилася вмисне вихваляти містера Хепгуда. Мартін терпіти не міг цього самовдоволеного плетуна, і тільки починав говорити про нього, враз дратувався.

— Авжеж, — мовив він, — Чарлі Хепгуд, як то кажуть, подає великі надії. Від когось я чув це, і воно таки правда. Він запевно доскочить губернаторського крісла, а то може й сенатором стане.

— Чому ви так думаєте? — запитала місіс Морз.

— Я чув його передвиборну промову. Вона була така ідеально безглузда й заяложена і заразом така переконлива, що партійні лідери справді повинні вважати його людиною безпечною і надійною. А банальності, що він проголошував, саме до смаку пересічному виборцеві, — ви ж знаєте, що кожному приємно чути свої власні думки з чужих уст, та ще й в оздобленому вигляді.

— Мені здається, що ти просто заздриш містерові Хепгуду, — закинула Рут.

— Боронь боже!

Щирий жах на обличчі Мартіна збудив у місіс Морз войовничий запал.

— Чи не хочете ви сказати, що містер Хепгуд дурний? — спитала вона холодним тоном.

— Не більше, ніж пересічний республіканець, — відповів Мартін. — Чи, зрештою, і демократ. Усі вони або дурні, або хитрі, але хитрих менше. Серед республіканців розумні лише мільйонери та їхні свідомі прислужники. Ці добре знають, де і чому пахне смаженим.

— Ну, от я теж республіканець, — усміхаючись мовив містер Морз. — Цікаво, до якої категорії ви залічите мене?

— Ви? Ви — несвідомий прислужник.

— Прислужник?!

— А так. Ви обслуговуєте певну корпорацію. Ви не маєте клієнтів ні серед робітників, ні серед карних злочинців. Ваші прибутки не залежать ні від чоловіків, що б'ють своїх жінок, ні від кишенькових злодіїв. Ви заробляєте собі на життя у владарів суспільства, а хто годує людину, на того вона й працює. Так, ви прислужник. І ви захищаєте інтереси капіталу, якому служите.

Містер Морз трохи почервонів.

— Мушу визнати, сер, — сказав він, — що ви говорите, як запеклий соціаліст.

Саме тоді Мартін і зауважив:

— Ви ненавидите й боїтесь соціалістів. Але за що? Ви ж не знаєте ні їх самих, ні їхніх поглядів.

— Ну, ваші погляди дуже нагадують погляди соціалістів, — відказав містер Морз.

Рут занепокоєно поглядала на співрозмовників, а місіс Морз аж сяяла від задоволення, що їй пощастило викликати у них такий антагонізм.

— Якщо я вважаю республіканців за дурнів і кажу, що воля, рівність і братерство лопнули, як мильні бульки, то це ще не означає, що я соціаліст, — посміхаючись, сказав Мартін. — Якщо я не вірю Джеферсонові й тому неукові французові, що його виховав, то це теж не робить ще мене соціалістом. Запевняю вас, містере Морз, що ви куди ближчі до соціалізму, аніж я, його завзятий ворог.

— Ви жартуєте, — зауважив містер Морз.

— Ні, я говорю цілком серйозно. Ви вірите в рівність, а самі служите капіталістичним корпораціям, що роблять усе можливе, аби цю рівність поховати. Ви називаєте мене соціалістом, бо я заперечую рівність і обстоюю те, що ви самі доводите своїм життям. Республіканці — люті вороги рівності, хоч у боротьбі з нею вигукують це слово як гасло. В ім'я рівності вони руйнують рівність. Тим-то я й назвав їх дурнями. Щодо мене, то я — індивідуаліст. Я вірю, що в перегонах перемагає прудкіший, а в боротьбі — дужчий. Цього навчила мене біологія, в усякому разі так мені здається. Отож, кажу, я індивідуаліст, а індивідуалізм одвічний ворог соціалізму.

— Проте ви ходите на мітинги соціалістів, — роздратовано промовив містер Морз.

— А певно — так само як розвідник ходить до ворожого табору. Бо як же інакше можна дізнатися про сили ворога? До того ж на їхніх мітингах дуже цікаво. Це народ бойовий і начитаний — то дарма, корисна їхня начитаність чи ні. Кожен з них і з соціологією і з усіма іншими «логіями» обізнаний далеко більше, ніж який-небудь промисловий магнат. Я разів шість бував на їхніх зборах і все-таки не став соціалістом, так само як після орацій Чарлі Хепгуда не став республіканцем.

— І все-таки, —нерішуче відповів містер Морз, —я певен, що ви схиляєтесь до соціалізму.

«От чудасія! — подумав Мартін. — Він не зрозумів мене. Не зрозумів жодного слова. І куди ж він подів свою освіту?»

Отак на шляху свого розвитку Мартін зіткнувся віч-на-віч з економічною, класовою мораллю, і невдовзі вона стала для нього якоюсь огидною потворою. Сам він був у справах етики інтелектуалістом, і ще дужче, ніж тупа зарозумілість, його дратувала мораль його ближніх — якась чудна мішанина економіки, метафізики, сентиментальності й мавпування.

Зразок такої безглуздої мішанини він здибав і в своїй родині. Коло його сестри Мерієн упадав працьовитий молодий німець, механік, який, добре вивчивши своє ремесло, відкрив велосипедну майстерню, а згодом став агентом по продажу дешевих велосипедів і почав добре заробляти. Мерієн якось зайшла до Мартіна повідомити про свої заручини, а тоді, жартуючи, почала пророкувати йому по долоні його майбутнє. Іншим разом вона привела з собою Германа Шмідта. Мартін прийняв гостей дуже щиро і привітав їх гарними й добірними словами. Але саме це неприємно вразило тупуватого нареченого сестри. Погане враження ще збільшилося, коли Мартін прочитав їм дотепного й веселого вірша під назвою «Ворожка», навіяного попередніми відвідинами Мерієн. Скінчивши, Мартін дуже здивувався, бо не побачив на обличчі сестри ніякого задоволення. Навпаки, Мерієн стурбовано дивилась на свого коханого, і Мартін, глянувши на нього, прочитав на грубому обличчі цього достойника суворий осуд і роздратування. Зрештою, гості рано пішли, і Мартін скоро забув цей інцидент, хоч він і здивував його, бо Мартін думав, що кожній жінці, хай навіть з робітничого класу, має бути приємно, коли їй присвячується вірш.

Через кілька днів Мерієн знов прийшла до Мартіна, але цим разом сама. Не гаючи часу на балачки, вона одразу ж почала гірко дорікати йому.

— Що все це значить, Мерієн? — сердито спитав Мартін. — Ти говориш, наче соромишся своїх родичів, принаймні свого брата!

— Авжеж, соромлюся! — вихопилось у неї. Сльози образи в її очах вразили Мартіна. Горе сестри було цілком щире.

— Невже твій Герман так ревнує тебе, що навіть твоєму рідному братові не можна написати про тебе вірша?

— Він зовсім не ревнує, — схлипнула вона, — він каже, що то... непристойне...

Мартін аж свиснув з подиву, потім видобув копію «Ворожки» й перечитав.

— Не розумію, — мовив, передаючи сестрі рукописа. — Прочитай сама і скажи, де ти бачиш тут щось непристойне... Так ти, здається, сказала?

— Так він сказав, а він знає, — відповіла Мерієн і бридливо глянула на рукопис— Він каже, що ти повинен подерти на клапті цей вірш. Каже, що не хоче мати жінку, про яку кожен може читати отакі вірші. Каже, що це ганьба і що він цього не стерпить.

— Слухай, Мерієн. Але це ж дурниці... — почав був Мартін умовляти, але раптом передумав.

Він бачив перед собою нещасну дівчину, розумів, що ані її саму, ані її нареченого не переконати, і, хоч уся ця історія була безглузда й кумедна, вирішив скоритися.

— Гаразд, — сказав він і, порвавши рукопис на дрібненькі клаптики, кинув у кошик.

Мартін утішав себе тим, що це була копія, а оригінал уже давно лежав в одній нью-йоркській редакції. Мерієн та її наречений ніколи про це не дізнаються, і ні вони, ні він сам, ні світ не зазнають ніякої шкоди, якщо цю гарненьку невинну поезію колись надрукують.

Мерієн кинулась до кошика, але враз спинилась.

— Можна? — попросила вона.

Мартін кивнув головою і замислено дивився, як сестра збирала і засовувала до кишені жакетки клаптики розірваного рукопису — речовий доказ успішно виконаної місії. Мерієн чимсь нагадала йому Лізі Конолі, хоч і не мала вогню й життєвого завзяття, що вразили Мартіна в дівчині, яку він бачив лише двічі. Але вони були схожі вбранням і поставою, і Мартін мимоволі усміхнувся з примхи своєї уяви, яка перенесла обох дівчат до вітальні місіс Морз. Проте ця картина зникла, і він нараз відчув себе страшенно самотнім. І сестра, і Морзи були тільки верстовими стовпами на його шляху. І він лишив їх позаду. Мартін з любов'ю глянув на свої нечисленні книжки. Це були його єдині вірні друзі.

— Що таке? Ти щось сказала? — перепитав він, здригнувшись од несподіванки.

Мерієн повторила запитання.

— Чого я не стаю на роботу? — не зовсім природно засміявся він. — Це твій Герман тебе наштрикав?

Вона похитала головою.

— Не бреши, — суворо сказав Мартін, і Мерієн збентежено кивнула.

— Ну то скажи своєму Германові, хай не суне носа не в свої справи. Коли я пишу вірші про дівчину, до якої він залицяється, це ще його діло, а далі хай не лізе. Зрозуміло?.. Отже, ти не віриш, що я стану письменником? — провадив він далі. — Тобі здається, що я вже зовсім пропащий і тільки безчещу родину?

— Мені здається, що було б краще, якби ти став на роботу, — твердо мовила вона, і Мартін бачив, що це щиро. — Герман каже...

— Хай йому біс, тому Германові! — добродушно перебив він її. — Ти краще скажи мені, коли ви вже побереться, та спитай у свого Германа, чи дозволить він тобі прийняти від мене весільний подарунок.

Коли Мерієн пішла, Мартін часину ще думав над цією пригодою і кілька разів гірко розсміявся. Так, усі вони — і його сестра, і її наречений, усі люди його класу і класу Рут однаково пристосовуються до загальних мірок, втискуючи своє вузеньке, крихітне життя у вузенькі, крихітні рамки.

Нещасні створіння, вони збиваються до гурту, пристосовують своє життя до думки інших, зрікаються будь-якої своєї особистості й бояться жити справжнім життям, щоб не вийти з рамок наївних приписів, що тримають їх у ярмі. Всі проходили перед його розумовим поглядом — Бернард Хігінботем під руку з містером Бетлером, Герман Шмідт пліч-о-пліч з Чарлі Хепгудом — кожного з них Мартін уважно розглядав і спроваджував далі, оцінюючи мірилом розуму й моралі, почерпнутим із книжок. Даремно питав він себе: де ж великі серця, великі уми? Він не бачив їх серед юрби бездумних, грубих, тупих істот, що на поклик його уяви сповнили його тісну кімнату. Він відчував до них таку саму огиду, яку мала відчувати Цірцея [16] до своїх свиней.

Коли зник останній привид і він подумав, що вже лишився сам, з'явилася ще одна запізнена постать, несподівана й некликана. Мартін приглянувся й упізнав молодого забіяку, що йшов перевальцем, у крислатому капелюсі й двобортній куртці, — Мартіна Ідена давніх літ.

— І ти, друже, був не кращий од них, — посміхнувся Мартін. — Твоя мораль і твої знання були такі ж, як і в них. Ти ні про що не задумувався і нічого не робив сам собою. Твої погляди, як і одяг, були гуртовим виробом. Ти робив те, що схвалювало середовище. Ти був ватагом зграї шибеників, бо вони тебе вибрали. Ти бився й вів перед між них не тому, що це було тобі до душі, — сам знаєш, що ти цим погорджував, — а тому, що твої товариші заохочувально поплескували тебе по плечі. Ти побив Масну Пику, бо не хотів уступитися, а уступитися не хотів, бо був просто тварюкою і думав разом з іншими, що мірило мужності — це звіряча лють і вміння калічити ближніх. Ех, ти, щеня! Ти навіть дівчат одбивав у своїх товаришів не тому, що вони тобі подобались, а тому, що в крові тих, хто був круг тебе, хто впливав на твою моральність, глибоко засіли інстинкти диких жеребців. Відтоді збігли роки, і що ж ти тепер про все це скажеш?

Немов у відповідь, видиво вмить змінилося. Замість крислатого капелюха й грубої куртки з'явився простий пристойний костюм. Очі полагідніли, з обличчя зникла жорстокість, і воно опромінилося внутрішнім світлом, одухотвореним і витонченим завдяки спілкуванню з красою та знанням. Видиво стало дуже схожим на теперішнього Мартіна: воно сиділо за освітленим лампою столом, а перед ним лежала розгорнута книжка. Мартін глянув на заголовок і побачив, що це «Основи естетики». Ще за хвильку він злився з видивом, присунув лампу і поринув у читання.

РОЗДІЛ XXX

Чудового осіннього дня, о тій самій порі бабиного літа, що рік тому була свідком їхніх признань, Мартін прочитав Рут свої «Любовні сонети». Як звичайно, вони виїхали на велосипедах за місто й вибралися на свій улюблений пагорок. Раз по раз Рут перебивала Мартіна вигуками захоплення, і тепер, поклавши на землю останній аркуш рукопису, він чекав її присуду.

Вона довго мовчала. Нарешті заговорила, але якось нерішуче, мовби не зважуючись висловити неприємну для нього думку.

— Ці сонети гарні, дуже гарні, але ж ти не можеш їх продати, правда? Ти мене розумієш, — сказала вона майже благально. — Твоє писання непрактичне. Щось перешкоджає тобі заробляти ним на життя — може, умови літературного ринку. Тільки зрозумій мене правильно, любий. Мені дуже приємно, і я пишаюсь, — не знаю, як би то сказати, — що ти присвятив мені ці поезії, інакше я не була б справжня жінка. Але змоги нам одружитися вони ж не дають. Чи не так? Не подумай, що я користолюбна. Мене непокоїть тільки наша любов, наше майбутнє. Уже цілий рік минув, як ми розкрили одне одному свої почуття, а день нашого весілля зовсім не наблизився. Не звинувачуй мене в нескромності, що я кажу про весілля, але ж тут поставлено на карту моє серце, усе моє життя. Раз тобі вже так хочеться писати, знайди собі роботу в якійсь газеті. Чому б тобі не стати репортером?.. Хоч на деякий час?

— Це зіпсувало б мені стиль, — глухо промовив Мартін, — Ти не уявляєш собі, скільки я працював над стилем.

— А твої газетні оповідання? — заперечила вона. — Ти називав це чорною роботою і написав їх чимало. Хіба вони не псували тобі стиль?

— Ні, то зовсім інша річ. Газетні оповідання я міг писати стомлений, після цілого дня роботи над стилем. А репортер у цій чорній роботі з ранку до вечора, і так усе життя. І життя — то не життя, а якийсь вихор; то тільки дана мить, без минулого й майбутнього, без ніякої думки про стиль, крім репортерського стилю, а це ж зовсім не література. Стати репортером тепер, коли мій стиль

саме набирає форми, кристалізується. —це було б літературним самогубством. Для мене й так кожне газетне оповідання, кожне слово в ньому було насильством над самим собою, над своєю гідністю, над моєю пошаною до краси. Я робив це з огидою і почував себе злочинцем. І потай навіть був радий, коли в мене перестали купувати ці оповідання, дарма що довелося заставляти речі. Зате скільки радості дали мені мої «Любовні сонети»! Радість творчості — найвища на землі! Вона винагороджує за все.

Мартін не знав, що радість творчості не будила ніякого почуття у Рут. Вона вживала ці слова, від неї він уперше їх і почув, вона читала про радість творчості, слухала про неї лекції в університеті, здобуваючи собі звання бакалавра мистецтв; але в ній самій не було нічого оригінального, нічого творчого, і вся її освіченість зводилась до переспіву чужих пісень.

— А може, той редактор, що виправив твої «Пісні моря», і мав слушність? — спитала Рут. — Не забувай, що кожен редактор повинен мати певну кваліфікацію, щоб бути редактором.

— Це в тобі та сама пошана до загальновизнаного, — заперечив Мартін і спалахнув, згадавши про своїх ворогів — редакторів. — Те, що існує, не тільки правильне, але й найкраще з усього можливого. Існування чогось — це вже достатній доказ, що воно й повинно існувати, а до того ж пересічні люди сліпо вірять, що воно повинно існувати не тільки за даних обставин, а й за всяких інших. Звісно, їхня віра в таку нісенітницю тільки через неуцтво, через той самовбивчий розумовий процес, що його описав Вейнінгер. Такі бездумні створіння гадають, що здатні мислити, керувати життям тих небагатьох, котрі насправді мислять.

Він спинився, раптом усвідомивши, що його слова не доходять до свідомості Рут.

— Я не знаю, хто такий Вейнінгер, — зауважила вона, — і ти так жахливо все узагальнюєш, що я перестаю тебе розуміти. Я тільки кажу, що коли редактор...

— А я тобі відповім, що всі редактори». принаймні дев'яносто дев'ять відсотків, — це просто невдахи. — передній» її Мартін. — Вони провалились як письменники. Не думай, що радість творчості їх менше вабить, аніж сидіти за редакційним столом і по-рабському залежати від успіху журналу. Вони пробували писати, але зазнали

невдачі. Отож і маємо тут клятий парадокс. Усі шляхи до літературного успіху охороняють сторожові пси — літературні невдахи. Більшість редакторів, їхніх заступників, помічників, та видавців силкувалися стати письменниками і провалились. І ці найбездарніші істоти вирішують, що варто друкувати, а що ні. Саме ті, кому бракує оригінальності й іскри божої, є судді оригінальності та генія. А за ними йдуть рецензенти й критики, такі самі невдахи. Не кажи мені, що вони ніколи не мріяли й не намагалися стати поетами чи прозаїками, — намагались і не змогли. Від рецензій мене нудить, як від риб'ячого жиру. А втім, ти знаєш, як я ставлюся до рецензентів і так званих критиків. Бувають, звісно, великі критики, але так рідко, як і комети. Коли мені не пощастить стати письменником, я так само стану редактором. Це принаймні вже певний шматок хліба, та ще з маслом і медом!

Проте Рут швидким розумом завважила суперечність у словах Мартіна, і це ще більше переконало її в неслушності його поглядів.

— Ну гаразд, Мартіне, якщо всі двері зачинено, як ти це остаточно довів, то звідки ж тоді взялися великі письменники?

— Вони доконали неможливого, — відповів Іден. — Вони написали такі блискучі огнеметні твори, що спалили на попіл усіх своїх ворогів. Успіх їхній — це чудо, що випадає на долю одного з тисячі. Вони мов загартовані в боях велетні, які не дали побороти себе. І я теж повинен це зробити: доконати неможливого.

— А якщо тобі не пощастить? Ти ж маєш думати й про мене, Мартіне.

— Якщо не пощастить? — Він хвилину дивився на Рут, наче вона сказала щось неймовірне, але раптом очі його заблищали. — Якщо не пощастить, я стану редактором, а ти редакторовою дружиною.

Вона нахмурила брови так мило, так чарівно, що він обняв її і поцілунками розігнав хмарки.

— Ну годі вже, годі, — повторювала Рут, зусиллям волі звільняючись від чар його мужньої сили. — Я говорила з татом і мамою. Ще ніколи я з ними так не змагалася. Змусила їх вислухати себе. Була непоштива до них. Вони до тебе неприхильні, ти сам це знаєш, але я так довго переконувала їх у глибині свого кохання, що батько нарешті погодився прийняти тебе до своєї контори. Навіть сам запропонував одразу ж платити тобі достатню суму, щоб ми могли

побратися і купити собі десь невеличкий котедж. Це дуже мило з його боку, правда ж?

Тупий відчай стиснув серце Мартінові. Він машинально поліз у кишеню по тютюн, якого вже не носив при собі, і пробурмотів щось невиразне. Тим часом Рут провадила далі:

— Одверто кажучи, — тільки ти не ображайся, — батькові дуже не подобаються твої радикальні погляди, і, крім того, він вважає тебе ледарем. А я ж певна, що ти не ледар. Я знаю, як ти тяжко працюєш.

«Ні, цього навіть і вона не знає», — подумав Мартін.

— До речі, — озвався він, — а що ти сама скажеш про мої погляди? Тобі вони теж здаються такі радикальні?

Він дивився їй просто в очі і ждав відповіді.

— Мені вони здаються... ну... сумнівними, — відповіла нарешті дівчина.

Цим було сказано все. Мартін відчув, що життя стає таким сірим, що навіть забув за пропоновану роботу. А Рут, зважившись відверто сказати йому про це, погодилась терпеливо чекати відповіді до наступної нагоди.

Довго чекати їй не довелося. У Мартіна до неї теж було запитання: йому хотілося з'ясувати наскільки міцна її віра в нього. І через тиждень кожен з них дізнався про те, що його цікавило. Мартін прискорив цю розмову, прочитавши Рут свою «Ганьбу сонця».

— Ну, чому ти не хочеш стати репортером? — вигукнула вона, коли він скінчив. — Ти так любиш писати, що, я певна, добився б успіху. А згодом міг би зробитись відомим журналістом. Деякі спеціальні кореспонденти заробляють багато грошей, а поле їхньої діяльності — весь світ. Їх посилають скрізь — у серце Африки, от як Стенлі [17], брати інтерв'ю у папи, досліджувати невідомі куточки Тібету.

— Отже, тобі не подобається моя стаття? — спитав Мартін. — Ти гадаєш, що в найкращому разі я міг би стати тільки журналістом, але ніяк не письменником?

— Ні, ні, мені стаття дуже подобається. Вона чудова. Тільки, боюся, занадто важка для звичайних читачів, принаймні для мене. Вона звучить прекрасно, але я її не розумію. Занадто багато спеціальної термінології. Бачиш, милий, ти занадто любиш крайності, і те, що ясно тобі, може бути зовсім не ясне іншим.

— Так, у статті багато філософських термінів, — тільки й міг він відказати.

Мартін ще був схвильований читанням статті, де він висловив найзріліші свої думки, і присуд Рут приголомшив його.

— Може, це й невдало написано, — мовив він. — Але невже тебе нічого тут не вразило, в самій ідеї?

Дівчина похитала головою.

— Ні, це так не схоже на все, що я досі читала. Я читала Метерлінка і розуміла його.

— Його містицизм — ти це розуміла? — здивувався Мартін.

— Так. А от твого нападу на нього не розумію. Звісна річ, коли говорити про оригінальність...

Він спинив її нетерплячим рухом, але нічого не сказав. І лиш перегодом почув раптом, що вона щось говорить.

— Кінець кінцем, твоя творчість — тільки забавка для тебе, — сказала Рут. — Але чи не годі вже бавитись? Пора серйозно подумати про життя, про наше життя, Мартіне. Досі ти жив тільки для себе.

— Ти хочеш, щоб я пішов служити? — запитав він.

— Так. Батько пропонує...

— Знаю, знаю, — перебив він, — але я от що хотів би знати: ти вже не віриш у мене?

Рут мовчки потиснула йому руку, а очі їй зайшли слізьми.

— У твоє писання, любий, — визнала вона майже пошепки.

— Ти прочитала чимало моїх творів, — різко провадив він далі. — Якої ти думки про них? Що вони зовсім бездарні? Як вони проти чиїх інших творів?

— Але інші свої твори продають, а ти... ні.

— Це не відповідь на моє запитання. Ти не віриш, що література — моє покликання?

— Ну, гаразд, я відповім, — через силу промовила Рут. — Я не вірю, що ти можеш стати письменником. Не гнівайся на мене, любий. Ти сам змусив мене це сказати. А ти ж знаєш, що на літературі я розуміюся більше за тебе.

— Так, ти бакалавр мистецтв, — замислено сказав Мартін, — повинна розумітися... Але це ще не все, — почав він після важкої для обох мовчанки. — Я знаю свої сили. Ніхто не знає цього, крім мене. Я певен, що доб'юся успіху. Подолаю всі перешкоди. Мене палить огнем

усе те, що я маю сказати в поезіях, оповіданнях чи статтях. Але я не прошу тебе вірити в це. Я не прошу тебе вірити в мене чи в моє писання. Я прошу тільки любити мене і вірити в наше кохання. Я прохав тебе почекати два роки. Один рік уже минає, але я відчуваю всією душею, що ще до кінця другого доб'юся успіху. Пам'ятаєш, ти якось сказала, що перше ніж писати, треба вчитися. І я вчився. Я довбав науку, натоптував себе знаннями, звідки тільки міг. Я знав, що ти чекаєш на мене, і ніде не відступав. Чи ти повіриш — я забув навіть, що таке спокійний сон. Мені здається, що мільйони років минули з тієї пори, як я достатньо спав і прокидався тоді, коли висипався. Тепер мене завжди будить будильник. Коли б я не ліг, — рано чи пізно, я ставлю його на певну годину. Це останнє, що я свідомо роблю перед сном: накручую годинника і гашу лампу. Коли мене клонить на сон, я заміняю важку книжку на легшу. А коли й над тією починаю куняти, б'ю себе кулаком по голові, щоб прогнати дрімоту. Якось я читав оповідання про людину, що боялася спати, — пам'ятаєш, у Кіплінга. Ця людина прилаштувала коло себе шпору, і коли сон змагав її, залізні зубці впивались їй у голе тіло. Я роблю те саме. Я дивлюся на годинник і вирішую, що до півночі, чи до першої, другої, чи третьої години шпору не можна відкидати. І вона не дає мені спати аж до визначеного часу. З цією шпорою я не розлучаюсь уже багато місяців. Я дійшов до того, що спати п'ять з половиною годин вважаю за недозволенну розкіш. Тепер я сплю лише чотири години. Я зголоднів за сном. Бувають хвилини, коли в мене з безсоння все плутається в голові, коли смерть з її вічним спокоєм видається блаженством, і тоді мені пригадуються слова Лонгфелло:

В морській безмовній глибині
Завмерло все в спокійнім сні.
Один стрибок у вічну тьму —
Плесне вода, і край всьому.

Звісно, це дурниці. Все це від нервів, від перевтоми. Але навіщо я роблю це? Ради тебе. Щоб швидше відбути учнівство, щоб прискорити успіх. І я вже відбув своє учнівство. Тепер я добре озброєний. Запевняю тебе, що за місяць я встигаю засвоїти більше, ніж звичайний студент за рік. Я це знаю, можеш мені повірити. Я б не казав тобі цього, але мені страшенно хочеться, щоб ти мене зрозуміла. Це не

хвастощі. Свої досягнення я виміряю прочитаними книжками. Тепер уже твої брати — темні дикуни проти мене, а всі знання я здобув із книжок у ті години, коли вони мирно спали. Колись я хотів прославитися. Тепер слава для мене — пусте. Я хочу тебе, ти потрібніша мені за їжу, одяг, славу. Я мрію покласти голову тобі на груди і спати довго, довго, цілу вічність. І менше як за рік моя мрія здійсниться.

Його сила наче хвилею заливала її, що більше опиралася, то дужче вабило її до нього. Сила, яка завжди струмувала від нього до неї, буяла тепер у його схвильованому голосі, блискучих очах, у тій величезній життєвій і розумовій енергії, що клекотіла в ньому. І на мить, на одну-єдину мить Рут відчула розколину в своїй непохитності і крізь неї побачила справжнього Мартіна Ідена, піднесеного і непереможного. І як на приборкувачів диких звірів часом находять хвилини сумніву, так і їй на мить здалося неможливим приборкати невгамовний дух цієї людини.

— І ще одне, — провадив Мартін далі. — От ти кохаєш мене, а чому? Якраз та сила, що спонукує мене писати, і збуджує твою любов. Ти любиш мене тому, що я не схожий на всіх тих, кого ти знаєш і могла б полюбити. Я не створений для контори й рахівництва, для дріб'язкових справ і судової тяганини. Примусиш мене робити все це, примусиш стати таким, як усі інші, виконувати їхні обов'язки, дихати тим самим повітрям, поділяти їхні погляди — і зникне вся різниця, зникну я, зникне те, що ти кохаєш. Моє бажання писати — це моя найжиттєвіша сила. Коли б я був недотепою і не мав бажання писати, ти ніколи не покохала б мене.

— Але ти забуваєш, — перебила його Рут, поверховою жвавістю розуму завваживши аналогію, — що на світі бувало немало диваків винахідників, які змушували свою родину голодувати, а самі гналися за такими химерами, як вічний двигун. І все-таки їхні жінки, хоч і не співчували їхнім захопленням, любили їх і терпіли разом з ними, ба навіть заради них.

— Це правда, — відказав він. — Проте не всі винахідники — диваки, були й такі, що голодували, б'ючися над яким-небудь корисним винаходом, і дехто таки досягав свого. А я зовсім не прагну чогось неможливого...

— Але ти сам казав, що хочеш «досягти неможливого», — заперечила вона.

— То тільки образ. Я прагну робити те, що вже й до мене робили люди — писати і жити літературною працею.

Мовчанка Рут роздратувала Мартіна.

— Невже для тебе моя мета така ж химерна, як і шукання вічного двигуна?

Він почув відповідь Рут у потиску її руки, в ніжному материнському потиску, яким заспокоюють скривджену дитину. Для неї він тоді й справді був скривдженою дитиною, шаленцем, що хотів досягти неможливого.

При кінці розмови Рут ще раз нагадала Мартінові про неприязнь до нього її батьків.

— Але ж ти любиш мене? — спитав він.

— Люблю! Люблю! — вигукнула дівчина.

— І я люблю тебе, а не їх, і до їхньої неприязні мені байдуже, — радісно сказав він. — Бо я вірю у твою любов і не боюся їхньої ворожості. На цім світі все, нетривке, крім. кохання. Кохання якщо воно сильне, не збивається з шляху і не спотикається на кожному кроці.

РОЗДІЛ XXXI

Мартін випадково зустрів на Бродвеї свою сестру Гертруду. Це була і радість і прикрість. Чекаючи на розі трамвая, Гертруда перша побачила Мартіна і завважила його схудле від голоду обличчя та стомлені, розпачливі очі. Мартін і справді був у розпачі. Він повертався від лихваря, у якого даремно намагався вирвати додаткову позичку під заставлений велосипед: починалися осінні дощі, і замість костюма довелося заставити велосипеда.

— У вас є ще чорний костюм, — сказав лихвар, який знав усе Мартінове майно. — І краще не кажіть мені, що ви заставили його у того єврея Ліпке, бо коли ви...

Лихвар так грізно зиркнув на Мартіна, що той поспішився вигукнути:

— Ні, ні, костюм у мене! Але мені він потрібен для деяких серйозних справ.

— Ну, що ж, — відказав лихвар, трохи одійшовши, — мені він теж потрібний для серйозної справи. Без нього я не можу дати вам грошей. Не думаєте ж ви, що я беру в заставу задля розваги.

— Але ж велосипед коштує сорок доларів і цілком справний, — доводив Мартін. — А ви дали мені за нього лише сім доларів. Та навіть і не сім, а шість із чвертю, бо ж відсотки ви берете наперед.

— Якщо вам потрібно ще грошей, приносьте костюм. Після цієї відповіді Мартін кинувся геть з тісної, душної крамниці, і такий одчай відбився на його обличчі, що аж його сестра засмутилася.

Не встигли вони привітатись, як до зупинки на Телеграф-авеню підійшов трамвай. Коли Мартін, допомагаючи сестрі сісти у вагон, потиснув їй руку, вона зрозуміла, що він не поїде з нею. Стоячи на приступці, Гертруда глянула на змучене братове лице, і знов їй стислося серце.

— Ти не їдеш? — спитала вона. І ту ж мить зійшла з приступки.

— Я ходжу пішки... знаєш, для розривки, — пояснив він.

— Ну, то й я трохи пройдуся з тобою, — мовила Гертруда. — Може, мені теж це піде на користь. Я останнім часом щось погано себе почуваю.

Мартін глянув на сестру, і йому стало ясно, що вона справді почуває себе зле. Про це свідчив її неохайний вигляд, нездорова огрядність, похилі плечі, стомлене обличчя й важка незграбна хода — чиста карикатура на легкі рухи колись здорової і веселої дівчини.

— Ти краще далі не йди, — сказав Мартін сестрі, коли на першому ж розі вони спинилися перепочити. — Почекай трамвая.

— О боже, як то я сьогодні натомилася! — віддихувалась вона. — Але в таких легких черевиках, як у тебе, я б теж не відстала. Тільки до північного Окленда ти в них не дійдеш — розваляться.

— У мене є ще одні, кращі, — відповів Мартін.

— Може, прийдеш завтра обідати? — сказала Гертруда якось не до речі. — Містера Хігінботема не буде вдома. Поїде в справах до Сан-Леандро.

Мартін похитав головою, але не зумів приховати голодного вогника, що блиснув йому в очах, коли Гертруда згадала про їжу.

— У тебе, Марте, немає ні цента. Тому й ходиш пішки. Для розривки! Аякже! — Вона хотіла презирливо пирснути, але це в неї не вийшло. — Стривай лишень...

І, порившись у сумці, Гертруда сунула Мартінові в руку п'ять доларів.

— Я, здається, пропустила твій день народження, — пробурмотіла вона.

Мартін інстинктивно затиснув у жмені золоту монету. Він відчував, що брати її не слід, і мучився вагаючись. Цей золотий кружечок означав харчі, життя, бадьорість тіла й ясність духу, енергію для дальшої творчості. І хтозна! Може, пощастить написати щось таке, що принесе йому багато золотих монет. Перед очима йому промайнули рукописи двох останніх статей. Вони лежали під столом на купі повернутих редакціями творів, а послати їх далі Мартін не мав марок, і він ясно побачив заголовки, віддруковані на машинці: «Жерці тайни» і «Колиска краси». Мартін нікуди ще не посилав їх. Проте це "найкращі з його статей. Аби тільки дістати марки. Раптом його пойняла віра в успіх, і Мартін швидким рухом сунув монету в кишеню.

— Я тобі віддам, у сто разів більше віддам, Гертрудо, — насилу вимовив він, бо щось йому стисло горло, а на очі набігли сльози. Але враз опанував себе й вигукнув: — Запам'ятай мої слова! Не мине й

року, як я покладу тобі в жменю сотню таких золотих кружечків. Я не прошу тебе вірити мені. Почекай і побачиш.

Але Гертруда не вірила. І тим почувала себе ніяково і, не знаючи, що відповісти, промовила:

— Слухай, Марте, я знаю, що ти голодуєш. Це видно по тобі. Приходь частіше обідати. Я присилатиму до тебе кого з хлопців, коли Бернарда не буде вдома. І ще одно, Марте...

Мартін чекав, хоч наперед знав, що скаже сестра, бо він ніби читав її думки.

— Чи не пора вже тобі стати десь на роботу?

— Ти не віриш, що я доб'юся свого? — запитав він. Гертруда покрутила головою.

— Ніхто в мене не вірить, тільки я сам, — промовив Мартін з якимсь визивним запалом. — Я написав уже багато гарних речей і рано чи пізно матиму за них гроші.

— Відки ж ти знаєш, що вони гарні?

— Бо... — Він затнувся, подумавши про весь безмір літератури та її історії і збагнувши, що неможливо пояснити сестрі підстави своєї віри. — Бо мої твори кращі, ніж дев'яносто дев'ять відсотків того, що друкується по журналах.

— Я хотіла б, щоб ти взявся до розуму, — промовила Гертруда якось мляво, хоч була непохитно певна слушності своєї поради. — Я хотіла б, щоб ти взявся до розуму, — повторила вона, — і... приходь завтра обідати.

Посадивши сестру в трамвай, Мартін побіг по марки і витратив на них три долари. А коли пізніше, по дорозі до Морзів, зайшов на пошту і зважив грубу купу пакунків, то всі куплені марки, крім трьох по два центи, довелося наліпити на пакети.

Це був пам'ятний вечір для Мартіна, бо у Морзів він познайомився з Ресом Брісенденом. Як той туди потрапив, хто його привів, Мартін не знав. Він навіть не поцікавився запитати про це Рут, бо Брісенден видався Мартінові людиною нецікавою і обмеженою, не вартою ніякої уваги. Через годину Мартін вирішив, що Брісенден до того ще й нечема, бо тинявся з однієї кімнати до іншої, розглядав картини й стромляв носа в книжки та журнали, беручи їх зі столу чи з полиць.

Хоч у домі Морзів Брісенден був чужий, проте він згодом відокремився від усіх і, вмостившись у просторому кріслі, почав

читати маленьку книжку, яку витяг з кишені. Читаючи, він раз у раз машинально пригладжував собі волосся. Після того Мартін уже й не помічав Брісендена і згадав про нього тільки в кінці вечора, коли побачив, як той жваво розмовляє з молодими жінками.

Ідучи додому, Мартін випадково нагнав на вулиці Брісендена.

— А, це ви? — сказав Іден.

Брісенден щось сердито буркнув у відповідь, але пішов поруч. Мартін, однак, більше не пробував зав'язати розмову, і кілька кварталів вони йшли мовчки.

— Пихатий старий осел!

Несподіваність і завзяття цього вигуку здивували Мартіна. Він засміявся подумки, але заразом почув ще більшу нехіть до свого супутника.

— Чого ви туди ходите? — нараз буркнув Брісенден, коли вони поминули ще один квартал.

— А ви чого? — спитав і собі Мартін.

— А хто його зна! — відповів Брісенден. — Але я принаймні вперше зробив таку дурницю. Доба має двадцять чотири години, треба ж їх якось згаяти. Ходім вип'ємо.

— Згода, — відказав Мартін.

Але одразу ж пожалкував, що так швидко погодився. Вдома його чекала «чорна робота» на кілька годин, потім уже в ліжку він мав читати Вейсмана [18], не кажучи вже про автобіографію Герберта Спенсера, що була для нього романтичніша за який роман. Навіщо марнувати час з людиною, яка тобі не подобається, — подумав Мартін. Одначе його вабила не ця людина і не питво, а яскраве світло дзеркала й миготіння келихів, збуджені жваві обличчя та дзвінкий людський гомін. Мартінові хотілося чути людські голоси, голоси людей життєрадісних, які знають успіх і можуть з легким серцем пити на власні гроші, як то й личить чоловікові. Він же був самотній, і це гнітило його; тим-то Мартін вхопився так охоче за те запрошення, як пожадлива риба хапає, бува, за гачок. Відколи Мартін пив з Джо у «Гарячих джерелах» та ще раз ото з крамарем-португальцем, він більше не заходив до бару. Від розумового виснаження не тягне так до алкоголю, як від фізичного, і Мартін не відчував потреби пити. Але тепер йому закортіло випити, а радше — опинитися в атмосфері, де п'ють, галасують і регочуть. Саме таким місцем виявився бар

«Печера». Мартін і Брісенден, умостившись у широких шкіряних кріслах, замовили шотландське віскі з содовою.

Вони пили й розмовляли. Говорили про різні речі, замовляючи по черзі нові порції. Мартін, і сам міцний, дивувався, як багато міг пити Брісенден, а ще більше дивувався з його ерудиції. Незабаром Мартін упевнився, що той знав чи не все на світі і що це йому вдруге довелося спіткати людину високого інтелекту. Але він помітив, що Брісенден мав те, чого бракувало Колдуеллові: у нього був внутрішній запал, гостра проникливість, невтримний лет думки. Мова його просто потоком бурхала. З його тонких губ злітали, наче машиною карбовані, гострі ущипливі фрази. А тоді їх змінювали ніжні й лагідні слова, соковиті і яскраві образи, повні чар і краси, що ніби крили в собі таємничу незбагненність буття. І знов його тонкі губи ставали, наче бойовий ріг, з якого линув грізний гуркіт космічної боротьби, —у висловах, дзвінких, як срібло, осяйних, немов зоряні простори, — і провіщали вони останні досягнення науки. А водночас це була й мова поета, надприродна істина, невловна, якої словами не віддаси, але яку, проте, можна відчути в легких, майже невловимих відтінках. Якимсь чудом Брісенден сягав за найдальші межі нашого досвіду, туди, де людська мова зовсім безпорадна. Він умів завдяки своєму магічному мистецтву звичайні слова начиняти невідомими значеннями і відкривав тим самим Мартінові істини, неприступні пересічним людям.

Мартін позбувся неприємного враження, яке спершу справив на нього Брісенден. Він побачив те, про що досі тільки читав у книжках. Це був великий розум, справжня людина, гідна глибокої пошани. «Перед вами я падаю ниць», —думав про себе Мартін.

— Ви вивчали біологію! — з притиском промовив він.

На його подив, Брісенден заперечливо похитав головою.

— Але ж ви проголошуєте істини, що їх може підтвердити тільки біологія, — наполягав Мартін, не звертаючи уваги на здивований погляд співрозмовника. — Ваші висновки збігаються з висловлюванням великих учених, які ви, певне, читали!

— Дуже радий, — відповів Брісенден, — що мої поверхові знання дали мені змогу найкоротшим шляхом підійти до істини. А взагалі я ніколи не сушу собі голови над тим, маю я слушність чи ні. Кінець кінцем, це байдуже. Остаточної істини людині не дано збагнути.

— Таж ви послідовник Спенсера! — радісно вигукнув Мартін.

— З ранньої юності не брав у руки його книжок. Та й тоді читав тільки «Виховання».

— От якби я міг набувати знання так легко, — казав Мартін через півгодини, коли ближче познайомився з духовним багажем Брісендена. — Ви чистий догматик, і це вражає мене найбільше. Ви догматично проголошуєте останні здобутки науки, до яких вона доходила лише по тривалому аналізі. Ви в одну мить робите правильні висновки. Ви справді підходите до істини найкоротшим шляхом. В якийсь надрозумовий спосіб і з швидкістю світла вам розкривається суть.

— Колись саме це збивало з пантелику моїх учителів, отця Джозефа й брата Деттона, — відказав Брісенден. — Ні, ні, я тут ні до чого, — поспішив він додати. — Просто щаслива доля закинула мене в католицький коледж. А ви де здобували знання?

Розповідаючи про себе, Мартін заразом вивчав Брісендена, перебігаючи поглядом з його довгообразого аристократичного обличчя на похилі плечі. Він навіть розглядав кинуте ним на сусідній стілець пальто, в якому кишені повіддималися від напханих книжок. Обличчя й довгі тонкі руки Брісендена були засмаглі, навіть надмірно. Мартінові це видалося загадкою. Адже ясно, що Брісенден не дуже часто буває просто неба. Де ж його так опалило сонце? Ні, тут щось непевне й хворобливе, подумав Мартін, пильно вивчаючи запале й вузьке обличчя Брісендена. Його орлиний ніс був такий витончений і гарний, якого Мартін ще ніколи не бачив. На перший погляд очі нічим не виділялись: середнього розміру, немовби карі на колір. Але в них жеврів огонь, і вираз був мінливий, чудний і суперечливий. Суворі й невблаганні, вони в той же час чомусь викликали жаль. Мартінові стало шкода Брісендена. Він і сам не розумів чому, але невдовзі дізнався.

— Та я сухотник, — недбало кинув Брісенден трохи згодом, розповівши Мартінові про своє життя в Арізоні. — Я прожив там майже два роки, лікуючись повітрям.

— А ви не боїтесь нашого клімату?

— Боюся?

Брісенден перепитав цілком спокійно. Але Мартін, глянувши на його аскетичне лице, зрозумів, що ця людина нічого не боїться. Очі у

Брісендена звузились, як у орла, ніздрі роздулися, Мартінові аж дух забило, коли він дивився на це горде обличчя, визивне, рішуче й грізне. Мартін затремтів від хвилювання. «Яка велич!» — подумав він і вголос продекламував:

Ні, під ударами лихої долі
Чоло скривавлене ніколи не схилю.[19]

— То ви любите Генлі? — мовив Брісенден, і враз погляд його став теплий й ласкавий. — А певно, чом ви можете не любити його. Ох, Генлі! Смілива душа! Серед сучасних журнальних віршомазів він як гладіатор серед гурту євнухів.

— Ви не любите журналів? — обережно запитав Мартін.

— А ви любите? — гаркнув Брісенден так люто, що Мартін аж здригнувся.

— Я... я пишу, тобто пробую писати для журналів, — пробурмотів Мартін.

— Ну, це ще нічого, — полагіднішав Брісенден. — Ви пробуєте писати, але не маєте успіху. Я ціню і шаную ваші невдачі. Уявляю собі, що ви пишете. Для цього мені не треба навіть читати ваші твори. В них є одна хиба, що відстрашує журнали. В них є глибина, а журналам це не потрібно. Вони збирають усякий мотлох і дістають усього цього вдосталь, тільки не від вас, певна річ.

— Я не цураюся й чорної журнальної роботи, — вів далі Мартін.

— Скоріше навпаки... — Брісенден замовк на хвилину і, безцеремонно оглянувши вбогий Мартінів одяг, його стару краватку, обтріпаний комірець, лискучі рукава й потерті манжети, спинив погляд на запалих щоках. — Навпаки, чорна журнальна робота цурається вас, вона така далека від вас, що ви ніколи не матимете в ній успіху. Слухайте, друже, ви, певно, образитесь, якщо я запропоную вам чогось поїсти?

Мартінові кров ударила в обличчя, а Брісенден задоволено розсміявся.

— Сита людина ніколи б не образилась на таку пропозицію, — сказав він.

— Ви диявол! — обурено скрикнув Мартін.

— Я ж вам ще нічого не пропонував.

— І не посмієте!

— Це ще невідомо. Ну от, я запрошую вас повечеряти зі мною.

Брісенден підвівся, немов збираючись одразу рушати до ресторану,

Мартін стиснув кулаки, кров стукотіла йому в скронях.

— «Увага, панове! Він їсть їх живцем! Він їсть їх живцем!» — вигукнув Брісенден, імітуючи заклинача, що рекламує на ярмарку пожирача змій.

— Я й справді міг би вас з'їсти живцем, — сказав Мартін, теж безцеремонно розглядаючи виснажену постать Брісендена.

— Тільки я того не вартий.

— Навпаки, наша сварка нічого не варта, — відповів Мартін і щиро засміявся: — Признаюся, ви пошили мене в дурні. Те, що я голодний і що ви це помітили — не дивина, і тут немає нічого для мене ганебного. Бачите, я сміюся з забобонної стадної моралі, от ви «кагали правдиве слово, назвали речі їх іменами, і я вмить став рабом цієї забобонної моралі.

— Так, ви образились, — підтвердив Брісенден.

— Хвилину тому я справді відчув себе ображеним. Знаєте, це забобони ще з дитинства. Хоч я багато чого встиг навчитись, а все-таки іноді зриваюсь. У кожного, як то кажуть, свій скелет у шафі.

— Але тепер ви добре його зачинили?

— Звісно.

— Напевно?

— Напевно.

— Ну, тоді ходім повечеряємо.

— Ходім, — сказав Мартін і рештою, що лишилась у нього від двох доларів, хотів розплатитися за віскі. Але

Брісенден так грізно глянув на офіціанта, що той поклав гроші назад на стіл.

Мартін, скривившись, сунув їх у кишеню і ту ж мить відчув на своєму плечі ласкаву руку Брісендена.

РОЗДІЛ XXXII

Другого дня Марії довелося знову хвилюватися: до Мартіна прийшов ще один гість. Проте цього разу вона не розгубилась і прийняла Брісендена з усією чемністю в своїй пишній вітальні.

— Сподіваюся, ви не дуже розгнівані моєю появою? — почав Брісенден.

— Ні, ні, навпаки, — вигукнув Мартін, потискуючи гостеві руку, і, підсунувши йому свого єдиного стільця, сам примостився на ліжку. — Але як ви дізналися, де я живу?

— Зателефонував до Морзів. Міс Морз сказала мені вашу адресу, і ось я тут. — Брісенден витяг з кишені тоненьку книжку й поклав на стіл. — Оце вам книжка поезій, прочитайте її і залиште собі. — А коли Мартін спробував протестувати, додав: — Навіщо мені книжки? Сьогодні вранці знов ішла горлом кров. Є у вас віскі? Звісно, ні. Ну, почекайте хвилину.

Він підвівся і вийшов. Мартін стежив за довгою постаттю Брісендена і, коли той обернувся причинити хвіртку, з сумом помітив, як над запалими грудьми гнулися колись, певно, могутні плечі. Мартін дістав дві склянки і почав читати останню збірку поезій Генрі Вогана Марлоу.

— Шотландського немає, — оповістив Брісенден, входячи до кімнати. — Цей пройдисвіт не продає нічого, крім американського віскі. Зате ось ціла пляшка.

— Я пошлю кого з хлопців по цитрини, і ми зробимо грог, — запропонував Мартін. — Цікаво, скільки Марлоу міг заробити на цій збірці?

— Та, мабуть, доларів п'ятдесят, — відповів Брісенден, — але для нього й це щастя. Він, певно, радий, що взагалі знайшов видавця, який рискнув друкувати таку книжку.

— Отже, поетові не можна прожити з поезії?

І в голосі й на обличчі Мартіновім відбилося розчарування.

— Авжеж, ні. Який же дурень на це розраховує. От віршомази, як Брюс, Вірджінія Спрінг, Седжвік — це інша річ. Їм непогано живеться. А справжні поети... Ви знаєте, з чого живе Марлоу?

Вчителює в Пенсільванії, викладає в школі для хлопчиків, а це — з усіх відділів пекла найжахливіший. Я б не проміняв свою долю на його, навіть коли б він дав мені за це п'ятдесят років життя. Серед сучасних риморобів цей поет виблискує, наче рубін серед скелець. А що про нього пишуть критики? Ну й нікчемні ж людці!

— Взагалі про талановитих забагато пишуть люди без крихти таланту, — зауважив Мартін. — Чого тільки не наплели про Стівенсона!

— Гадюче кодло! — вилаявся Брісенден. — Я пам'ятаю, з яким самовдоволенням вони довбали його за лист до отця Дамієна, зважували все й виважували...

— Міряли його міркою власної нікчемності, — додав Мартін.

— Так, це добре сказано. Вони поганять і загиджують Правду, Красу, Добро, а тоді ще поплескують вас по плечі й кажуть: «Славний пес, Фідо». Тьху! «Тріскотливі сороки в людській подобі», — сказав про них перед смертю Річард Рілф.

— Вони дзьобають зоряний пил, — палко підхопив Мартін, — хочуть спіймати метеорну думку генія. Якось я написав статтю про цих критиків, чи радше рецензентів.

— Ану, покажіть, — жваво промовив Брісенден. Мартін витяг з-під стола копію «Зоряного пилу».

Читаючи рукопис, Брісенден раз у раз сміявся, потирав руки і навіть забув про грог.

— Та ви ж самі частинка цього зоряного пилу, занесена в край сліпих карликів! — вигукнув він, дочитавши. — І, звісна річ, за цю статтю вхопилися у першому ж часописі?

Мартін заглянув до свого записника.

— Від неї відмовилося двадцять сім журналів. Брісенден зайшовся сміхом, але одразу ж закашлявся.

— Слухайте, не може бути, щоб ви не писали поезій, — сказав він, трохи віддихавшись. — Покажіть мені дещо.

— Гаразд, тільки тут не читайте, — попросив Мартін. — Мені хочеться порозмовляти з вами. Я вам дам їх, додому.

Брісенден пішов від Мартіна, узявши з собою «Любовні сонети» та «Пері й перли». На другий день він знов прийшов і ще на порозі сказав:

— Дайте ще!

Брісенден не тільки запевнив Мартіна, що він справжній поет, але признався, що й сам пише вірші. Мартін пойнявся щирим захватом од творів Брісендена і дуже здивувався, що той навіть не пробував надрукувати їх.

— Чума їм на голови! — відповів Брісенден Мартінові, коли той зголосився розіслати його твори по журналах. — Любіть красу задля неї самої, була його рада, а журналам дайте спокій. Знаєте що, Мартіне Ідене, вертайтеся ви знову до моря, до своїх кораблів. Раджу вам од душі. Чого ви шукаєте в цих міських гнійниках? Ви самі себе вбиваєте, намагаючись оплюгавити красу на журнальний смак. Як це ви вчора процитували? Ага — «людина — остання з ефемерид». Навіщо ж вам, останній з ефемерид, потрібна слава? Якщо ви й здобудете її, вона вас отруїть. Слово честі, ви занадто безпосередній, занадто самобутній і розумний, щоби задовольнитися такою потравою. Сподіваюся, що ви не продасте журналам і рядка! Служити треба тільки красі. Служіть їй — і до біса юрбу! Успіх! Якого ж вам ще дідька треба, коли ви досягли успіху і в сонеті про Стівенсона, ще кращому, ніж «Видіння» Генлі, і в «Любовних сонетах», і в «Піснях моря»! Радість дає не те, що ви створили, а самий творчий процес. Мовчіть! Я це знаю, і ви знаєте. Краса не дає вам спокою. Це вічний біль, це невигойна рана, розпечений ніж у серці. Навіщо сушити собі голову журналами? Хай вашою метою буде сама краса. Нащо вам красу перетоплювати на золото? А втім, ви однаково не зможете цього зробити. Я дарма хвилююся. Читайте журнали хоч і тисячу років, але не знайдете там поезії бодай на один рядок Кітса [20], Не женіться за славою й золотом, а вирушайте завтра ж у море.

— Я роблю все не ради слави, а ради кохання, — засміявся Мартін. — У вашому всесвіті кохання, здається, не існує зовсім, а для мене Краса — служниця Кохання.

Брісенден подивився на нього зачудовано і жалісно.

— Ви ще такий молодий, Мартіне, такий молодий! Ви злинете високо, тільки у вас дуже вже прозорі крила, занадто ніжний на них пилок. Не опаліть їх. А втім, ви вже їх опалили. У своїх сонетах ви оспівуєте якусь спідничку. Це ж сором!

— Я оспівую кохання, не просто спідничку, — знов засміявся Мартін.

— Це філософія шаленства, — заперечив Брісенден. — Так думав і я, коли, сп'янений гашишем, мандрував країною марень. Але стережіться! Буржуазні міста загублять вас. Згадайте оте крамарське кубло, де я зустрів вас. Це гірше, ніж помийна яма, у такій атмосфері не можна бути здоровим. Там задихаєшся. Там немає жодного порядного чоловіка, жодної порядної жінки. Усе це ходячі шлунки, що прикриваються високими ідеями...

Він раптом замовк і глянув на Мартіна. Враз, наче блискавка, його пройняв здогад. На обличчі його відбився подив і жах.

— І свої чудові любовні сонети ви присвятили цій блідій нікчемній самичці?

Мартін схопив Брісендена за горло і так трусонув, що той аж зубами клацнув. Але, глянувши в очі своїй жертві, Мартін побачив там не жах, а тільки цікавість і диявольську насмішку. І тоді, опам'ятавшись, він кинув Брісендена на ліжко.

Брісенден хвилину важко дихав, потім засміявся.

— Я був би вашим неоплатним боржником, якби ви витрусили з мене рештки життя, — сказав він.

— У мене останніми днями щось розладналися нерви, — виправдувався Мартін. — Сподіваюсь, я не завдав вам шкоди? Зараз приготую свіжий грог.

— Ах, ви, юний елліне! — вигукнув Брісенден. — Навряд чи ви знаєте ціну своєму тілу. Ви ж страшенно дужий. Ви молода пантера! Левеня! Ну, ну! Доведеться вам розплачуватися за цю силу.

— Що ви хочете сказати? — спитав зацікавлений Мартін, подаючи гостеві склянку. — От, випийте й не гнівайтесь.

— Я хочу сказати, — Брісенден відсьорбнув трохи грогу і задоволено всміхнувся, — що вам не дадуть спокою жінки. Вони докучатимуть вам аж до самої смерті, як докучали й досі, або я розуміюся на цьому не більше дитини. Душіть мене скільки хочете, однак я скажу те, що думаю. Це, безперечно, ваше перше кохання, але вдруге, заради Краси, виявіть більше смаку. Що може вам дати дочка буржуазії? Облиште її. Знайдіть собі справжню жінку, палку, жагучу, яка б сміялася з життя і глузувала із смерті, яка б кохала, допоки змога. Є такі жінки, і вони полюблять вас так само охоче, як і мізерні виплодні буржуазної теплиці.

— Мізерні? — обурено вигукнув Мартін.

— Атож, мізерні. Вони намагатимуться начинити вас нікчемною мораллю і бояться глянути життю в вічі. Вони любитимуть вас, Мартіне, проте свою вбогу мораль любитимуть дужче. А вам же треба життя осяйного й безоглядного, спілкування з великими вільними душами, треба яскравих метеликів, а не марної сірої молі. О, всі ці самиці скоро вам набриднуть, якщо ви, на лихо собі, довго житимете. Але вам це не загрожує! Ви не повернетесь до моря й кораблів, а тинятиметесь по зачумлених містах, згниєте за життя, і тоді прийде смерть.

— Що б ви мені не казали, мене все одно не переконаєте, — озвався Мартін. — Кінець кінцем, у вас промовляє ваш темперамент, у мене мій, і кожен має свою слушність.

Вони не сходились у поглядах на кохання, на журнали і ще багато в чому, а все ж відчували один до одного щиру симпатію, і в Мартіна вона була дуже глибока. Вони бачилися щодня, дарма що Брісенден не міг висидіти в душній Мартіновій кімнаті більше як годину. Він ніколи не приходив без пляшки, а коли вони обідали разом в ресторані, пив увесь час шотландське віскі з содовою. Він завжди платив за обох, і завдяки йому Мартін познайомився з усякими тонкими стравами, пізнав смак шампанського і рейнвейну.

Але для Мартіна Брісенден залишався загадкою. Цей чоловік з лицем аскета, попри всю немічність своєї плоті, прагнув насолоди. Він не боявся смерті й цинічно сміявся з життя, але, вмираючи, був закоханий у життя, у кожний його атом. Він безумно хотів жити, тріпотіти життям, хотів, як він сам раз висловився, ворушитися тією жменькою космічного пилу, з якого виник. Він уживав наркотики і взагалі робив багато чудного, шукаючи гострих відчувань. Брісенден розповів Мартінові, що якось три дні навмисне не пив води, щоб зазнати блаженства від заспокоєння спраги. Хто він був— Мартін так ніколи й не дізнався. Це була людина без минулого, яку чекала вже близька могила, а поки що палила жорстока гарячка життя.

РОЗДІЛ XXXIII

Мартін поволі, але все далі програвав битву. Хоч як він заощаджував, а все ж прибутків від «чорної роботи» не вистачало навіть покрити видатки. Костюм знову було заставлено, і Мартін не міг прийняти запрошення Морзів на врочистий обід у День подяки. Рут засмутилася, дізнавшись, чого він одмовився, та й сам Мартін був мало не в розпачі. Кінець кінцем, він дав їй слово прийти: ось тільки вибереться до Сан-Франціско, одержить у редакції «Трансконтинентального місячника» належні йому п'ять доларів і викупить костюм.

Уранці він позичив у Марії десять центів. Простіше було б позичити їх у Брісендена, але цей дивак раптом зник. Минуло вже два тижні, як Мартін його не бачив і марно сушив собі голову, куди той міг подітися. За десять центів Мартін перебрався поромом через затоку і, йдучи по Маркет-стріт, міркував, що то буде, коли йому не пощастить дістати гроші. Адже ж він тоді навіть не зможе повернутися до Окленда, бо в Сан-Франціско йому ні в кого роздобути ще десять центів на переїзд.

Двері редакції «Трансконтинентального місячника» були напіввідчинені, і Мартін уже збирався зайти, як раптом спинився, почувши голосну розмову.

— Та не в тому річ, містере Форде, — кричав хтось (Мартін знав, що Форд — це редактор журналу). —Я хочу знати тільки, чи збираєтеся ви мені заплатити? Безперечно, готівкою, і зразу. Мені байдуже, які перспективи журналу на той рік і які ваші дальші плани.

Я хочу, щоб ви заплатили мені за мою роботу. Майте на увазі, що, поки я не одержу грошей, різдвяний номер до друку не піде. Бувайте! Коли розживетесь на гроші, приходьте до мене.

Двері рвучко розчинились, і повз Мартіна промчав якийсь чоловік, видно, дуже розгніваний, бо сипав прокльонами і стискав кулаки. Мартін вирішив трохи почекати і хвилин п'ятнадцять снував коридором; потім відчинив двері і ввійшов. Це вперше в житті він був у редакції. Візитні картки тут, очевидно, були не в моді, бо хлопчина-розсильний просто пішов у другу кімнату і сказав, що хтось хоче

бачити містера Форда. Потім він кивнув Мартінові через кімнату і показав на кабінет редактора — святилище редакції.

В кабінеті Мартіна найперш вразило страшенне безладдя. За столом сидів ще не старий на вигляд чоловік з бакенбардами і цікаво до нього приглядався. Мартін здивувався, побачивши, яке спокійне його обличчя. Видно, сварка з друкарем не порушила йому душевної рівноваги.

— Я... я — Мартін Іден, — почав Мартін. («Хочу одержати свої п'ять доларів», — кортіло йому додати). Але юнакові вперше доводилося розмовляти з редактором, і він боявся бути занадто різким. Та, на немалий його подив, містер Форд схопився з місця з вигуком: «Та не може бути!» — і в захваті почав обіруч трусити руку Мартінові.

— Ви не уявляєте, який я радий, що познайомився з вами, містере Ідене! Мені дуже хотілося побачити вас.

Він стояв на крок од Мартіна і захоплено дивився на Мартінів костюм, страшенно обтріпаний, хоч складка на штанях, яку Мартін підправив Маріїним прасом, була бездоганна.

— Щиро кажучи, я не думав, що ви такий молодий. У вашому оповіданні стільки зрілих думок і розмаху, а сама ідея така глибока й продумана. Майстерне оповідання. Я зрозумів це, прочитавши перші рядки. Мушу вам розповісти, як я його прочитав уперше. Але ні, спочатку дозвольте познайомити вас із співробітниками редакції.

Ні на мить не змовкаючи, містер Форд спровадив Мартіна до загального відділу, де познайомив його із своїм помічником, містером Уайтом, маленьким вутлим чоловічком, долоня якого була така холодна, наче його морозило, а ріденькі бакенбарди віддавали шовковистим блиском.

— А це містер Ендс — секретар редакції.

Мартін цим разом потиснув руку лисому чоловікові із жвавими очима. Обличчя в нього здавалося ще досить молодим, хоч його майже не було видно за сніжно-білою бородою, яку дружина щонеділі старанно підстригала йому, заодно голячи й потилицю.

Усі обступили гостя і в три голоси почали засипати похвалами, поки Мартінові нарешті не почало здаватися, що вони просто намагаються забити йому баки.

— А ми все дивувалися, чому ви не заходите, — сказав містер Уайт.

— У мене не було грошей на пором, а я живу по той бік затоки, — відповів Мартін одверто, щоб показати свою нагальну потребу в грошах.

«Та й мій «вихідний» костюм, — подумав він, — теж красномовно свідчить про мою нужду». Раз у раз при нагоді він натякав про мету свого приходу. Але у своєму захопленні вони немов поглухли. Співали йому хвалу, розповідали про своє перше враження від його оповідання, про те, яким воно здалося їм пізніше і як захоплювалися ним їхні дружини й родичі, але ні разу не згадали про намір сплатити гонорар.

— Я вам уже розповідав, як я вперше прочитав ваше оповідання? — сказав містер Форд. — Певно, що ні. Я вертався з Нью-Йорка, і, коли поїзд зупинився в Огдені, газетяр приніс свіжий номер нашого журналу.

«Чорти б його батькові! — подумав Мартін. — Цей роз'їжджає у пульманівських вагонах, а я голодую, бо не можу вирвати в нього свої кровні п'ять доларів!» Мартіна залляла хвиля гніву. Кривда, заподіяна йому цим місячником, одразу стала величезною — дуже вже важкі були всі ці місяці даремних сподівань, голоду й злиднів, та й тепер голод прокинувся й мучив його, нагадавши, що він і ріски не мав у роті від учора, коли теж не дуже наївся. На мить йому аж очі затуманило від обурення. Це ж навіть не грабіжники, а просто дрібні злодюжки. Брехнями та обіцянками вони вициндрили у нього оповідання. Ну, гаразд! Він їм покаже. Мартін у думках затявся, що не вийде з редакції, поки не одержить своїх грошей. Тим більше, що йому однаково нічим було платити за переїзд на той берег. Він усе ще стримувався, але вовчий блиск його очей занепокоїв і стривожив редакційний гурт.

Балакучість їхня піднеслася ще вище. Містер Форд знов почав розповідати, як він уперше прочитав «Передзвін», а містер Ендс у той же час намагався ще раз описати, як зачарована цим оповіданням його племінниця, а вона ж не абихто — шкільна вчителька в Аламеді!

— Я прийшов одержати гроші за те оповідання, яке вам усім так подобається, — раптом одрубав Мартін. — Ви обіцяли мені заплатити п'ять доларів після надрукування.

На рухливому обличчі містера Форда відбилася щира готовність одразу ж вдовольнити вимогу автора, але, шугнувши до кишені, він повернувся до містера Ендса і заявив, що забув гроші вдома. Наскільки

містер Ендс близько взяв це до серця, було ясно без слів, бо рука в нього так і сіпнулася, немов захищаючи бокову кишеню. Мартін зрозумів, що там не порожньо.

— Дуже шкода, — промовив містер Ендс, — але з годину тому приходив друкар, і я віддав йому все, що було в касі. Воно трохи легковажно з мого боку не запастися більшою сумою, одначе строк виплати друкареві ще не настав і його прохання видати аванс було цілком несподіване.

Містер Форд і містер Ендс запитливо глянули на містера Уайта, проте цей добродій тільки засміявся і знизав плечима. Його совість у всякому разі чиста: він прийшов сюди вивчати журнальну справу, а натомість вивчав грошову скруту. Йому самому не платили вже чотири місяці, але він знав, що редакція мусить спочатку задовольнити друкаря, а потім уже помічника редактора.

— Страшенно безглуздо вийшло, містере Ідене, що ви потрапили до нас саме в таку годину, — жваво мовив містер Форд. — Запевняю вас, це просто випадковість. Знаєте, що ми зробимо? Завтра вранці ми вам вишлемо чек поштою. Містере Ендсе, у вас, певна річ, є адреса містера Ідена?

Ну, звісно, у містера Ендса є адреса містера Ідена, і він вишле чек завтра вранці. Та хоч Мартін на банківських і чекових справах знався вельми туманно, проте чудово розумів, що коли чек можна вислати завтра, то так само можна видати його й сьогодні.

— Отже, все погоджено, містере Ідене. Завтра ви одержите чек, — сказав містер Форд.

— Але мені потрібні гроші сьогодні, а не завтра, — твердо відказав Мартін.

— Який нещасливий збіг обставин! От коли б ви прийшли якого іншого дня, — солодко заспівав містер Форд, але його перепинив містер Ендс, рухливі очі котрого свідчили про дратівливість характеру.

— І містер Форд і я вже пояснили вам, у чому річ, — гостро сказав він. — Чек ми вишлемо...

— Я теж пояснив вам, — не дав йому докінчити Мартін, — і досить ясно, що гроші потрібні мені сьогодні.

Мартін спалахнув од грубого тону секретаря, і він не спускав очей з цього джентльмена, певний, що каса редакції у нього в кишені.

— Це дуже сумно... — знову почав містер Форд. Але тут містер Ендс нетерпляче ворухнувся, ніби хотів вийти з кімнати. Ту ж мить Мартін кинувся на нього і з такою силою схопив за горло, що сніжно-біла борода цього добродія, не втративши своєї бездоганної форми, задерлася до стелі під кутом у сорок п'ять градусів. Містер Уайт і містер Форд, охоплені жахом, мовчки дивилися, як їхнього поважного співробітника трусять, наче перський килим.

— Ану, добувай гроші, вельмишановний руйначу молодих талантів! — гукнув Мартін. — А то я сам їх повитрушую, усі до цента! — Потім, повернувшись до переляканих глядачів, додав: — А ви краще не втручайтеся, бо й вам перепаде.

Містер Ендс задихався і, тільки коли Мартін трохи послабив стиск, виявив готовність задовольнити його вимогу. Старий довго порпався в кишенях і нарешті вигріб звідти чотири долари й п'ятнадцять центів.

— Вивертай кишеню! — скомандував Мартін. Випало ще десять центів. Мартін для певності перелічив вдруге свої трофеї.

— Ну, тепер ваша черга! — крикнув він містерові Форду. — Мені треба ще сімдесят п'ять центів.

Містер Форд не перечив, але в нього набралося тільки шістдесят центів.

— Оце все? — грізно спитав Мартін. — А що у вас у жилеті?

Містер Форд покірно вивернув обидві кишені. З однієї на підлогу випав якийсь квиток. Він підняв його і хотів покласти назад, та Мартін гукнув:

— Що це? Квиток на пором? Давайте і його. Він коштує десять центів. Отже, з квитком я одержав од вас чотири долари дев'яносто п'ять центів. Належить мені ще п'ять!

Він люто глянув на містера Уайта, але ця тендітна особа вже простягала йому нікелеву монету.

— Дякую, — сказав Мартін, звертаючись до всієї компанії. — На все добре.

— Грабіжник! — прошипів йому вслід містер Ендс.

— Шахрай! — огризнувся Мартін, грюкнувши дверима.

Мартін був у захваті від своєї перемоги, в такому захваті, що, згадавши про п'ятнадцять доларів, які йому завинив «Шершень» за «Пері й перли», вирішив одразу ж піти й вирвати їх. Але в «Шершні» засіла купка чисто виголених молодих і дужих хлопців, справжніх

розбійників, що звикли грабувати всіх без винятку і навіть один одного. Після сутички, під час якої було трохи попсовано редакційне майно, редактор (колись найкращий атлет в університеті), за допомогою секретаря, агента по передплаті і швейцара, виставив Мартіна за двері і навіть допоміг йому дуже швидко спуститися сходами.

— Заходьте частіше, містере Ідене, завжди раді вас бачити, — глузували вони.

Мартін піднявся з землі і теж засміявся.

— Ну, — сказав, він, — проти трансконтинентальних гнид ви просто чемпіони!

Йому відповіли веселим реготом.

— Мушу вам сказати, містере Ідене, — гукнув йому редактор «Шершня», — що як на поета ви теж зух. Де це ви так навчилися прямого удару?

— Там, де ви навчилися подвійного нельсона, — відповів Мартін. — В усякому разі, синець у вас під оком буде.

— А у вас шия вже стала на місце? — люб'язно спитав редактор. — Знаєте що, може, підем усім гуртом та вип'ємо? Звісно, не на честь вашої ушкодженої шиї, а на честь цієї невеличкої баталії.

— Переможений мусить погоджуватись, — відповів Мартін.

Отож і грабіжники й пограбований випили разом і дружно погодилися на тому, що перемагає дужчий і що п'ятнадцять доларів за «Пері й перли» законно належать «Шершневі».

РОЗДІЛ XXXIV

Артур лишився коло хвіртки, а Рут ступила на сходинки до дверей Марії Сільви. Вона почула швидке цокотіння друкарської машинки, і, ввійшовши в кімнату Мартіна, побачила, що він друкує останню сторінку рукопису. Рут завітала, щоб довідатися, чи прийде він до них на святковий обід, але не встигла й слова вимовити, як Мартін заговорив про своє.

— Ось послухай-но, — вигукнув він, відбираючи копії. — Це моє останнє оповідання, і воно зовсім не схоже на все, що я писав досі. Настільки несхоже, що мені аж самому страшно. І все-таки воно гарне. Ти й сама побачиш. Це гавайська історія. Я назвав її «Вікі-Вікі».

Обличчя Мартінові пашіло творчим запалом, хоч у кімнаті було так холодно, що Рут аж тремтіла, та й у нього самого руки були як лід. Вона уважно слухала, і хоч на обличчі в неї Мартін час від часу зауважував тільки осуд, скінчивши, він таки спитав:

— Ну, що ти скажеш? Тільки щиро.

— Я... я не знаю, — відповіла вона. — Воно... по-твоєму, його можна буде продати?

— Мабуть, ні, — признався Мартін. — Це занадто сильно для журналів. Проте все це правда, слово честі, правда!

— Але навіщо ж уперто писати такі речі, яких ніхто не купує? — безжально дорікнула Рут. — Ти ж пишеш для того, щоб заробляти на життя?

— Авжеж. Тільки ця невесела історія так захопила мене, що я не міг не написати її. Вона просто просилася на папір.

— Але чому твій герой Вікі-Вікі розмовляє такою грубою мовою? Певно, це було б образливо для читачів, і редактори цілком слушно забракують оповідання.

— А проте справжній Вікі-Вікі саме так і говорив би.

— Це поганий тон.

— Але це життя, — твердо сказав Мартін. — Це реально й правдиво. Я повинен малювати життя тільки таким, яким бачу його.

Рут нічого не відповіла, і з хвилину вони ніяково мовчали. Мартін занадто любив її і через те не розумів, а вона не могла правильно

оцінити його, бо він занадто вже переріс межі її обрію.

— А я таки стягнув гроші з «Трансконтинентального місячника», — промовив він, пробуючи перевести розмову на менш дражливу тему. Пригадавши, як редакційне тріо змушене було віддати йому гроші і поромний квиток, він мимоволі розсміявся.

— Отже, ти прийдеш? — радісно вигукнула Рут. — Я тільки того й завітала, щоб упевнитись.

— Прийду? — пробурмотів він неуважно. — Куди?

— До нас на обід завтра. Ти ж обіцяв викупити костюм, як тільки одержиш гроші.

— А я й забув, — винувато озвався Мартін. — Бачиш, сьогодні вранці полісмен захопив обох Маріїних корів і теля... ну, а в неї якраз не було грошей на викуп, то я й заплатив за неї. І гонорар за «Передзвін» пішов полісменові в кишеню.

— Отже, ти не прийдеш? Він глянув на свій костюм.

— Не можу.

У блакитних очах Рут блиснули сльози розчарування й докору, але вона промовчала.

— На той рік у День подяки ми обідатимемо у Дельмоніко, або в Лондоні, або в Парижі, де ти захочеш, — весело сказав Мартін. — Я певен.

— Кілька днів тому я читала в газеті, — раптом мовила Рут, — що на залізничній пошті відкривається кілька вакансій. Ти ж пройшов був першим кандидатом!

Він мусив признатися, що одержав повістку, але не пішов.

— Я так вірю в себе, — закінчив Мартін. — Через рік я зароблятиму більше, ніж десятеро поштових урядовців укупі. Ось побачиш.

У відповідь Рут тільки зітхнула. Потім підвелась і почала натягати рукавички.

— Мені вже пора йти. Артур чекає.

Він обняв її і поцілував, але вона лишилась байдужою. Тіло її не затремтіло, як завжди, руки не оповили йому шию, а губи холодно сприйняли його цілунок.

«Розсердилась, — подумав Мартін, провівши Рут до хвіртки. — Але за що? Це ж просто нещасливий збіг обставин, що полісмен саме сьогодні захопив Маріїних корів. Тут ніхто не винен». Йому й на думку

не спадало, що він міг повестись якось інакше. Авжеж, він трохи винен, промайнуло йому в голові, винен, що відмовився від посади на пошті, — оце й тільки. Та й «Вікі-Вікі» їй не сподобався».

На сходах ґанку Мартін обернувся і побачив листоношу. Як завжди, Мартіна охопила гарячкова нетерплячка, коли він одержував купу конвертів. Серед багатьох великих один був маленький, на якому стояв штамп «Нью-Йоркського огляду». Мартін не поспішав розкривати конверта. Там не могло бути повідомлення про прийняття рукопису, бо він до цього журналу нічого не посилав. А може... від неймовірної думки в нього завмерло серце — може, йому хочуть замовити статтю? Та він одразу відкинув таке припущення, як цілком безпідставне.

Це було коротке, підписане редактором офіційне повідомлення про те, що редакція одержала на нього анонімного листа, якого тут же долучено, але просить його не турбуватися, бо вона анонімній кореспонденції не надає ніякого значення.

Долученого листа було написано від руки незграбними друкованими літерами. Це був безграмотний і безглуздий донос, де говорилося, що «так званий Мартін Іден», котрий посилає в журнали свої оповідання й вірші, зовсім не письменник, що він просто краде оповідання із старих журналів, передруковує на машинці і видає за свої. На конверті стояв штамп Сан-Леандро. Мартінові не треба було довго думати, щоб здогадатися, хто автор листа. Граматичні помилки, лексикон, дотепи Хігінботема одразу впадали в око. В кожному рядку Мартін бачив його грубу руку крамаря, свого швагра.

За що? — марно запитував себе Мартін. Що він зробив поганого Бернардові Хігінботему? Це було так дико, так безглуздо, що годі його чим і пояснити. За тиждень від редакцій різних журналів на сході Штатів надійшло ще з десяток таких самих анонімок. Цього разу редактори повелися з ним благородно. Він їм був зовсім невідомий, проте деякі з них навіть висловлювали йому співчуття. Було ясно, що до анонімних доносів вони ставляться з презирством. Злостива спроба пошкодити йому не вдалася. Навпаки, це могло навіть піти йому на користь, бо привернуло до його імені увагу редакторів. Може, тепер, читаючи його рукописи, вони згадають, що автор їх той самий Мартін Іден, про якого вони якось одержали анонімного листа. І хтозна, може, це спонукає їх прихильнішим оком глянути і на його твір?

Десь у цей час Мартін помітно упав в очах Марії. Якось уранці, зайшовши на кухню, він побачив, що знеможена жінка, стогнучи і мало не плачучи, прасує білизну, якої лежала ціла купа. Мартін одразу ж зрозумів, що в неї грип, дав їй випити гарячого віскі (рештки того, що приніс Брісенден) і звелів лягти в ліжко. Але Марія й слухати не хотіла. Вона мусить усе випрасувати й сьогодні ж увечері здати, бо інакше її семеро дітлахів завтра не матимуть що їсти.

На її великий подив (вона не переставала розповідати про це аж до самої смерті), Мартін схопив з пічки прас і кинув на дошку тонку батистову блузку. Це була найкраща святкова блузка Кет Фленеген, найвибагливішої Маріїної клієнтки і найбільшої чепурунки в околиці. До того ж міс Фленеген попередила, щоб блузка була готова на вечір. Усі знали, що коло неї упадав коваль Джон Колінз, і Марії сказали по секрету, що вони завтра йдуть гуляти до парку Золотої Брами. Даремно силкувалася Марія врятувати блузку. Мартін посадив Марію на стілець, і жінка, з жахом витріщивши очі, дивилася, що діялось далі. За час, у чотири рази коротший, аніж це пішло б у неї, блузку було випрасувано, і то — визнала Марія — не згірш, якби це робила вона сама.

— Я б скінчив це значно швидше, якби праси були гарячіші, — сказав Мартін.

А тим часом у нього в руці був такий розпечений прас, що Марія ним нізащо б не зважилась торкнутися білизни.

— Ви не так збризкуєте, — сказав він їй далі. — Ось я вам зараз покажу. Тут потрібен певний тиск. Коли хочете швидко прасувати, білизну треба сприскувати й класти під гніт.

Мартін приніс із льоху ящик, приладнав до нього кришку, приволік старе залізzя, яке назбирала Маріїна дітвора. Тоді поскладав побрискану білизну в ящик, накрив кришкою і приважив заліззям, закінчивши таким чином підготовчі роботи.

— А тепер дивіться, — сказав він і, скинувши піджак, схопив прас, розпечений мало не до червоного.

— Він випрасував білизна, — розповідала згодом Марія сусідкам, — і взявся до шерстяна одежа. «Ви дурна, Маріє, — каже він, — я покажу вам, як прати шерстяне». І таки показав. Узяв бочка, дві жердини, ступиця з колеса і за десять хвилин зробив машина.

Мартін навчився цієї премудрості у Джо в «Гарячих джерелах» у Шеллі. Стара ступиця, насаджена внизу на сторчову палицю, правила за поршень. З другого кінця він прикріпив її до другої палиці, підв'язаної до бантини, так що за допомогою цього приладу можна було, орудуючи однією рукою, чудово вибивати шерстяні речі.

— І тепер я вже ніколи не перу шерстяний одяг, — кінчала вона незмінно своє оповідання, — а лишаю коло бочки з жердини дітлахів. Розумна людина цей Мартін Іден.

А проте, показавши своє мистецтво і вдосконаливши Маріїну кухонну пральню, сам він багато втратив у її очах. Весь романтичний ореол, що оточував його, розвіявся як дим, коли Марія дізналася, що він колись працював у пральні. Ні його книжки, ні поважні друзі, що приїздили до нього в екіпажах і приносили з собою віскі, тепер уже нічого не важили. Мартін був такий самий робітник, як і вона, і обоє вони належали до одного класу. Він став їй ближчий і зрозуміліший, але загадковість його зникла.

Рідня Мартінова цуралась його дедалі більше. Після невдалого виступу містера Хігінботема показав себе й містер Герман Шмідт. Мартінові пощастило продати кілька газетних оповідань, гумористичних віршів та жартів, і на деякий час його добробут трохи поліпшився. Він не тільки розплатився з боргами, а й викупив свого чорного костюма та велосипеда. Велосипед треба було відремонтувати, і на знак прихильного ставлення до майбутнього родича Мартін одіслав машину до майстерні Германа Шмідта.

Того ж самого дня Мартін побачив, що якийсь хлопчина тягне йому велосипед додому, і зрадів. Очевидно, Шмідт цією несподіваною люб'язністю теж хотів показати свою прихильність, подумав Мартін, бо полагоджені велосипеди замовці звичайно самі забирають з майстерні. Але, оглянувши велосипед, він побачив, що ніякого ремонту не зроблено. Подзвонив по телефону до нареченого сестри і дізнався, що той не хоче мати з ним нічого спільного.

— Пане Германе фон Шмідте, — весело відказав Мартін, — я маю охоту зайти до тебе і смикнути за твій швабський ніс.

— Тільки-но спробуй! Я одразу пошлю по поліцію! — гукнув Шмідт. — Я тобі покажу, як скандалити. Зі мною такі штучки не вийдуть. Я не хочу мати нічого спільного з такими, як ти. Дармоїд, ось ти хто, і мене ти не ошукаєш. Як я беру твою сестру, то ти можеш

оббирати мене? Дзуськи! Чого ти не берешся до праці, щоб чесно заробляти собі на життя? Ану, відповідай!

Мартінова філософія взяла гору, приглушивши гнів. Він повісив трубку і весело присвиснув. Але скоро його охопив сум і почуття самотності. Ніхто не розумів його, нікому він не потрібен, хіба що Брісенденові, але той не знати куди завіявся.

Уже сутеніло, коли Мартін з покупками вийшов з овочевої крамниці. На розі спинився трамвай, і на приступках з'явилася знайома худорлява постать. У Мартіна радісно закалатало серце. Це був Брісенден. При світлі трамвайних огнів Мартін розглядів відстовбурчені кишені його пальта — в одній книжки, а в другій пляшка віскі.

РОЗДІЛ XXXV

Брісенден не пояснював, чому він так довго не приходив, а Мартін не допитувався. Вистачало йому, що він бачив бліде обличчя друга крізь пару, що здіймалася над склянками грогу.

— Я теж не сидів без діла, — сказав Брісенден, коли Мартін розповів йому про свої останні роботи.

Він витяг з кишені рукопис і передав його Мартінові; той, прочитавши заголовок, зацікавлено підвів очі.

— Еге ж бо, — засміявся Брісенден. — А що, добра назва? «Ефемерида». А слово це ваше, — пригадуєте, як ви мені змалювали людину як вічно живу одухотворену неорганічну матерію, останню з ефемерид, що живе в куценьких межах своєї температури, визначеної їй на коротенький шлях по термометрі. Ця ідея засіла мені в голові, і, щоб звільнитися від неї, я мусив викласти її на папері. Ну, то що ви скажете?

Коли Мартін почав читати, лице його розпашілося, а потім зблідло. Це було справжнє мистецтво. Форма тріумфувала над змістом, якщо можна назвати тріумфом це ідеальне злиття думки і слова, такого досконалого, що в Мартіна від захвату солодко туманіла голова, до очей підступали сльози, а по спині пробігав дрож. Це була велика поема, на шістсот-сімсот рядків, фантастична, дивна, неземна. Вона оспівувала людину з усіма шуканнями її духу, з усіма її пориваннями сягнути до найдальших сонць та веселкових сфер. Це була дика оргія уяви конаючої людини, яка крізь стогін упивалася останніми шаленими ударами свого знесиленого серця. Величні ритми поеми заносили в холодний вир міжпланетної боротьби, туди, де билися зоряні стовпища й стикалися холодні сонця, де серед темного безмежжя спалахували огневі тумани; і крізь усе це безперестанно, хоч і ледь чутно, линув кволий людський голос, жалюгідний лепет серед клекоту планет і грізного гуркоту розприскуваних світів.

— Я не знаю в літературі нічого подібного! — сказав Мартін, коли нарешті знов набув здатність говорити. — Чудово! Чудово! В мене голова йде обертом. Я сп'янів. Це велике вічне питання, яке невимовно хвилює мене. Цей допитливий, тихий і жалібний голос

людини, що прагне збагнути незбагненне, Ще й досі бринить мені у вухах. Він як безсилий писк комара серед реву слонів та рикання левів. Проте в цьому писку відчуваєш ненаситну пристрасть. Я, певне, плету дурниці, але ця річ заволоділа мною. Це... я не знаю... це просто розкіш, та й годі. Але як ви таке творите? Як могли ви таке створити?

Мартін урвав свій дифірамб лише для того, щоб перевести дух.

— Я ніколи більше не писатиму. Я просто нікчемний віршомаз. Ви показали мені, що таке справжнє мистецтво. Це — геніально! Навіть більше, ніж геніально!

Це понад міру генія. Це — істина безумства. З кожного рядка тут світиться правда, чоловіче! Чи ви це розумієте, ви, догматику? Вам і наука не зможе заперечити. Це — істина пророка, викувана з космічного металу й сплетена могутнім ритмом звуків у мереживо краси та величі. Більше я нічого не скажу. Я переможений, розчавлений. Ні, ще одно. Дозвольте мені цю поему кудись послати.

Брісенден посміхнувся.

— На цілий світ не знайдеться жодного журналу, який би зважився її надрукувати. Ви ж і самі це знаєте.

— Ні, не знаю! Я певен, що на весь світ не знайдеться жодного журналу, який би не вхопився за цю поему. Такі твори трапляються не щодня. Це не тільки найкраща поема року, це найкраща поема століття!

— Беріть вище.

— Не будьте циніком! — вигукнув Мартін. — Журнальні редактори не такі вже йолопи. Я це знаю. Я готовий на що хочете закластися, що «Ефемериду» приймуть, коли не з першого, то з другого разу.

— Ні, тут я не можу йти в заклад, — відповів Брісенден і, помовчавши трохи, додав: — Це найбільше з усього, що я досі зробив. Я це знаю. Це — моя лебедина пісня. Я надзвичайно пишаюсь нею. Я люблю її. Вона мені миліша за віскі. Це той великий прекрасний твір, яким я снив ще за ранньої молодості, повної солодких ілюзій та високих ідеалів. І от я написав його перед останнім своїм зітханням. Я не хочу віддавати його на поталу стаду свиней. Ні, я не йду в заклад. Це моя поема! Я створив її і ділюся нею тільки з вами.

— Але подумайте про інших, — протестував Мартін. — Призначення краси — давати радість.

— Це краса моя.

— Не будьте егоїстом.

— Я не егоїст. — Брісенден посміхнувся, немов смакуючи слова, що от-от мали злетіти йому з губ. —: Я так само не егоїст, як голодна свиня.

Даремно Мартін намагався переконати Брісендена, що його ненависть до журналів безглузда й фанатична і що поводиться він у тисячу разів гірше, ніж той юнак, що спалив храм Діани Ефеської [21]. Під градом обвинувачень Брісенден незворушно попивав грог і запевняв Мартіна, що той геть в усьому має слушність, тільки не в оцінці журнальних редакторів. Його ненависть до них не знала меж, і він нападався на них куди палкіше за Мартіна.

— Будь ласка, передрукуйте для мене цю поему, — сказав він Мартінові. — Ви зробите це далеко краще, ніж будь-яка друкарка. А тепер я хочу дати вам одну пораду. — Він витяг з кишені товстий рукопис— Оце ваша «Ганьба сонця». Я перечитав її тричі. Це найбільша шана, яку я міг їй віддати. Після того, що ви наговорили про «Ефемериду», я мушу мовчати. Скажу тільки одне: коли «Ганьбу сонця» надрукують, вона викличе сенсацію. Навколо неї зчиниться полеміка, і ця реклама принесе вам тисячі.

Мартін засміявся.

— Чи не порадите ви мені послати її до журналу?

— Ні в якому разі. Якщо ви хочете, щоб її надрукували, запропонуйте її одному з великих видавництв. Може, знайдеться який божевільний або п'яний рецензент, що дасть позитивну оцінку. Ви начиталися книжок, їхній зміст перетравився у вашому мозку й вилився в «Ганьбу сонця». Колись Мартін Іден стане славетним письменником і чималою часткою своєї слави завдячуватиме цьому творові. Отже, вам треба знайти видавця, і що швидше, то краще.

Того дня Брісенден засидівся допізна. Уже стоячи на приступці трамвая, він раптом обернувся до Мартіна й утиснув йому в руку зім'ятий папірець.

— Візьміть, — сказав він. — Я сьогодні був на перегонах, і мені пощастило.

Задзвенів дзвоник, і вагон рушив, лишивши Мартіна з засмальцьованим і зім'ятим папірцем у руці. Прийшовши до себе в кімнату, він розгорнув його і побачив, що це банкнот — сто доларів.

Мартін без вагання лишив його собі. Він знав, що в його друга багато грошей, та й був глибоко певен, що незабаром зможе віддати борг. Уранці він розплатився із своїми кредиторами, дав Марії на три місяці вперед за кімнату і викупив усі заставлені речі. Потім придбав весільного подарунка для Мерієн та різдвяні подарунки, скромніші, для Рут і Гертруди. А тоді повів усю Маріїну родину до Окленда, і хоч на зиму пізніше, а все-таки виконав свою обіцянку: усю дітвору й саму Марію взув у нові черевики. Крім того, він накупив їм ріжків, ляльок, різних іграшок, цукерок та горіхів, так що пакунки ледве вміщалися в дитячих руках.

Шукаючи найдовшої в світі цукерки, Мартін разом з Марією на чолі цієї незвичайної процесії заходив до кондитерських і в одній з них несподівано спіткав Рут і місіс Морз. Місіс Морз була вкрай шокована. Та й Рут зніяковіла — вона-бо надавала великої ваги звичайності, а в її коханого, що обік Марії провадив велику ватагу португальських обідранців, вигляд був не вельми пристойний. Ще прикріше вразило Рут те, що Мартінові бракувало гордості й самоповаги. А найгірше — ця зустріч незаперечно доводила, що він ніколи не зможе піднестися над середовищем, з якого вийшов. Самий факт робітничого походження уже був плямою, а тут ще безсоромно хизуватися цим перед світом — її світом — це вже було занадто. Хоч заручини Рут з Мартіном родина тримала в таємниці, але їхня тривала приязнь не могла не породити пліток; а в кондитерській, як на те, було кілька її знайомих, і вони скоса поглядали на Мартіна та його дивовижний почет. Рут не розуміла вільних і широких поглядів, як у Мартіна, і не могла піднестися над своїм оточенням. По натурі вразлива, вона горіла з сорому за свого нареченого. Тож, прийшовши того самого дня надвечір до Морзів з подарунком для Рут, Мартін не зважився витягти його з кишені і вирішив почекати зручнішої нагоди. Він уперше побачив Рут у сльозах, у сльозах жалю та гніву, і був вражений. У думці називав себе грубою тварюкою, хоч ніяк не міг зрозуміти своєї провини. Він ніколи не думав, що можна соромитися людей свого кола, і не бачив нічого принизливого для Рут в тому, що ходив з дітворою Марії до крамниці і купував їм різдвяні подарунки. Та коли Рут пояснила йому, чим вона ображена, Мартін зрозумів її, але подивився на це як на жіночу примхливість, властиву всім жінкам і навіть найкращим з них.

РОЗДІЛ XXXVI

— Ходімо, я покажу вам «справжніх людей», — сказав Мартінові Брісенден одного січневого вечора.

Вони пообідали в Сан-Франціско і мали вже сідати на пором, як раптом Брісенденові загорілося показати Мартінові «справжніх людей». Він повернув назад і хутко подався уздовж набережної, наче привид, у широкому плащі, що маяв на вітрі; Мартін насилу встигав за ним. По дорозі вони зайшли до винного складу; прихопивши там два галони старого портвейну в обплетених суліях, Брісенден, а за ним і Мартін, навантажений кількома пляшками віскі, скочили у трамвай, що прямував на Мішен-стріт.

«От якби мене зараз побачила Рут», — подумав Мартін, не перестаючи міркувати, що то за «справжні люди».

— Може, сьогодні там нікого не буде, — сказав Брісенден, коли вони вийшли з трамвая і пірнули в глиб робітничого кварталу на південь від Маркет-стріт. — Тоді вам не пощастить побачити те, чого ви давно шукаєте.

— Та що ж то за чортовиння? — вигукнув Мартін.

— Люди, справжні розумні люди, а не порожні балакуни, як у тому вашому крамарському кублі. Ви читаєте книжки і почуваєте себе самотнім. Сьогодні я покажу вам людей, які теж читають, і ви більше не будете самотнім. Не думайте, що мене дуже обходять їхні нескінченні суперечки, — додав Брісенден, пройшовши ще квартал. — Книжкова філософія не цікавить мене. Але це розумні й розвинені люди, а не буржуазні свині. Тільки глядіть, — вони заженуть вас на слизьке у будь-якому питанні... Сподіваюся, що там буде Нортон. — Брісенден важко дихав, але не дозволяв Мартінові забрати у нього сулії з портвейном. — Нортон — ідеаліст, скінчив Гарвардський університет. У нього чудова пам'ять. Ідеалізм привів його до анархізму, і родина зреклася його. Батько — президент залізничної компанії, надмільйонер, а син голодує і за двадцять п'ять доларів на місяць редагує анархістську газетку.

Мартін мало знав Сан-Франціско, а надто цю його частину, і не уявляв собі, куди його веде Брісенден.

— Розкажіть мені ще про цих людей, — попросив він. — З чого вони живуть і як тут опинилися?

— Може, застанемо й Гамільтона. — Брісенден спинився перепочити і поставив сулії на землю. — У нього подвійне прізвище — Строн-Гамільтон, і походить він із старовинного роду. По натурі це волоцюга й ледар, яких світ не бачив, хоч працює — чи принаймні намагається працювати — в одному соціалістичному кооперативі за шість доларів на тиждень. Але він закоренілий волоцюга. До Сан-Франціско теж приблудив. Якось цілий день просидів у парку на лавці, нічого не ївши, а коли я ввечері запросив його до ресторану, що за два квартали, пообідати, він мені каже: «Забагато мороки, друже. Купіть мені ліпше пачку цигарок». Він був спенсеріанець, як і ви, поки Крейс не навернув його до матеріалістичного монізму [22]. Я спробую при ньому почати про монізм. Нортон теж моніст, але він не визнає нічого, крім духу. Це такий, що не попустить ні Крейсові, ні Гамільтону.

— А хто такий Крейс? — спитав Мартін.

— Це ж ми до нього йдемо. Колишній професор, вигнаний з університету. Звичайна історія. Розум гострий, як бритва. Заробляє чим доведеться. Якось у скруті був навіть за вуличного факіра. Нічим не гребує. Може й саван з мерця здерти. Але різниця між ним і буржуазією та, що він грабує не маскуючись. Може говорити про Ніцше [23], Шопенгауера [24], Канта, про що хочете. Але єдине, чим над усе в світі, навіть більше, ніж своєю Мері, він захоплюється — монізм. Геккель [25] — його ідол. Єдине, чим його можна образити, — це зачепити Геккеля.

Ось ми й прийшли.

Перш ніж піднятися сходами, Брісенден поставив на землю сулії, щоб трохи перевести дух. Це був звичайний двоповерховий будинок на розі, з пивничкою і бакалійною крамницею внизу.

— Тут живе вся братія. Заселили цілий поверх, але тільки Крейс має дві кімнати. Ну, ходімо.

Нагорі не було ніякого світла, проте Брісенден орієнтувався в пітьмі, як домовик. Він спинився і знову промовив:

— Тут буває ще Стівенс, теософ. Як розходиться, то хоч кому баки заб'є. А тим часом він миє посуд у ресторані. Любить дорогі сигари. Якось я бачив, як він пообідав за десять центів, а за сигару заплатив п'ятдесят. У мене знайдеться для нього кілька, якщо він прийде...

Є ще один, Перрі — австралієць. З фаху статистик, а взагалі — ходяча енциклопедія. Спитайте його, скільки зерна зібрано в Парагваї 1903 року, скільки 1890 року вивезено до Китаю англійського полотна, скільки важив Джіммі Бріт, коли переміг Бетлінга Нельсона, хто у Сполучених Штатах був 1868 року чемпіоном у середній вазі — і на всі запитання він дасть точну відповідь з швидкістю автомата. І ще два хлопці: одного звуть Енді, він каменяр, знає все на світі і добре грає в шахи; а другий — Гаррі, пекар, запальний соціаліст і видатний профспілковий діяч. До речі, пам'ятаєте страйк кухарів та офіціантів? Це влаштовував Гамільтон. Він організував їхню спілку і виробив план страйку, сидячи тут, у Крейса в кімнаті. Він зробив це для розваги і більше не брав ніякої участі в роботі спілки, бо занадто ледачий. А міг далеко піти, якби схотів. Можливостям цього чоловіка не було б краю, коли б не його нездоланна лінь.

Брісенден посувався у темряві, аж поки не побачили смугу світла — там були двері. Постукали, їм відповіли, а за хвилину Мартін уже потискував руку Крейсові, чорнявому вродливому чоловіку з сліпучо-білими зубами, довгими чорними вусами та великими й блискучими чорними очима. Мері, статечна білява молодичка, мила посуд у маленькій кімнатці, що правила й за кухню, й за їдальню. Перша ж кімната була водночас і спальнею, і вітальнею. Над головами так низько висіла випрана білизна, що Мартін спершу не помітив двох чоловіків, які розмовляли в кутку. Вони радісними вигуками привітали Брісендена та його сулії з портвейном. Познайомившись із ними, Мартін довідався, що це Енді й Перрі. Він пристав до них і почав уважно слухати розповідь Перрі про бокс, який той бачив напередодні. А Брісенден ревно заходився готувати грог і частувати вином та віскі з содовою. На його команду: «Всіх сюди!» Енді побіг скликати пожильців,

— На наше щастя, більшість удома, — прошепотів Брісенден Мартінові. — Ось Нортон і Гамільтон. Ходімо, я вас познайомлю. Стівенс, я чув, десь вийшов. Я неодмінно заведу мову про монізм. Хай вони хильнуть трохи, тоді побачите.

Спочатку розмова не в'язалась, але все ж Мартін одразу помітив, який проникливий у цих людей розум. Кожен мав свої власні думки, хай іноді й суперечливі, але не поверхові, і всі ці люди були дотепні й гострі на слово... Про що б вони не говорили, кожен намагався

підходити з наукових позицій, маючи свої твердо обгрунтовані погляди на світ і суспільство. Цих поглядів вони ні в кого не позичали; всі були справжні бунтівники, і з їхніх уст не злетіла жодна банальність. У вітальні Морзів Мартін ніколи не чув суперечок на такі різноманітні теми. Здавалося, не було в світі речі, що не цікавила б їх. Розмова переходила з останньої книжки місіс Гемфрі Уорд на нову п'єсу Шоу, з майбутнього драматургії на спогади про Менсфілда. Вони хвалили чи висміювали передові статті ранкових газет, перекидалися від умов праці в Новій Зеландії до Генрі Джемса й Брандера Метью; обговорювали політику Німеччини на Далекому Сході, економічні аспекти «жовтої небезпеки», німецькі вибори й останню промову Бебеля, а тоді поверталися до місцевих політичних інтриг, до останніх планів та чвар у комітеті об'єднаної робітничої партії і до того, як організовується страйк портових вантажників.

Мартін був вражений їхньою обізнаністю в найрозмаїтіших справах. Вони знали те, про що ніколи не писали газети — усі таємні нитки й пружини, що надають руху маріонеткам. Навіть Мері, приєднавшись до розмови, виявила такий розум і знання, яких він не зустрічав у жодної знайомої йому жінки. Поговоривши з Мартіном про Свінберна й Росетті, вона несподівано повела його крученими стежками маловідомої йому французької літератури. Зате коли вона почала боронити Метерлінка, він узяв над нею гору, виставивши глибоко обмірковані тези з «Ганьби сонця».

Увійшло ще кілька чоловік, і в кімнаті стало аж темно від тютюнового диму. Раптом Брісенден дав гасло до бою.

— Слухайте, Крейсе, тут є для вас нова жертва, — мовив він, — юнак у розквіті літ, завзятий прихильник

Герберта Спенсера. Ану, зробіть з нього геккеліанця... коли зможете.

Крейс стрепенувся, немов наелектризований, а Нортон співчутливо глянув на Мартіна і лагідно усміхнувся, наче обіцяв стати на захист його.

Крейс почав наступ на Мартіна, але Нортон устрявав до розмови дедалі частіше, і кінець кінцем між ним та Крейсом спалахнув запеклий герць. Мартін стежив за їхньою суперечкою і не вірив своїм вухам. Щоб таке діялося направду, та ще й у робітничому кварталі — це здавалося неймовірним. У цих людях ніби оживали всі книжки.

Вони розмовляли палко й захоплено і від розумової гри збуджувались так, як інші —від алкоголю чи гніву. Це була не суха друкована філософія, написана мало не міфічними напівбогами, як Кант чи Спенсер, а жива, з гарячою червоною кров'ю, владно втілена в цих двох схвильованих людях. Вряди-годи до суперечки приєднувався ще хтось, а інші стежили за нею напружено й пильно, забувши про недокурені цигарки.

Ідеалізм ніколи не приваблював Мартіна, але в тлумаченні Нортона він був для нього справжнім відкриттям. Логічність ідеалізму, що справила таке враження на Мартіна, здавалося, не доходила до Крейса й Гамільтона. Вони висміювали Нортона як метафізика, а він теж брав їх на глузи, обзиваючи метафізиками. Слова «феномени» і «номени» раз по раз лунали в повітрі. Крейс і Гамільтон обвинувачували Нортона в намаганні пояснити свідомість самою свідомістю, а він закидав їм словесне жонглювання і будування теорії на словах, а не на фактах. Це їх страшенно обурювало, бо вони завжди мали за правило спиратися на факти і фактам надавати належні назви.

Коли Нортон заглибився в нетрі кантівського вчення, Крейс нагадав йому, що всі добрі німецькі філософи після смерті потрапляють до Оксфорда. Трохи згодом Нортон заговорив про гамільтонівський закон ощадності, і його супротивники одразу ж заявили, що вони застосовують цей закон до кожного свого розумового процесу. Мартін стискав руками коліна і був у захопленні від їхнього змагання. Проте Нортон не був прихильником Спенсера і під час суперечки часто звертався до Мартіна, приділяючи йому не менш уваги, ніж своїм опонентам.

— Ви знаєте, що Берклі [26] ще ніхто не заперечив, — сказав він, дивлячись на Мартіна. — Герберт Спенсер Підійшов до істини найближче, але все ж не досить близько. І навіть найсміливіші його послідовники не пішли далі. Я недавно читав статтю Сабілі, і він теж каже, що Спенсер «майже» заперечив Берклі.

— А знаєте, що сказав Юм? [27] — запитав Гамільтон. Нортон кивнув головою, але Гамільтон вів далі, звертаючись до інших:

— Він сказав, що аргументи Берклі незаперечні, але й не переконливі.

— Це як на Юма, — відповів Нортон. — А в Юма розум такий самий, як і у вас, з тією тільки різницею, що в нього вистачило глузду

визнати незаперечність аргументів Берклі.

Нортон був вразливий і запальний, але ніколи не втрачав самовладання, тимчасом як Крейс та Гамільтон, мов дикуни, спокійно вишукували у супротивника найчутливіші місця, щоб дошкульніше шпигнути. Суперечка затяглася допізна, і Нортон, роздратований нескінченними обвинуваченнями у метафізиці, вчепився руками за стілець, щоб не зірватися на ноги, і з суворим упевненим виразом на своєму, немов дівочому обличчі, виблискуючи сірими очима, рішуче напав на ворожі позиції.

— Гаразд, ви, геккеліанці! — гукнув він. — Хай я мислю, як знахар, а ви ж як? Ви ж не маєте під ногами ніякого грунту, ви, ненаукові догматики, що пнетеся із своєю позитивною наукою куди не слід. Ще задовго до зародження школи матеріалістичного монізму його підвалини були так зрушені, що на них нічого вже не можна було будувати. Локк — ось хто зробив це, Джон Локк [28]. Двісті років тому, навіть більше, у своєму «Досліді про людський розум» він довів, що ніяких вроджених ідей не буває. А ви знов твердите те саме і цілий вечір спростовуєте існування вроджених ідей. А що це означає? Це означає, що найвищої реальності людині не збагнути. Коли ви народжуєтесь, ваш мозок порожній. Явища, тобто феномени — оце й усе, що ви сприймаєте своїми п'ятьма почуттями. Тим-то номени, яких у вас не було при народженні, не можуть з'явитися...

— Я заперечую... — перепинив його Крейс.

— Дайте мені договорити! — крикнув Нортон. — Ви можете пізнати лише ті дії та взаємодії сили й матерії, які так чи інакше впливають на ваші почуття. Бачите, я готовий припустити існування матерії, побити вас вашим власним аргументом. Іншого виходу у мене немає, бо ви з природи не здатні збагнути філософські абстракції. А тепер скажіть, що ви знаєте про матерію згідно з вашою позитивною наукою? Ви знаєте тільки те, що сприймаєте, тобто знов-таки тільки явища, феномени. Вам доступні лише зміни матерії, вірніше — ті зміни в ній, що спричинюють зміни у вашій свідомості. Позитивна наука має справу лише з феноменами, а ви настільки нерозважливі, що пнетеся в онтологію, аби оперувати номенами. Але ж із самого визначення позитивної науки ясно, що вона розглядає самі явища. Недарма хтось сказав, що наука про явища не може вийти за межі явищ.

Навіть знищивши Канта, ви не здолаєте спростувати Берклі, хоч і закидаєте йому хибність, коли твердите, що наука заперечує існування бога, тобто, власне, доводить існування матерії... Я визнав зараз існування матерії тільки для того, щоб ви мене зрозуміли. Будьте собі позитивістами, якщо вам так хочеться, але облиште онтологію [29], бо серед позитивних наук їм немає місця. Спенсер має слушність у своєму агностицизмі, але якби Спенсер...

Незабаром, однак, мав відійти останній пором на Окленд, тож Брісенден і Мартін тихенько вислизнули з кімнати, тимчасом як Нортон і далі громив супротивників, а Крейс та Гамільтон тільки чекали, поки він скінчить, готові накинутися на нього, як розлючені пси.

— Ви показали мені чарівну країну, — сказав Мартін Брісенденові, коли вони вже були на поромі. — Поговоривши з такими людьми, відчуваєш, що варто жити на світі. В мене просто голова йде обертом. Досі я не розумів, що таке ідеалізм, не міг оцінити його. Власне, й тепер я не можу з ним погодитись. Я відчуваю, що назавжди лишуся реалістом. Певно, такий уже зроду. Але я хотів би посперечатися з Крейсом і Гамільтоном, та й для Нортона у мене знайшлося б кілька слів. А Спенсера вони нічим не спростували. Я зараз збуджений, як дитина, що її вперше повели до цирку. Бачу, що мені ще багато чого треба прочитати. Хочу почати з Салібі. Я певен, що Спенсер непереможний. Наступного разу я теж візьму участь у суперечці.

Але Брісенден, втулившись підборіддям у теплий шарф, дрімав, важко дихаючи, і його худе тіло, загорнуте в довгий плащ, похитувалося в такт дрижанню моторного порома.

РОЗДІЛ XXXVII

Другого ранку, всупереч порадам і попередженню Брісендена, Мартін запакував «Ганьбу сонця» і послав до редакції «Акрополя». Він сподівався таки знайти журнал, що надрукує цю статтю, і був певен, що тоді вже її можна буде продати якомусь видавництву. «Ефемериду» він теж послав одному журналові. Дарма що ненависть Брісендена до журналів доходила в нього мало не до манії, Мартін вирішив, що поема повинна вийти в світ. Проте друкувати її без дозволу автора не збирався. Він хотів тільки заручитися згодою якогось першорядного журналу, а тоді вже, маючи в руках певну зброю, збороти й Брісендена.

Того ранку Мартін почав писати давно задуману повість, яка вже кілька тижнів не давала йому спокою. Це мала бути блискуча морська повість, зразок романтики XX століття, що змальовувала реальних людей, реальний світ і реальні обставини. Але під захопливим сюжетом мав критися потаємний зміст, який не доходив би до поверхового читача, але й не зменшував би його зацікавлення. І саме цей зміст, а не перипетії сюжету, спонукав Мартіна до писання. Він завжди переймався перше основною ідеєю, а сюжет уже насновувався на неї. Знайшовши таку ідею, Мартін починав думати над дійовими особами, над місцем та часом дії, що найкраще відповідали б основному мотивові. Він вирішив назвати повість «Запізнілий» і не розтягувати її більше як на шістдесят тисяч слів, що при його надзвичайній плодючості було дрібницею. Узявшись за перо, він першого ж дня відчув глибоку насолоду справжнього майстра.

Мартін уже не боявся, що безпорадність літературної форми збіднить його думку. Довгі місяці впертої, напруженої роботи й навчання не минули даремно. Тепер рука його була тверда, і він міг спокійно вирізьблювати основне в творі; працюючи година за годиною, Іден відчував дедалі глибше, що життя і життєві справи розуміє правильно. У «Запізнілому» Мартін хотів правдиво розповісти про реальних людей і реальні події. Але поза тим у повісті мав бути великий прихований зміст, життєвість, однаково справедлива для всіх часів, усіх морів і земель. І все це завдяки Спенсерові, — подумав

Мартін, відкинувшись на спинку стільця. — Атож, Спенсерові і тому ключеві до розуміння життя, якого він дав мені в руки і який зветься еволюцією.

Він був певен, що творить щось велике. «Це піде! Це піде!» — бриніло йому у вухах. Безперечно, це мало піти. Нарешті він напише річ, за яку схопиться перший-ліпший журнал. Уся повість поставала перед ним у пломінних зблисках. Він одірвався від рукопису і вписав у блокнот цілий абзац. Це мали бути останні слова повісті, яку він так ясно уявляв собі, що міг наперед викласти на папері кінець. Мартін порівнював цю ще не написану повість з морськими творами інших письменників і пересвідчувався, що вона далеко краща.

— Тільки один чоловік міг би створити щось рівноцінне, — пробурмотів. — Це Конрад. Але й він, прочитавши повість, потиснув би мені руку й сказав: «Чиста робота, друже».

Мартін працював цілий день і лише в останню хвилину згадав, що йому треба йти на обід до Морзів. Завдяки Брісенденові чорного костюма було викуплено, і тепер Мартін знов міг з'являтися в товаристві.

Дорогою він зайшов до бібліотеки і взяв там «Цикл життя» Салібі. Сидячи в трамваї, почав читати статтю про Спенсера, що її згадував Нортон. Поступово його охоплював гнів. Він розчервонівся, зціпив зуби і раз у раз несвідомо стискав кулаки, немов комусь погрожував. Вийшовши з вагона, він як несамовитий понісся вулицею і люто шарпнув за дзвоника на дверях у Морзів. Цей звук повернув його до пам'яті. Поріг дому він переступив уже в доброму гуморі, сміючися сам із себе. Але тільки-но увійшов до вітальні, як його охопила страшенна нудьга. Він упав з верховин, де ширяв цілий день на крилах натхнення. «Буржуа», «крамарське кубло», — згадав він Брісенденові слова. «Ну й що з того? — сердито спитав Мартін себе. — Я ж одружуюся з Рут, а не з її родиною... »

Ніколи ще Рут не видавалася Мартінові такою гарною, такою одухотвореною і квітучою. На щоках її грав рум'янець, а очі так і вабили його — ті очі, в яких він уперше побачив відблиск безсмертя. Останнім часом, щоправда, він не думав про безсмертя, наукові книжки розвіяли ці думки, але сьогодні він прочитав в очах Рут щось таке, чого не можна було висловити людською мовою, — він прочитав

у них кохання. Те саме кохання світилося й у нього в очах, а кохання непереможне. Таке було його переконання, навіяне пристрастю.

Ті півгодини, що він пробув з Рут перед обідом, зробили його знову щасливим і задоволеним з життя. Але за столом він раптом відчув втому — неминуча реакція після виснажливого трудового дня. Усе дратувало його. Він пригадав, як за цим самим столом, де тепер йому так часто все здається смішним і нудним, він уперше в житті сидів з цивілізованими істотами і впивався позірною атмосферою високої, витонченої культури. Який же він був тоді наївняк! Почував себе якимсь дикуном, упрівав сьомим потом, усього побоюючись, приголомшено дивився на безліч ножів і виделок, потерпав перед величним лакеєм і марно силкувався одним стрибком знестися на цю запаморочливу соціальну височінь, аж кінець кінцем поклав бути самим собою і не вдавати ні освіченості, ані витонченості манер, яких не мав.

Він з надією глянув на Рут, так само як пасажир на пароплаві, подумавши про можливу катастрофу, шукає очима рятувального пояса. Так, з того всього лишилося тільки кохання і Рут. Усе інше розвіялось, як міраж, перед лицем знань. Але Рут і кохання витримали випробу; для них Мартін знайшов біологічне виправдання. Кохання становило найвищий прояв життя. Природа витворила його, як і всіх інших нормальних людей, задля кохання. Вона билася над цим завданням десятки тисяч століть — ба навіть сотні тисяч, мільйони століть, — і ось він, найкращий її витвір. Вона зробила кохання найдужчим його почуттям, збільшила незмірно силу цього почуття даром уяви і кинула його в цей ефемерний світ тужити, жадати і кохати. Він знайшов під столом руку Рут, потиснув її і відчув потиск у відповідь. Рут глянула на нього, і очі в неї були променисті й ласкаві. Такі ж були і його очі в ту трепетну мить, але він не знав, що в очах Рут він бачив лише відблиск того вогню, що палав у його очах.

Навпроти нього, праворуч од містера Морза, сидів суддя Блаунт, член місцевого найвищого суду. Мартін зустрічав його в Морзів уже не раз, але не відчував до нього ніякої симпатії. Суддя розмовляв з батьком Рут про політику робітничих спілок, про місцеві події й соціалізм, і містер Морз вказав йому на Мартіна як на прихильника соціалістичного вчення. Суддя глянув на Мартіна з поблажливим батьківським жалем. Іден подумки усміхнувся.

— Згодом це у вас мине, юначе, — лагідно озвався суддя, — Час — найкращі ліки від усіх юнацьких хвороб. — І, звертаючись до містера Морза, додав: — Не думаю, щоб у таких випадках суперечки були доцільні. Хворий через них тільки стає норовистий.

— Це правда, — поважно відповів містер Морз. — Але іноді не вадить застерегти хворого, що стан його серйозний.

Мартін засміявся весело, але якось силувано. День був занадто довгий, працював він з самого ранку дуже напружено, і все це далося взнаки.

— Нема сумніву, — сказав він, — що ви обидва чудові лікарі, але якщо вас хоч трохи обходить думка вашого пацієнта, то дозвольте йому сказати, що діагноз поставлено неправильно. Ви самі слабуєте на ту хворобу, яку приписуєте мені. Я до неї несприйнятливий. Соціалістична філософія, що напівперетравлена шумує у ваших жилах, мене не зачепила.

— Спритно, спритно! — пробурмотів суддя. — Це випробуваний маневр у суперечці — помінятися місцями з противником.

— Я роблю висновки з ваших власних слів, — сказав Мартін. Очі його блиснули, але він стримався. — Бачте, пане суддя, я чув деякі ваші передвиборні промови. Ви переконали себе, що вірите в боротьбу за існування і в те, що виживає дужчий, а самі всіма способами намагаєтесь урвати сили в дужчих.

— Але ж, юначе...

— Не забувайте, що я чув ваші передвиборні промови! — застеріг суддю Мартін. — Ви говорили про впорядкування внутрішньої торгівлі, про врегулювання діяльності залізничного тресту й нафтової компанії, про охорону лісів і ще про тисячі всяких обмежувальних заходів, які, власне, збігаються з позицією соціалістів.

— А по-вашому, прояви надуживань не треба приборкувати?

— Не в тому річ. Я просто хочу сказати, що ви кепсько поставили діагноз і що я анітрохи не заражений мікробом соціалізму. Це вас, а не мене, точить той мікроб. Щодо мене, то я запеклий ворог і соціалізму, і вашої нечистої демократії, яка є не що інше, як псевдосоціалізм, замаскований облудними словами, що не витримують найменшої критики. Я реакціонер, такий переконаний реакціонер, що моїх поглядів ніколи не зрозуміти таким людям, як ви, бо ваші очі затуманені словесами про організоване суспільство і не досить гострі,

щоб прозирнути крізь цей туман. Ви вдаєте, ніби вірите, що виживає й панує дужчий. А я вірю в це насправді. В цьому й різниця. Коли я був трохи молодший — молодший на кілька місяців, — я думав так само, як і ви. Це тому, що світогляд ваш і таких, як ви, справляв на мене певний вплив. Але гендлярі та крамарі навіть у найкращому разі полохливі правителі; вони все життя хрюкають над коритом, шукаючи поживи, і я вернувся, якщо хочете, до аристократизму. В цій кімнаті я єдиний індивідуаліст. І мої сподівання не на державу. Мої сподівання на дужу людину, вершника, що з'явиться врятувати гнилу державу від загибелі.

Ніцше мав рацію. Я не стану гаяти часу — пояснювати вам, хто такий Ніцше. Досить того, що він мав рацію. Світ належить дужим, котрі водночас і шляхетні і не бабраються в свинячому кориті крамарства та гендлю. Світ належить справжнім аристократам, великим білявим бестіям, що гордують компромісами і не лякаються казати «так». І вони поглинуть вас, соціалістів, що бояться соціалізму і вважають себе за індивідуалістів. Ваша рабська моральність золотої середини не врятує. Я знаю, що все це для вас китайська грамота, і не трудитиму більше вам голови. Але пам'ятайте одне: на весь Окленд не знайдеться й півдесятка індивідуалістів, проте один із них Мартін Іден.

Давши цим зрозуміти, що скінчив суперечку, Мартін обернувся до Рут.

— Я сьогодні дуже стомився, — сказав тихо. — Мені хочеться кохання, а не розмов.

Мартін пропустив повз увагу слова містера Морза:

— Ви мене не переконали. Всі соціалісти — єзуїти. Це головна їхня ознака.

— Нічого, ми ще зробимо з вас доброго республіканця, — додав містер Блаунт.

— Мій вершник з'явиться раніш, ніж це трапиться, — добродушно відказав Мартін і знов обернувся до Рут.

Але містер Морз не вдовольнився. Він не терпів ледарства й нехоті до доброзвичайної солідної роботи у свого майбутнього зятя, поглядів якого не поважав, а вдачі не розумів. Тож містер Морз завів розмову про Герберта Спенсера. Містер Блаунт вторував йому, і Мартін, як тільки почув ім'я свого улюбленого філософа, став мимохіть

наслухатися до слів судді, який поважно й самовдоволено критикував Спенсера. Містер Морз раз у раз поглядав на Мартіна, немов кажучи: «Чуєте, голубе?»

— Галасливі сороки, — пробурмотів Мартін, не припиняючи розмови з Рут і Артуром.

Але денна робота і вчорашній вечір, проведений з «справжніми людьми», не минули без сліду; до того ж його й досі ще дратувало те, що він устиг прочитати в трамваї.

— Що з тобою? — стурбовано запитала Рут, помітивши, що Мартін ледь стримується од вибуху.

— Немає бога, крім непізнанного, і Герберт Спенсер пророк його, — саме виголосив суддя.

Мартін ту ж мить повернувся до нього.

— Дешевий дотеп, — спокійно зауважив він. — Уперше я почув ці слова в Сіті-Гол-парку від одного робітника, нездатного на щось розумніше. Відтоді я часто їх чую, і щоразу мене нудить від їхнього безглуздя. Ви б хоч посоромились! Ім'я цієї великої шляхетної людини в ваших устах, немов крапля роси в помийній ямі. Яка гидота!

Це прозвучало, наче удар грому. Містер Блаунт побагровів і пронизливо глянув на Мартіна — здавалося, з ним от-от трапиться апоплексичний удар. Довкола запала тиша. Містер Морз потай був дуже вдоволений. Він бачив, що його дочку шоковано. Він таки домігся свого — змусив ненависну йому людину показати своє вроджене хамство.

Рут благально шукала під столом руку Мартіна, але той уже весь клекотів. Його обурювала зарозумілість і тупість цих людей, що займали високе становище. Член найвищого суду! Лишень кілька років тому він дивився знизу вгору на таких поважних персон, вважаючи їх мало не за богів.

Містер Блаунт урешті прийшов до тями і, пробуючи вести розмову далі, звернувся до Мартіна з підкресленою ввічливістю. Але той зрозумів, що це робилося з пошани до дам. Це ще більше його розлютило. Невже на світі зовсім нема щирості?

— Не вам сперечатися зі мною про Спенсера! — гукнув він. — Ви знаєте про нього не більше, ніж його земляки. Але я знаю, це не ваша провина. Це просто вияв нашого ганебного сучасного неуцтва. Сьогодні дорогою сюди я натрапив ще на один зразок його — я читав

статтю Салібі про Спенсера. Вам би теж слід її прочитати. Вона зрозуміла кожному. Ви можете дістати її в першій-ліпшій книгарні чи бібліотеці. Навіть вам, їй-богу, стане соромно за своє неуцтво й убогість, бо те, що ви наклепуєте на цю шляхетну людину, — ніщо проти наклепів Салібі. То вже такий рекорд безчестя, що перед ним навіть ваше безчестя блідне. «Філософом недоуків» назвав Спенсера академічний філософ, не гідний дихати повітрям, яким дихав цей великий муж. Не думаю, щоб ви прочитали бодай десять сторінок Спенсера, але були критики, запевне освіченіші за вас, котрі теж читали Спенсера не більше, а тим часом зважувалися прилюдно заявляти, що нікому з його послідовників не знайти й однієї оригінальної думки у свого вчителя, і це в Герберта Спенсера, який наклав печать генія на всій ниві наукових досліджень, на всю новочасну думку. Це ж батько психології — він так глибоко революціонізував педагогіку, що й досі селянська дитина у Франції вчиться основ наук за його принципами. І в той же час нікчемні людці, що, застосовуючи на практиці Спенсерові ідеї, добувають собі шматок хліба, ще сміють ображати його пам'ять. Якщо в них у голові є хоч трохи глузду, то це вони завдячують тільки йому. Коли б не він, то в їхніх затовчених, як у папуг, знаннях не було б і крихти істини. І якийсь Фербенкс з Оксфорда, котрий займає ще вищого поста, ніж ви, містере Блаунте, сказав, що нащадки назвуть Спенсера скоріше поетом і мрійником, аніж філософом. Тріскотливі сороки, жалюгідні базіки — ось вони хто. «Основні положення» не позбавлені певної літературної вартості», — сказав хтось із них. А інші кричали, що він був працьовитий компілятор, а не оригінальний мислитель. Тріскотливі сороки, жалюгідні базіки — ось вони хто!

Мартін ураз примовк серед мертвої тиші. Усі в родині Рут дивилися на суддю Блаунта як на людину видатну і впливову, і Мартінова грубість вжахнула їх. Кінець обіду пройшов у похоронному настрої. Суддя й містер Морз розмовляли тільки між собою, а решта лише вряди-годи озивалися.

Коли нарешті Рут і Мартін зосталися вдвох, дівчина розплакалася.

— Ти просто нестерпний! — вигукнула вона крізь сльози.

Але гнів його ще не вщух, і Мартін весь час повторював:

— Тварюки! Ну й тварюки!

Коли Рут почала дорікати йому, що він образив суддю, Мартін тільки спитав:

— Чим же я його образив? Тим, що сказав правду?

— Мені байдуже, правда це чи неправда, — не вгавала Рут. — Є певні правила пристойності, і ніхто тобі не дозволяв будь-кого ображати!

— А яке право має суддя ображати істину? — вигукнув Мартін. — Образити істину — це більший злочин, ніж образити таку нікчемну особу, як цей суддя. А він зробив гірше! Очорнив ім'я великої, шляхетної людини, яка вже не живе. Тварюки! Ну й тварюки!

Гнів Мартінів розпалювався, і Рут аж злякалася. Вона ще ніколи не бачила його таким розгніваним, і все це їй видавалося незрозумілим і недоречним. Але навіть тепер Мартінові чари, що вабили її до нього, що колись спонукали прихилитись до нього, у цю шалену мить примусили її обняти його. Вона чулася ображеною і навіть сердитою за те, що сталося, а проте стояла обнявшись і, здригаючись, слухала, як він усе бурмотить: «Ну й тварюки!»

— Я більше не псуватиму вам званих обідів, люба. Вони мене не люблять, і я не хочу нав'язувати їм своє товариство. Та й я не люблю їх. Тьху! Аж нудить! А я ще колись наївно думав, що люди на високих посадах, які живуть у гарних будинках, мають освіту й рахунки в банку, чогось варті!

РОЗДІЛ XXXVIII

— Ходім до клубу соціалістів, — сказав Брісенден, ослаблий від кровохаркання, що було півгодини тому. За останні три дні це вже з ним удруге. У тремтячій руці його була незмінна склянка віскі.

— А нащо мені цей соціалізм? — запитав Мартін.

— Стороннім дозволяється говорити п'ять хвилин, — мовив хворий. — Отже, скажете їм, чому ви проти соціалізму. Скажете все, що думаєте про них та їхню етику гетто. Пошпурите в них Ніцше, і хай вони вам всиплють за це. Заваріть кашу. Це піде їм на користь. Вони люблять сперечатися, та й ви не від того. Бачите, мені б дуже хотілося, щоб перш ніж я помру, ви стали соціалістом. Це дасть вам мету в житті. І тільки це врятує вас від розчарування, що до вас прийде.

— Для мене загадка, як ви, саме ви, можете бути соціалістом, — мовив Мартін. — Ви ж ненавидите юрбу. Та й справді, що спільного маєте ви з голотою, ви, естет? — Мартін докірливо показав на склянку, яку Брісенден знов наповнював. — Я бачу, що вас і соціалізм не врятує.

— Я дуже хворий, — відказав той. — Ви — інша річ. Ви людина здорова, вам є для чого жити. Тільки вас треба чимсь прив'язати до життя. Ви ось дивуєтесь, чому я став соціалістом. Та тому, що соціалізм неминучий; тому, що сучасний гнилий і безглуздий лад довго не продержиться; тому, що для вашого дужого вершника часи вже минулися. Раби йому вже не підкорюються. Їх занадто багато, і вони не дадуть йому й на коня сісти. Від них не втечеш, і вам однаково доведеться проковтнути їх рабську мораль. Це не дуже приємно, визнаю, але їхні стовпища вже насуваються, і тут нічого не вдієш. Ви з своїм ніцшеанством просто допотопна людина. Що минуло — те минуло, і той, хто каже, що історія повторюється, брехун. Справді, я не люблю юрби, але ще ж робити? Ваш вершник — це фікція, тож краще будь-що, аніж теперішня влада свинуватих боягузів. Та хоч би там як, а ходім. Коли я ще хоч трохи посиджу тут, буду п'яний. А ви знаєте, що каже лікар?.. Хай йому біс, тому лікареві! Ні, я ще його пошию в дурні.

Був недільний вечір. У невеличкій залі оклендського клубу соціалістів було повно людей, переважно робітників. Оратор, розумний єврей, захопив Мартіна, але заразом збудив і неприязнь. Його вузькі погноблені плечі й запалі груди свідчили, що це справжній син перелюдненого гетто. Перед Мартіновими очима виразно постала одвічна боротьба кволих злиденних рабів із жменькою володарів світу, що панують над ними і пануватимуть без кінця-краю. Для Мартіна це миршаве створіння стало символом. Це було типове втілення безліку тих слабосилих і нездольних істот, що за неминучим біологічним законом гинуть на тернистих шляхах життя. Вони були неспроможні боротися за існування. Незважаючи на всю їхню хитромудру філософію і мурашину схильність до співпраці, природа відцуралася від них заради людини виняткової. Із свого прещедрого засіву життя вона збирає тільки найкраще. Люди наслідують її і, послуговуючись тим самим методом, розводять перегонових коней і вирощують огірки. Безперечно, творцеві всесвіту слід було б вигадати якийсь кращий метод, але тим часом мешканці нашої частини всесвіту мусять годитися із заведеним ладом. Звісно, чіплятися за життя, як чіпляються за нього соціалісти, як чіпляється зараз оцей промовець і з ним уся ця спітніла юрба, що спільно силкується добрати способу, як зменшити труднощі життя і перехитрити всесвіт.

Так думав Мартін і все це висловив, коли Брісенден підбив його виступити й завдати їм чосу. Він зійшов на трибуну і звернувся до голови мітингу. Спочатку Мартін говорив тихо і трохи затинався, намагаючись дати лад думкам, що зароїлися у нього в голові під час промови єврея. На таких зборах кожному промовцеві давали тільки п'ять хвилин. Але коли Мартінові пора вже було кінчати, він саме захопився і рішуче повів свій наступ. Він зацікавив слухачів, і вони зажадали від голови, щоб той дав Мартінові договорити. Вони побачили в ньому гідного противника і напружено стежили за кожним його словом. Він говорив палко й переконано, нещадно нападаючи на рабську мораль і тактику, не криючи від слухачів, що мова йде саме про них. Він цитував Спенсера й Мальтуса [30] і викладав біологічний закон світового розвитку.

— Отже, — закінчив він, — держава, де переважають раби, нежиттєздатна. Споконвічний закон розвитку лишається в силі. У боротьбі за існування, як я вже довів, виживають дужі й їхнє

потомство, а кволі та їхні нащадки приречені на загибель. Внаслідок цього кожне покоління стає сильнішим за попереднє. В цьому суть розвитку. А ви, раби, —я згоден, що рабом бути погано, — ви мрієте про суспільство, де закон еволюції буде скасовано, де кволі й непристосовані не загибатимуть, де кожен невдаха матиме доволі їсти, де всі зможуть приводити нащадків — як дужі, так і кволі. Що ж тоді буде? Сила й життєздатність майбутніх поколінь не зростатимуть. Навпаки, навіть зменшуватимуться. Ось Немезіда вашої рабської філософії. Ваше суспільство рабів, рабами й для рабів урядоване — воно неминуче послабне і розпадеться так само, як послабне й розпадеться життя істот, що становлять те суспільство. Не забувайте, що я опираюся на закони біології, а не на сентиментальну етику. Держава рабів не здатна існувати...

— А Сполучені Штати? — гукнув хтось із зали.

— Сполучені Штати? — відказав Мартін. — Тринадцять колоній скинули своїх правителів і утворили так звану республіку. Раби стали самі собі панами. Панів, що правили силою меча, не лишилося. Але ж ви не могли жити зовсім без панів, і от з'явилася нова порода — не великі, мужні й шляхетні люди, а хитрі й павукуваті крамарі та лихварі. Ці знов поневолили вас, і не одверто, як сміливці зробили б своєю твердою рукою, а нишком, підступними махінаціями, викрутами, підлещуванням і брехнею. Вони підкупили ваших рабів-суддів, ваших рабів-законодавців і кинули ваших синів та дочок у ярмо, гірше за давнє рабство. Два мільйони ваших дітей щодня гнуть спину в ярмі цієї крамарської олігархії Сполучених Штатів. Десять мільйонів вас, невільників, блукає по країні, не маючи хліба, ані притулку. Та вернімося до суті. Я вже сказав, що суспільство рабів не може існувати, бо з своєї природи воно суперечить законам розвитку. Не встигне таке суспільство організуватись, як уже розкладається. Легко заперечувати словами закон еволюції, але де візьмете ви новий закон розвитку, що дасть вам силу? Сформулюйте його. А може, він уже сформульований? Тоді викладіть його.

Мартін сів на своє місце серед страшенного галасу. Чоловік двадцять зірвалося на ноги, вимагаючи слова. І один по одному, підбадьорювані гучними оплесками, вони завзято відбивали напад. Це було справжнє побоїсько — шалене змагання ідей. Деякі промовці відходили від теми, але більшість безпосередньо відповідала

Мартінові. Вони вражали його новим для нього напрямком думок і відкривали якщо не нові біологічні закони, то нові можливості застосування старих. Вони занадто захоплювалися, щоб бути завжди ввічливими, і голова раз у раз мусив закликати їх до порядку.

Випадково в залі сидів молодий репортер, якого пригнав сюди бідний на новини день і професійна потреба в сенсації. Хист він мав абиякий, тільки що писати вмів гладенько і жваво. Сам занадто туполобий, щоб стежити за дискусією, він, однак, гадав, що стоїть далеко вище від усіх цих балакучих маніяків з робітничого класу. Зате він дуже поважав тих високопоставлених достойників, що скеровують політику націй і газет. У нього був навіть свій ідеал, він мріяв стати видатним репортером, котрий уміє з нічого зробити все.

Репортер не розумів, про що йде суперечка. Та це його й не обходило. Такі слова, як «революція», дали йому предосить матеріалу. Як палеонтолог може по одній знайденій кістці відновити цілий скелет, так і цей газетяр міг відтворити цілу промову з одного слова «революція». Того самого вечора він це й зробив, і навіть непогано. А що всю бучу збив Мартін, то він і вклав свою промову йому в уста, виставивши його крайнім анархістом і перетворивши його реакційний індивідуалізм у найчервоніший і найзатятіший соціалізм. Цей репортерисько був по натурі художник і не пошкодував барв для місцевого колориту: широкими мазками він змалював довговолосих людей з дикими очима, неврастеніків і виродженців з піднятими вгору кулаками, і все це на тлі прокльонів, вереску й галасу розлюченої юрби.

РОЗДІЛ XXXIX

Другого ранку, сидячи в своїй кімнатці за кавою, Мартін переглядав газету. За все своє життя він уперше побачив власне ім'я, надруковане великими літерами, та ще й на першій сторінці газети, і, на превеликий свій подив, довідався, що він найвидатніший провідник оклендських соціалістів. Прочитавши палку промову, яку сконструював за нього юний репортер, він спершу розсердився, а потім кинув газету й розсміявся.

— Це написав або п'яний, або якийсь зловмисник, — сказав він Брісенденові, що прийшов до нього надвечір і стомлено впав на єдиного в кімнаті стільця.

— А вам не однаково? — спитав Брісенден. — Хіба ви надаєте значення думці тієї буржуазної свиноти, що читає газети?

Мартін на хвилину задумався.

— Звісно, ні. Але це може пошкодити моїм стосункам із родиною Рут. Її батько й так твердив, що я соціаліст, а ця паскудна брехня остаточно переконає його в тому. А втім, хай собі. Я от вам зараз покажу, що сьогодні написав. Це «Запізнілий», я вже дійшов майже до половини.

Він почав уголос читати, коли раптом Марія відчинила двері і впустила до нього чепурненького молодика, який жваво розглядався по кімнаті, завважив гасницю й кухоньку, а тоді спинив погляд на Мартінові.

— Сідайте! — сказав Брісенден.

Мартін посунувся на ліжку, щоб дати гостеві місце, і чекав, що той скаже.

— Містере Ідене, я вчора чув вашу промову і тепер хотів би взяти у вас інтерв'ю, — почав молодик.

Брісенден щиро розсміявся.

— Ваш товариш — соціаліст? — запитав репортер, кинувши швидким оком на Брісендена і нотуючи в пам'яті колоритну блідість його обличчя.

— І він написав той репортаж, — лагідно мовив Мартін. — Оцей хлопчисько!

— Чом ви його не відлупцюєте? — спитав Брісенден. — Я б зараз дав тисячу доларів, щоб хоч на п'ять хвилин мати здорові легені.

Репортера трохи приголомшила така розмова — про нього, при ньому і так, наче його тут нема. Але ж його похвалили в редакції за блискучий опис соціалістичного мітингу і доручили взяти інтерв'ю у Мартіна Ідена, лідера організованих ворогів суспільства.

— Містере Ідене, ви нічого не матимете проти, коли ми вас сфотографуємо? — мовив він. — Надворі чекає редакційний фотограф, і він каже, що краще спочатку зняти вас, поки ще не сіло сонце. А вже потім побалакаємо.

— Узяв з собою фотографа, — замислено промовив Брісенден. — Та всипте ж йому, Мартіне, всипте!

— Либонь, я вже старий для цього, — відповів Мартін. — Воно й слід було б, але щось не хочеться. Та й ради чого?

— Ради його бідної матері, — заперечив Брісенден.

— Над цим варто подумати, — відказав Мартін. — Але чи ж варто стільки витрачати сили? Щоб всипати ближньому, це забирає трохи сили. Та й взагалі —навіщо?

— І справді — навіщо? — весело сказав репортер, хоч почав уже стурбовано поглядати на двері.

— Але ж у тому, що він написав, нема ні слова правди, ані слова, — зауважив Мартін, звертаючись виключно до Брісендена.

— Це все було подане в загальних рисах, ви ж розумієте, — зважився докинути репортер. — І для вас це чудова реклама. Ось що важливо. Це піде вам на користь.

— Чуєте, Мартіне? Це чудова реклама, — урочисто промовив Брісенден.

— І це, бачте, піде мені на користь, —додав Мартін.

— Дозвольте запитати, містере Ідене, де ви народилися? — почав репортер, прибираючи уважливого вигляду.

— Він навіть нічого не записує, — сказав Брісенден. — Він і так усе пам'ятає.

— Мені це не потрібно, — пояснив репортер, силкуючись не показати неспокою. — Добрий репортер ніколи не записує.

— Ви й учора не записували? — спитав Брісенден. Але він не відзначався довготерплячістю і раптом скипів: — Слухайте, Мартіне, якщо ви йому зараз не всиплете, то всиплю я. Помру, але всиплю!

— Мабуть, буде досить відшмагати? — поцікавився Мартін.

Брісенден подумав і кивнув головою. Ще мить, і голову репортера було затиснуто в Мартіна між колінами.

— Тільки не кусатися, — застеріг Мартін, — а то так і розквашу ваше гарненьке личко, хоч і жаль буде.

Мартінова рука стала швидко й мірно підніматися й опускатися. Репортерисько виривався, лаявся, звивався в'юном, але кусатись не наважувався. Брісенден поважно дивився на кару і раптом так запалився, що схопив порожню пляшку й гукнув:

— Дайте мені хоч разочок ударити його.

— Більше не можу, — нарешті промовив Мартін. — Рука заніміла.

Він підняв молодика й посадив на ліжку.

— Вас заарештують за це! — крикнув той, утираючи сльози хлоп'ячого обурення, що котилися по його розгарячених щоках. — Це вам так не минеться! Побачите!

— Бідний красунчик, — сказав Мартін. — Він і гадки не має, що зійшов на манівці. Оббріхувати ближнього, як це він зробив, нечесно, неблагородно, не личить мужчині, а він того не розуміє.

— От він і прийшов, щоб йому це сказали, — відповів Брісенден.

— Еге ж, прийшов до мене, до людини, яку образив і зганьбив. А тепер мій крамар, безперечно, відмовить мені у кредиті. Найгірше те, що бідне хлоп'я і далі котитиметься по цій самій стежці, аж поки не виб'ється в першорядні журналісти, тобто в першорядні мерзотники.

— У вас ще є час навернути його на путь істини, — заперечив Брісенден. — Хтозна, може, ваші скромні ліки врятують його. І чому ви не дали й мені зацідити його хоч разочок? Хотів би й я руки докласти.

— Ви обоє будете заарештовані, тварюки кляті! — схлипував репортер.

— Ні, бачите, який у нього гарненький і плаксивий рот? — Мартін сумно похитав головою. — Боюся, що даремно натомив собі руку. Цього юнака ніщо не виправить. Він неодмінно буде відомий журналіст. Сумління і на гріш не має. Вже це допоможе йому вибитись.

При цьому репортерисько вискочив з кімнати, тремтячи від страху, що Брісенден пошпурить пляшкою йому в спину.

Другого ранку Мартін довідався з газет багато нового. Під час інтерв'ю він нібито сказав: «Ми закляті вороги суспільства. Тільки ми не анархісти, а соціалісти». Коли репортер зауважив, що між цими школами різниця дуже невелика, Мартін знизав плечима на знак мовчазної згоди. Лице в Мартіна, як виявилось, було вкрай асиметричне, а вся постать мала виразні ознаки виродження. Особливо впадали в око його розбійницькі руки і лютий блиск у налитих кров'ю очах.

Звідти ж Мартін довідався, що кожного вечора він виступає на робітничих мітингах у міському парку і що серед усіх анархістів та агітаторів, які баламутять народ, він має найбільший успіх, бо його промови найреволюційніші. Репортер яскраво описав його злиденну комірчину, згадав про гасницю і єдиний на всю кімнату стілець, а також про його товариша-волоцюгу з лицем мерця, такого страшного, немов його щойно випустили з підземної темниці після двадцяти років самітного ув'язнення.

Репортер виявився хлопець запопадливий. Він метнувся по всіх усюдах, рознюхав про родинні справи Мартінові і навіть дістав фотографію Бернарда Хігінботема, знятого біля дверей своєї крамниці. Цього добродія він змалював як розумну й статечну ділову людину, котрій чужі і соціалістичні погляди його шуряка, і він' сам. Містер Хігінботем характеризував Мартіна Ідена як ледацюгу, що відмовився від запропонованої йому посади й запевне докотиться до в'язниці. Германа фон Шмідта, чоловіка Мерієн, репортер теж проінтерв'ював. Цей назвав Мартіна виродком у родині, з котрим він не має ніяких стосунків. «Він хотів був з мене поживитися, та я йому зразу дав одкоша, — заявив фон Шмідт репортерові. — Він до мене боїться й носа сунути. Людина, що не хоче працювати, пропаща, я вам кажу».

Цього разу Мартін не на жарт розсердився. Брісенден дивився на цю історію, як на кумедну пригоду, але й він не міг заспокоїти Мартіна, котрий знав, що Рут усе це нелегко буде пояснити. Її батько, певно, аж не тямиться з радості і докладе всіх зусиль, щоб розірвати заручини. Яких саме зусиль доклав містер Морз, Мартін довідався дуже скоро. Пополудні він одержав від Рут листа. Передчуваючи лихо, Мартін розпечатав конверта і прочитав листа, стоячи тут-таки, біля розчинених дверей, де й узяв його від листоноші. Читаючи, він

машинально поліз у кишеню по тютюн і цигарковий папір, які колись завше були при ньому. Він забув, що в кишені у нього порожньо, і не відчував навіть, що це йому кортить закурити.

Листа було написано в спокійному тоні. У ньому не відчувалося ніякого гніву. Але від першого рядка до останнього він був сповнений образи й розчарування. Мартін не виправдав її надій. Рут гадала, що він назавжди зрікся свого безпутного минулого і заради її кохання житиме, як і належить пристойній та порядній людині. А тепер її батько й матір категорично вимагають розірвати їхні заручини. І вона не може не визнати, що вони мають на це підстави. Їхній шлюб не був би щасливий. Він не віщував нічого доброго з самого початку. В усьому листі Рут тільки раз кинула йому докір, що глибоко вразив Мартіна: «Якби ви пішли на службу і спробували досягти певного становища... — писала вона. — Але ви цього не зробили. Ваше минуле життя було занадто дике й безладне. Я розумію, що не ваша в цьому вина. Ви робили так, як підказували вам ваша натура й давні звички. Я ні в чому не виню вас, Мартіне, пам'ятайте це, прошу. Це була просто помилка. Батько й мати завжди були певні, що ми не пара одне одному, і наше щастя, що ми зрозуміли це не занадто пізно... Не намагайтеся побачити мене, — писала вона далі. — Це була б важка зустріч для нас обох і також для моєї матері. Я й так завдала їй багато прикрощів та болю і не скоро зумію загладити свою провину».

Мартін ще раз уважно прочитав листа, тоді сів і почав писати відповідь. Він розповів у загальних рисах усе, що говорив на мітингу соціалістів, доводячи, що його промова була цілком протилежна до тієї, яку вклала йому в уста газета. Під кінець листа він знову став «коханням одержимий», що ревно благає любові. «Будь ласка, відпиши мені і скажи тільки одно — чи кохаєш мене? Тільки це. Дай відповідь тільки на це єдине запитання».

Але ні на другий день, ні на третій відповіді не було. «Запізнілий» лежав забутий на столі, а купа повернутих рукописів під столом щодень зростала. Уперше за все життя дужий сон Мартінів зрадив його, і цілі ночі Іден мучився безсонням. Тричі дзвонив він коло дверей Морзів, але служники, що виходили на дзвінок, не впускали його. Брісенден лежав у себе в готелі тяжко хворий, він ледве рухався, і хоч Мартін часто його відвідував, але не наважувався розповісти йому про свої прикрості.

А прикрощів у Мартіна було чимало. Вчинок репортера наробив йому більшого лиха, ніж він сподівався. Португалець-бакалійник і справді відмовив у кредиті, а хазяїн овочевої крамниці, американець, гордий своїм патріотизмом, обізвав Мартіна зрадником і порвав з ним усякі стосунки, довівши свій патріотизм аж до того, що анулював рахунок Мартіна і не хотів бачити Ідена, коли б той навіть приніс борг. Сусіди були настроєні так само, і їхнє обурення не мало меж. Ніхто не хотів знатись із зрадником-соціалістом. Бідна Марія не знала, що про все це думати, але, пойнята тривогою, залишилася вірною Мартінові. Навколишня дітвора вже забула про розкішну коляску, в якій приїжджали гості до Мартіна, і тепер з безпечної відстані гукали йому «волоцюга» і «лобур». Тільки Маріїні діти стійко боронили його: вони щодня завзято билися за його честь і, приходячи додому з підбитими очима та заюшеними носами, завдавали своїй матері ще більшого клопоту.

Якось на вулиці в Окленді Мартін зустрів Гертруду і довідався про те, в чому й так був певен. Розлючений Бернард Хігінботем, вважаючи, що Мартін зганьбив усю їхню родину, заявив, що й на поріг його не пустить.

— Чого ти не виїдеш звідси, Мартіне? — спитала Гертруда. — Переїдь в інше місце, влаштуйся на роботу. А згодом, коли все забудеться, вернешся назад.

Мартін тільки покрутив головою, але відповісти нічого не відповів. Та й що він міг їй сказати? Його жахала страшна безодня, що пролягла між ним і родичами. Ніколи він не зможе переступити її і пояснити їм свої погляди. Смішно пояснювати Гертруді різницю між ніцшеанством та соціалізмом. Ніякою мовою не зумів би він пояснити й виправдати в їхніх очах свою поведінку. Свою порядність міг би довести їм тільки тоді, коли б став на роботу. З цього вони починали й цим кінчали. Далі їхній розум не сягав. «Ставай на службу! Знайди посаду!» Бідні, темні раби, думав він, слухаючи сестру. Не диво, що світ належить дужим. Рабів гублять їхні рабські прагнення. Робота для них — золотий фетиш, перед яким вони падають ниць.

Коли Гертруда запропонувала йому гроші, він ще раз крутнув головою, хоч знав, що того самого дня знову доведеться йти до заставника.

— Ти поки що не попадайся Бернардові на очі, — дораджувала його Гертруда. — Через кілька місяців він заспокоїться, і тоді, коли схочеш, він навіть візьме тебе за возія розвозити крам. Якщо я тобі буду потрібна, сповісти, і я прийду. Чуєш?

Вона пішла, голосно схлипуючи, і, дивлячись на її огрядну постать та незграбну ходу, Мартін відчув, як серце йому боляче стислося. І коли він глядів їй услід, будівля ніцшеанського світогляду раптом захиталася. Говорити взагалі про клас рабів легко, але зовсім неприємно застосовувати цю філософію щодо своїх близьких. Бо хіба його сестра Гертруда не раба, пригноблена дужим? Він гірко засміявся над парадоксальністю цієї ситуації. Який же з нього ніцшеанець, коли його світогляд захитався від першого повіву почуття, від тієї самої рабської моралі, бо це ж вона збудила в нього жалість до сестри. Справжня горда людина стоїть понад жалем і співчуттям. Жаль і співчуття зародились у підземних невільничих темницях, і не більшого вони варті, що муки й піт нещасних та слабосилих.

РОЗДІЛ XL

«Запізнілий» лежав забутий на столі. Всі інші рукописи валялись на підлозі. Тільки Брісенденова «Ефемерида» все ще мандрувала. Велосипед і чорний костюм Мартіна знову було заставлено, а прокатний пункт знов вимагав плати за машинку. Та до всього цього Мартінові тепер було байдуже. Він шукав нових шляхів, а життя тим часом могло зачекати.

За кілька тижнів трапилося врешті те, чого він давно чекав. На вулиці він спіткав Рут. Щоправда, вона йшла з Норманом, і обоє вдали, ніби не бачать Мартіна, а Норман навіть спробував його відсторонити.

— Якщо ви чіплятиметеся до моєї сестри, я покличу полісмена, — погрозився він. — Вона не хоче з вами розмовляти, і ваша настирливість для неї образлива.

— Ну що ж, кличте полісмена, —похмуро відказав Мартін. — Тоді ваше ім'я потрапить до газет. А поки що зійдіть з дороги. Мені треба поговорити з Рут. Я хочу це почути з твоїх власних уст, — обернувся він до дівчини.

Рут зблідла й уся затремтіла, але спинилась і запитливо глянула на Мартіна.

— Я хочу, щоб ти відповіла на моє запитання в листі, — пояснив він.

Норман нетерпляче ворухнувся, але Мартін поглядом спинив його.

Рут похитала головою.

— Все це ти робиш з доброї волі? — спитав Мартін.

— Так. — Рут говорила тихим, але твердим голосом, зважуючи кожне слово. — З доброї волі. Ви так зганьбили мене, що мені соромно друзям і на очі показатися. Вони тільки про мене й говорять. Це все, що я можу вам сказати. Ви зробили мене дуже нещасною, і я не хочу з вами ніколи більше бачитися.

— Друзі! Плітки! Газетна брехня! Невже це сильніше за кохання? Легше повірити, що ти просто ніколи й не кохала мене!

Бліде обличчя Рут спалахнуло.

— Після всього, що було? — ледь чутно мовила вона. — Мартіне, ви й самі не розумієте, що кажете. За кого ви мене маєте?

— Бачите, вона не хоче мати з вами ніякого діла, —, втрутився Норман і взяв сестру під руку.

Мартін дав їм дорогу і знов машинально поліз у кишеню по тютюн та папір, яких там не було.

До північного Окленда був не близький світ, але, тільки опинившись у своїй кімнаті, Мартін зрозумів, що йшов пішки. Опам'ятавшись, він побачив, що сидить край ліжка, і роззирався довкола, мов розбуджений сновида. На столі все ще лежав недописаний «Запізнілий». Мартін сів на стілець і взявся за перо. По натурі він був такий, що в усьому прагнув логічної викінченості. А тут було щось недороблене. Він одклав цю роботу, щоб завершити щось інше. Тепер це інше було закінчене, і отже треба вернутися до «Запізнілого». Що він робитиме по тому — Мартін не знав. Знав тільки, що в житті його настав перелом. Цілий період життя завершився, лишалося тільки закруглити його з відповідною майстерністю. Майбутнє Ідена не цікавило. Він і так незабаром дізнається, що на нього чекає. А що саме, це вже не має значення. Взагалі ніщо вже не мало значення. Все стало байдуже.

П'ять днів працював він над «Запізнілим»; нікуди не ходив, нікого не бачив і майже нічого не їв. На шостий день уранці листоноша приніс йому тоненького листа від редактора «Парфенону». З першого погляду Мартін зрозумів, що «Ефемериду» прийнято.

«Ми дали поему на рецензію містерові Картрайту Брюсові, — писав редактор, — а він так високо її оцінив, що ми не можемо відмовитися від цього твору. На доказ серйозності наших замірів щодо поеми можемо вам сказати, що ми вмістимо її в найближчому, тобто в серпневому номері, бо липневий уже підготовлено. Передайте містерові Брісендену наше захоплення й щиру подяку. Будь ласка, пришліть його фотографію та біографічні дані. Якщо пропонований нами гонорар не задовольняє вас, просимо телеграфом повідомити про свої умови».

Оскільки редакція пропонувала за поему триста п'ятдесят доларів, Мартін вирішив, що потреба телеграфувати відпадає. Тепер треба добитися згоди від Брісендена. Кінець кінцем, він, Мартін, мав рацію. Знайшовся-таки редактор, котрий розуміється на справжній поезії! Та й гонорар блискучий, навіть за таку епохальну поему. Що ж до Картрайта Брюса, то

Мартін знав, що це єдиний критик, думку якого Брісенден поважає.

Їдучи трамваєм і дивлячись у вікно на будинки й перехрестя, Мартін відчув жаль, що його вже не тішить ані успіх друга, ані власна перемога. У Сполучених Штатах є такий критик, що оцінив поему і тим самим підтвердив Мартінове переконання, що високохудожній твір може пробити собі шлях до журналів. Але здатність запалюватись уже завмерла в ньому, і йому більше хотілося просто побачити Брісендена, аніж поділитися з ним доброю новиною. Лист від «Парфенону» нагадав йому, що за п'ять днів пильної праці над «Запізнілим» він не мав від Брісендена ніяких звісток і навіть ні разу не подумав про нього. Тоді Мартін зрозумів, що перебуває в стані якогось душевного заціпеніння, і відчув сором, що забув за друга. Але й сором цей був якийсь млявий. Ніякі емоції не хвилювали його, окрім творчих, тих, що стосувалися «Запізнілого». Взагалі він був немов у трансі. Бурхливе життя на вулицях, де мчав трамвай, здавалося йому далеким і примарним, і він не здивувався б, коли б висока церковна дзвіниця, що майнула у вікні, раптом розсипалася на порох.

Увійшовши до готелю, Мартін швидко піднявся в Брісенденову кімнату. Кімната була порожня, ніяких речей. Мартін поспішив униз.

— Містер Брісенден не лишив своєї адреси? — запитав він у швейцара.

Той здивовано глянув на Мартіна.

— Хіба ви нічого не чули? Мартін похитав головою.

— Невже? Всі газети писали про це. Його знайшли мертвим у ліжку. Самогубство. Вистрелив собі в голову.

— І його вже поховали? — спитав Мартін якимсь чужим голосом.

— Ні. Після слідства тіло пароплавом повезли на схід. Усе це влаштували повірені його рідні.

— Швидко впоралися, — зауважив Мартін.

— Як швидко? Це сталося п'ять днів тому.

— П'ять днів тому?

— Атож, п'ять днів.

— А! — сказав Мартін і вийшов з готелю.

По дорозі додому Мартін зайшов на телеграф і надіслав телеграму до «Парфенону», радячи їм не баритися з друкуванням поеми.

Телеграму він послав післяплатою, бо в кишені було тільки п'ять центів на трамвай.

Опинившись у себе в кімнаті, Мартін знов засів за писання. Дні і ночі приходили та відходили, а він усе сидів за столом і писав. Він нікуди не виходив, крім як до заставника, не прогулювавсь, апатично їв, коли був голодний і мав що варити, і так само апатично обходився без їжі, коли її не було. І хоч усю повість, розділ за розділом, було докладно обмірковано, Мартін раптом вирішив по-іншому побудувати експозицію, що збільшувало твір приблизно на двадцять сім тисяч слів. У Мартіна не було вже ніякої реальної потреби писати повість дуже старанно, але цього вимагали художні приписи, що він уважав за слушні. Працював він у чудному заціпенінні, відірваний од навколишнього світу, і відчував себе якимсь привидом серед літературних атрибутів свого колишнього життя. Мартін пригадав чиїсь слова, що привид — це дух людини, яка направду померла, але не розуміє цього. «Може і я вже помер?» — подумав він.

Нарешті, настав день, коли «Запізнілого» було скінчено. До Мартіна прийшов агент з прокатного пункту і, сидячи на ліжку, чекав, поки Мартін додрукує на машинці останню сторінку. Мартін вистукав великими літерами «Кінець» і відчув, що це справді кінець. З почуттям глибокої полегкості дивився він, як агент виносить машинку. Потім підійшов і простягся на ліжку. Він мало не вмлівав з голоду. Уже тридцять шість годин не бачив їжі, але й не думав про неї. Він лежав навзнак, заплющивши очі, без жодної думки, і поволі його свідомість застилав туман. У напівпритомності він почав згадувати вголос вірш якогось невідомого поета — цей вірш йому часто читав Брісенден. Марія, прислухавшись крізь двері до його монотонного бурмотіння, занепокоїлась. Самі слова нічого для неї не важили, але її стурбувало, що Мартін сам з собою розмовляє". Слова «завмер мій спів» становили лейтмотив вірша.

Ліро, геть!
Завмер мій спів!
Тихо пісня відлунала,
Мов журби легенька хмара
В далині ясній розтала.
Ліро, геть!
Завмер мій спів!
Я колись співав під кленом,
У гаю темно-зеленім,
Був хоробрим, щастям снив,
Але юність пролетіла,
Сльози відібрали сили,
Й мовчки йду я до могили.
Ліро, геть!
Завмер мій спів!

Марія не витримала. Вона кинулась до плити, насипала повну миску супу, виловлюючи з дна м'ясо та овочі, і побігла до Мартіна. Він підвівся і почав їсти, запевняючи Марію, що він зовсім не марив і що в нього немає гарячки.

Коли Марія пішла, він сів, згорбившись, край ліжка і байдуже дивився перед собою тьмяними, невидющими очима. Аж раптом помітив на столі нерозрізаний номер журналу, що принесли з ранішньою поштою, і в його скаламучений мозок пробився промінь світла. «Це «Парфенон», — подумав він, — серпневий номер, і там мусить бути «Ефемерида». Якби-то Брісенден був живий!»

Мартін почав гортати журнал і нараз зупинився. «Ефемериду» було надруковано з крикливою заставкою і химерними віньєтками в стилі Бердслі. По один бік заставки був портрет Брісендена, а по другий — сера Джона Велью, британського посла. У вступному слові редактор повідомляв, що недавно сер Джон Велью зауважив, ніби в Америці немає жодного поета. Друкування «Ефемериди» є наче відповіддю йому: «І що ви на це скажете, сер Джон Велью?» Картрайта Брюса названо було найвидатнішим критиком у Сполучених Штатах і зацитовано його слова про «Ефемериду», що це найкраща поема, будь-коли написана в Америці. Кінчалася передмова так:

«Ми ще остаточно не оцінили всієї величі «Ефемериди» і, можливо, ніколи не зможемо як слід оцінити її. Але, читаючи й перечитуючи цей твір, ми захоплюємося красою його стилю та зворотів і дивуємося, звідки містер Брісенден узяв їх і як зумів так майстерно поєднати».

Далі йшла сама поема.

— Добре, що ти помер, бідний Бріс, —прошепотів Мартін. Журнал вислизнув у нього з рук і впав на підлогу.

Усе це було до нудоти вульгарно й дешево, але Мартін помітив, що навіть його огида не дуже гостра. Він хотів би спромогтися на гнів, проте не мав на це енергії. Він геть занімів. Його кров застигла в жилах і не могла вже більше клекотіти від обурення. Та й чого було, власне, обурюватися? Все це було цілком у дусі буржуазного суспільства, яке так глибоко ненавидів Брісенден.

— Бідний Бріс! — промовив Мартін. — Ніколи б він мені цього не простив!

Зусиллям волі Мартін змусив себе встати і, взявши ящик, де раніш лежав папір до машинки, витяг звідти одинадцять поезій свого друга. Не поспішаючи, розірвав їх уздовж і впоперек і кинув у кошик. Потім знов сів край ліжка і втупив сумний погляд у простір.

Він і сам не знав, скільки просидів так, тільки раптом перед його затуманеними очима заясніла довга біла смуга. Це було дуже дивно. Смуга поволі ставала виразніша, і, придивившись до неї, Мартін зрозумів, що це білі хвилі Тихого океану омивають кораловий риф. Потім на смужці прибою він побачив маленького човника, а на кормі його — оперезаного пурпуровою тканиною на стегнах молодого бронзового бога, який занурював у воду блискучі весла. Мартін упізнав його. Це був Моті, молодший син Таті, — вождя таїтян. Тепер він знав, що за імлистим рифом простяглась чудовна країна Папара, де. коло гирла річки стоїть очеретяна хатина вождя.

День пригасає, і Моті повертається додому з риболовлі. Він жде великої хвилі, щоб на її гребені перескочити через риф. І раптом Мартін побачив самого себе, він теж сидить тут у човні, як у ті далекі дні, і чекає знаку від Моті, щоб шалено натиснути на весла, коли насуне туркусова стіна. Тепер він не глядач, а весляр, — Моті гукнув, обидва щосили налягли на весла і помчали на крутій гриві летючого туркусу. З-під носа човна вода порскала, наче фонтаном, у повітрі було

повно розпорошених бризок, чувся шерхіт, гуркіт, довголунний рик, і враз човен опинився на спокійній поверхні лагуни. Моті сміється, струшує солону воду з очей, і вони разом гребуть до коралового берега, де серед кокосових пальм у призахідному сонці виблискує золотом хатина Таті...

Видіння розтануло, і перед очима Мартіна знов постав увесь безлад його нужденної оселі. Даремно намагався він перенестися ще раз на Таїті. Він знав, що там, серед дерев, лунають співи і в місячному сяйві танцюють дівчата, але побачити їх не міг. Бачив лише завалений паперами стіл, порожнє місце, де раніше стояла машинка, і давно не мите вікно. Він застогнав, заплющив очі й поринув у важкий сон.

РОЗДІЛ XLI

Усю ніч Мартін спав важким сном, аж вранці його розбудив листоноша. Стомлений і млявий, Мартін переглядав пошту без будь-якого зацікавлення. В листі від одного «піратського» журналу був чек на двадцять два долари. Півтора року Мартін домагався виплати цього гонорару, а тепер лише байдуже відзначив його суму, та й годі. Не відчув ніякого хвилювання. Колись кожен чек віщував йому велике майбутнє, а тепер це був тільки чек на двадцять два долари, за які можна купити чогось поїсти.

Другий чек — на десять доларів — він одержав від нью-йоркського тижневика за гумористичні вірші, прийняті кілька місяців тому. Мартін спокійно обмірковував одну думку. Він не знав, що робитиме далі, та й не дуже поспішав щось робити. Але ж він мусив якось жити. Крім того, у нього багато боргів. То чи не понаклеювати марки на купу рукописів, що лежать під столом, та не пустити їх знов у мандри? Може, дещо приймуть, і це дасть йому змогу якось перебитися. Він вирішив ризикнути ще раз і, розмінявши в оклендському банку свої чеки, купив марок на цілих десять доларів. Про те, щоб іти в свою задушну кімнату й готувати собі їсти, гидко було й думати. Уперше він махнув рукою на свої борги. Знав, що сам міг би приготувати собі непоганий сніданок за п'ятнадцять-двадцять центів. Але натомість пішов до кав'ярні «Форум» і замовив сніданок на два долари. Двадцять п'ять центів дав офіціантові і за п'ятдесят купив пачку єгипетських сигарет. Відтоді, як Рут попросила його кинути курити, Мартін ще ні разу не спокусився. Тепер у нього не було причин у цьому собі відмовляти, та й курити дуже хотілось. А гроші — нащо вони? Звісно, за п'ять центів можна було б купити пачку дешевого тютюну та паперу на добрих сорок закруток, тільки навіщо це? Гроші вже не мали для нього ніякого значення, їх треба було негайно витрачати. Він плив без керма і без вітрил, не прямуючи ні до якого порту. Здатись на волю хвиль — це найлегше, бо найменші зусилля завдавали болю.

Дні минали, і щоночі Мартін спав тепер по вісім годин. Хоч, сподіваючись на дальші чеки, він харчувався в японських ресторанах, де можна було поїсти за десять центів, усе ж його виснажене тіло

трохи виповніло і щоки закруглилися. Він уже не знесилював себе коротким сном, надмірною працею та навчанням. Мартін нічого не писав, а книжок і не розгортав зовсім. Багато гуляв, блукав за містом серед горбів і довгі години сидів у затишному парку. В нього не було ні друзів, ні знайомих, та він їх і не шукав. Взагалі Мартін не відчував ні до чого охоти. Чекав, сам не знаючи звідки, якогось зрушення в своєму завмерлому житті. А тим часом воно ледве посувалося, безцільне, марне й порожнє.

Якось він подався в Сан-Франціско завітати до «справжніх людей». Але в останню хвилину, уже перед дверима, круто повернув назад і швидко подався через гамірне гетто.

На саму думку, що йому доведеться слухати філософські суперечки, Мартін так сахнувся, що поспішив потайки дати дьору, боячись спіткати кого із «справжніх людей».

Іноді він переглядав журнали й газети, щоб подивитися, як вони перетирають на зубах «Ефемериду». Поема таки наробила шуму. Та ще якого! Всі читали її, і всі сперечалися, поезія це чи ні. У місцевій пресі щодня з'являлися на цю тему критичні статті, жартівливі редакційні відгуки й серйозні листи читачів. Елен Делла Дельмар, проголошена під грім фанфар та барабанів найбільшою поетесою Сполучених Штатів, відмовила Брісенденові місце поряд з собою на Пегасі і засипала публіку довжелезними листами, доводячи, що він не поет.

У наступному номері «Парфенону» редакція сама себе плескала по плечі, що наробила такого шелесту, глузувала з сера Джона Велью і по-крамарському безпардонно використовувала смерть Брісендена задля реклами. А одна газета з півмільйонним, як вона сама твердила, тиражем умістила оригінальний вірш-експромт Елен Делла Дельмар, де та висміювала Брісендена. Крім того, славна поетеса написала ще й пародію на поему.

Мартін не раз радів, що Брісенден не дожив до цієї пори. Він так ненавидів юрбу, а тут усю велич його душі було кинуто їй на поталу. Газети й журнали щодня розтинали Красу. Кожен нікчема, пхався до друку, аби об'явити громаді мізерію свого «я», винесеного на поверхню хвилею Брісенденової величі. Якась газета повідомляла: «Ми одержали листа від одного добродія, котрий пише, що кілька років тому написав таку саму поему, а то навіть кращу». Інша газета,

до жаху серйозно дорікаючи Елен Делла Дельмар за її пародію, заявляла: «Безперечно, міс Дельмар писала цю пародію в жартівливому настрої, не враховуючи тієї поваги, з якою один великий поет повинен ставитися до іншого, можливо, ще більшого. Проте чи заздрить міс Дельмар авторові «Ефемериди», чи ні, але, як і тисячі інших читачів, вона зачарована цим твором, і, можливо, настане день, коли вона спробує написати щось аналогічне».

Священики в своїх проповідях почали виступати проти «Ефемериди», а одного, що насмілився захищати її, відлучили від церкви за єресь. Велику поему використовували для розваги публіки. Гумористи й карикатуристи вхопилися за неї з дикою радістю, а в хроніці світських тижневиків з'явилися анекдоти такого типу, як-от про Чарлі Френшема, який довірчо сказав Арчі Дженінгсові, що, прочитавши п'ять рядків «Ефемериди», він ладен був кинутися в бійку з калікою, а після десяти мало не втопився.

Мартін не сміявся, не скреготів зубами з люті. Йому тільки було дуже сумно. Коли для нього зруйнувався світ з коханням як вінцем світу, то крах надій на публіку й пресу — пусте. Брісенден давно вже склав їм справедливу ціну, а в нього, Мартіна, пішло на це кілька важких і марних років. Журнали справді були такі, як казав Брісенден, навіть гірші. Але всьому кінець, утішав себе Мартін. Він хотів дістатися до зір, а попав у гниле багнисько.

Усе частіше ввижалося йому Таїті — чисте, лагідне Таїті. А ще — низовини Паумоту або пагорби Маркізьких островів. Іноді він бачив самого себе на торговельній шхуні чи на маленькому катері, як він вибирається на світанні з рифів коло Папеети і починає тривалу подорож уздовж перлових обмілин до Нукагіви й бухти Тайохае, де, він знає, Тамарі на честь його заколе кабана, а розквітчані дочки Тамарі схоплять гостя за руки і, співаючи та сміючись, уквітчають його теж. Південні моря кликали його, і Мартін знав, що рано чи пізно відгукнеться на цей клич.

А поки що він плив за течією, відпочиваючи і поновлюючи сили після довгої мандрівки країною знань. Одержавши від «Парфенону» чек на триста п'ятдесят доларів, Мартін передав їх місцевому адвокатові, що мав повноваження від Брісенденової рідні, і з свого боку лишив йому розписку в тому, що винен Брісенденові сто доларів.

Незабаром Мартін перестав відвідувати японські ресторани. Саме тоді, як він покинув поле бою, колесо фортуни повернулося. Але повернулося запізно. Без усякого хвилювання розкрив Мартін тоненького листа від редакції «Тисячоліття» і вийняв чека на триста доларів — гонорар за «Пригоду». Усіх боргів разом з лихварськими відсотками в Мартіна було менше як на сто доларів. І коли він розплатився з усіма кредиторами і віддав сто доларів, що завинив Брісенденові, в кишені у нього лишилося ще понад сто доларів. Він замовив собі гарний костюм і почав харчуватися в найкращих кав'ярнях міста. Ночував Мартін ще в кімнаті у Марії, але його нове вбрання справило на довколишню дітлашню належне враження, і вони вже не кричали йому з дахів та з-поза парканів «волоцюга» й «лобур».

Його гавайське оповідання «Вікі-Вікі» купив «Місячник Уоррена» за двісті п'ятдесят доларів. «Північний огляд» прийняв статтю «Колиска краси», а «Мекінтошів часопис» — присвячений Мерієн вірш «Ворожка». У редакторів і рецензентів скінчилися літні вакації, і з рукописами вони вправлялися тепер швидко. Мартін ніяк не міг зрозуміти, з якої примхи все, так уперто браковане впродовж двох років, тепер негайно приймається. Адже ж його справжні твори ще ніде не друкувалися. За межами Окленда він був нікому не відомий, та й ті, хто знав Мартіна, вважали його запеклим соціалістом. Тож нічим не можна було пояснити раптового успіху. Це був просто жарт фортуни.

Після того як від «Ганьби сонця» відмовилося чимало журналів, Мартін послухався Брісенденової поради й почав пропонувати статтю видавництвам. Після кількох невдач її нарешті прийняло видавництво «Сінглтрі, Дарнлей і К°». Коли Мартін попросив авансу в рахунок гонорару, йому відповіли, що це в них не заведено, що на таких виданнях рідко повертають усі витрати і що його книжки навряд чи пощастить продати більше тисячі примірників. Мартін прикинув, скільки він заробить на такому тиражі. Якщо видавництво братиме по долару за книжку і авторові сплачуватиме п'ятнадцять відсотків, він одержить усього сто п'ятдесят доларів. І тут-таки вирішив, що коли знов писатиме, то тільки белетристику. «Пригода», вчетверо коротша за «Ганьбу сонця», принесла йому гонорар удвоє більший. Отже, оте колись прочитане газетне оголошення таки було правдиве. Першорядні журнали справді платили одразу ж після схвалення, і платили добре.

Навіть не по два центи за слово, а по чотири, як-от «Тисячоліття». І купували вони, мабуть, гарні речі, бо купили ж його твір. На цю останню думку Мартін сумно усміхнувся.

Він запропонував видавництву «Сінглтрі, Дарнлей і К°» купити його авторське право на «Ганьбу сонця» за сто доларів, але вони не хотіли ризикувати. А втім, великої потреби в грошах він не відчував, бо одержав гонорар ще за деякі оповідання. Мартін навіть відкрив рахунок у банку, де поклав кількасот доларів, не маючи вже ніяких боргів. «Запізнілий», забракований багатьма журналами, нарешті знайшов собі притулок у видавництві Мередіт-Лоуел. Мартін не забув про ті п'ять доларів, що колись дала йому Гертруда, і про свою обіцянку повернути їй у сто разів більше. Він попросив видавництво вислати йому п'ятсот доларів авансу і, як це не дивно, через кілька днів разом з угодою дістав і чек. Він розміняв його на п'ятидоларові золоті монети й зателефонував сестрі, що хоче її бачити.

Гертруда прийшла до нього засапавшись, бо дуже поспішала. Передчуваючи біду, вона захопила з собою ті останні кілька доларів, що мала. Певна, що з Мартіном трапилося якесь нещастя, вона одразу кинулася з плачем братові на шию і мовчки сунула йому в руку принесені гроші.

— Я б і сам прийшов, — сказав Мартін, — та не хотів заводитися з Хігінботемом. А без цього б не обійшлося.

— Нічого, він з часом заспокоїться, — запевнила брата Гертруда, силкуючись відгадати, що з ним скоїлося. — Тільки ти спершу знайди собі роботу. Бернард любить, коли людина живе з чесної праці. Ота писанина в газетах дуже розсердила його. Я ще ніколи не бачила, щоб він так шаленів.

— Шукати роботи я не збираюся, — всміхаючись, сказав Мартін. — Так ти йому й передай. Я можу обійтись і без роботи, а оце тобі й доказ.

І з його рук полився їй у поділ дзвінкий блискучий потік золотих монет.

— Пам'ятаєш, ти дала мені п'ять доларів, коли я не мав і п'яти центів на трамвай? Ось вони з дев'яносто дев'ятьма сестрами різного віку, але однакової вартості.

Якщо Гертруда, вже йдучи до Мартіна, була налякана, то тепер її охопив панічний жах. Цей жах не полишав місця сумнівам. Це була не

підозра, а певність. Вона вражено дивилась на брата, а обтяжені коліна тремтіли їй під золотими кружечками, що немов пекли її.

— Це все твоє, — засміявся Мартін. Гертруда розридалася.

— Бідний хлопчик! Бідний хлопчик! — бурмотіла вона.

Хвилину він непорозуміло дивився на неї, потім ураз догадався, чом вона так розхвилювалася, і показав їй листа від видавництва, одержаного разом з чеком. Гертруда читала поволі, раз у раз спиняючись, щоб витерти очі, і нарешті запитала:

— Отже, ти здобув ці гроші чесним шляхом?

— Ще чеснішим, аніж коли б я виграв їх у лотереї. Я їх заробив.

Помалу до неї верталася довіра, і вона ще раз уважно перечитала листа. Мартінові довго довелося пояснювати сестрі, звідки у нього взялося так багато грошей, і ще довше переконувати, що це гроші направду її і що йому вони не потрібні.

— Я покладу їх у банк на твоє ім'я, — сказала вона врешті.

— І не думай. Бери їх собі і роби з ними що хочеш. А ні, то я віддам їх Марії. Вона зуміє їх використати. Я б радив тобі найняти служницю і відпочити як слід.

— Піду зараз розповім Бернардові, — мовила Гертруда, прощаючись.

Мартін спохмурнів, але зараз і посміхнувся.

— Гаразд, — сказав. — Тоді він, мабуть, ще запросить мене на обід.

— Авжеж запросить! Я певна! — з запалом вигукнула Гертруда і, міцно обнявши брата, поцілувала його.

РОЗДІЛ XLII

Настав день, коли Мартін відчув себе дуже самотнім. Він був здоровий, дужий, але нічого не робив. Тепер, коли він кинув писати й учитися, коли втратив Брісендена й любов Рут, життя його стало великою пусткою. І не міг він заповнити цієї пустки дорогими ресторанами та єгипетськими сигаретами. Щоправда, його непереможно вабили південні моря, але Мартін відчував, що гру тут, у Сполучених Штатах, ще не закінчено. Дві його книжки незабаром мали вийти з друку, і в нього було ще чимало книжок, які можна б видати. Отже, треба почекати, щоб поїхати в океан з торбою золота. На Маркізьких островах він знав одну долину й бухту, які можна було купити за тисячу чілійських доларів. Долина простягалася від схожої на підкову затоки до високих вершин, хмарами повитих гір і мала площу десять тисяч акрів. її вкривали тропічні плодові дерева, а куріпок і кабанів там аж кишіло. Вище, в горах, паслися стада диких кіз, на яких часом нападали зграї диких собак. Увесь той закутень був незайманий. Там ще не селилася жодна людина. І все це разом з бухтою можна купити за тисячу чілійських доларів.

Бухта, як він пригадував, була чудова і така глибока та безпечна, що Південно-тихоокеанський путівник рекомендував її як найкращу гавань для ремонту суден на сотні миль довкола. Він купить шхуну, — подібне до яхти, обшите міддю, бистрохідне суденце, — і торгуватиме копрою та ловитиме перли. А жити буде в тій долині. Збудує патріархальну очеретяну хатину, як у Таті, і заведе на судні темношкіру службу. Він прийматиме агентів з Тайохае, капітанів торговельних суден, що не мають сталого курсу, і взагалі весь цвіт братства волоцюг з південних морів. Житиме відкрито й частуватиме гостей по-королівському. З часом забудуться прочитані книжки і весь цей світ, що виявився таким злудним.

Але задля цього треба тут, у Каліфорнії, добряче набити черес. Гроші вже плили до нього. Якщо хоч одна книжка матиме успіх, можна буде продати купу рукописів. Він ще складе в збірки дрібніші оповідання та поезії і придбає й долину, й бухту, і шхуну. Писати ж

ніколи не буде. Це вже твердо. А поки не вийшли книжки, треба щось робити. Не можна жити в такому півсні й байдужості до всього світу.

Якось у неділю вранці він довідався, що того дня спілка мулярів влаштовує у Шел-Маунд-парку пікнік, і вирішив піти. Раніше Мартін часто бував на робітничих гулянках і добре знав, що це таке, тож, коли увійшов до парку, в ньому одразу прокинулися давно забуті почуття. Зрештою, робітники для нього свої люди. Серед них він народився й виріс, і хоч на деякий час покинув їх, але тепер був радий до них повернутися.

— Та це ж Март! — гукнув раптом хтось коло нього, і на плече йому лягла дружня рука. — Де ти пропадав? Плавав? Ну, ходім вип'ємо!

Він опинився в гурті давніх приятелів; декого, правда, не вистачало, зате були й нові обличчя. Не всі ці люди були мулярами, але, як і колись, приходили сюди в неділю, щоб потанцювати, посміятися, поважитись силою. Мартін випив з ними і знову відчув себе людиною. Дурень, навіщо покинув їх, — подумав Мартін. — Був би куди щасливіший, коли б лишився з ними, а не тягся до книжок і до тих, що там нагорі. Правда, пиво вже не здавалося йому таким добрим, як раніш. Воно вже не смакувало так. Це, певно, Брісенден відбив у нього охоту до простого пива. А може, книжки відучили його спілкуватися з давніми друзями? Він вирішив довести собі самому, що не відучили, і пішов до майданчика танцювати. Там спіткав слюсаря Джіма, сестриного пожильця, в товаристві високої білявої дівчини, яка одразу ж віддала перевагу Мартінові.

— Зовсім як давно колись! — мовив Джім до товаришів, що почали з нього сміятися, коли Мартін з білявою закружляли у вальсі. — Але я навіть і не серджуся.

До біса радий його бачити. Дивіться, як танцює! То хіба ж можна за такого дорікати дівчатам?

Але Мартін чесно повернув Джіму дівчину, і вся трійця разом з півдесятком товаришів почала сміятися і жартувати, дивлячись на танцюристів. Усі були раді бачити Мартіна. Ще не вийшла в світ жодна його книжка, тож і не мав він у їхніх очах фіктивної вартості. Вони любили його заради нього самого. Він наче принц, що повернувся з вигнання, і його самотнє серце розцвітало, купаючись у хвилях щирої зичливості. Мартін розшаленів і був у найкращій формі.

До того ж у його кишенях бряжчали долари, і так само, як і в ті дні, коли він повертався з плавання, вони текли потоком.

На танцювальному майданчику Мартін побачив Лізі Конолі в парі з якимсь молодим робітником, а трохи згодом спіткав її в буфеті і підійшов. Після здивованих вигуків і привітань він повів її в парк, де вони могли вільно погомоніти, щоб не перекрикувати музику. З цієї миті, як Мартін заговорив, Лізі вже належала йому. Він одразу відчув це. Він читав це в покорі її очей, у пестливих рухах її гордовитого тіла, в жадібній увазі, з якою вона ловила кожне його слово. Це було вже не те молоденьке дівча, яке він знав. Це була жінка, її визивна врода розквітла, але за цей час Лізі навчилася стримувати свій вогонь.

«Красуня, чиста красуня!» — думав Мартін у щирому захопленні. Він знав, що дівчина його — досить йому сказати «ходім», і вона піде за ним хоч на край світу.

Цю мить щось його так ударило по голові, що він мало не впав. Це був удар чоловіка, який до того розлютився, що схибив і не влучив у щелепу. Мартін похитуючись обернувся і побачив перед собою занесеного кулака. Він ураз присів і уникнув шаленого удару. Незнайомий хитнувся, і Мартін лівою рукою збив його з ніг. Але той вмить схопився і знов мов несамовитий кинувся на Мартіна. Мартін глянув на перекошене лице свого супротивника і, не розуміючи причини його люті, відбив напад. Незнайомий упав навзнак. До місця бою підбіг Джім з цілою компанією хлопців. Мартін тремтів. Ось вони, славні минулі дні: ганці, бійки, забави! Пильно стежачи за противником, Мартін кинув швидкий погляд на Лізі. Звичайно, коли хлопці починали битися, дівчата несамовито верещали. А Лізі не знімала галасу. Вона дивилася на бійців, затамувавши віддих, трохи нахилившись уперед і притиснувши одну руку до грудей, щоки її палали, а в очах світився щирий подив і захоплення.

Незнайомець уже підвівся і намагався вирватися від хлопців, що не пускали його до Мартіна.

— Вона чекала мене! — кричав він до всіх і до кожного зокрема. — Вона чекала мене, поки я повернусь. А тут підкотився цей нахаба й повів її. Пустіть-но, чуєте? Я йому покажу!

— Чи ти здурів? — питав його Джім. — Це ж Март Іден. Під його кулак краще не попадайся. Не лізь до нього, бо такого завдасть тобі чосу, що ой-ой-ой.

— А чого він одбиває дівчат? — не вгавав той.

— Він побив Летючого Голландця, а ти ж пам'ятаєш, що то був за один, —доводив Джім. —І побив його на п'ятому раунді. А ти не встоїш проти нього й хвилини.

Це повідомлення трохи втихомирило забіяку, і він зміряв Мартіна уважним поглядом.

— Щось не віриться, — глузливо посміхнувся, але вже без запалу.

— Летючому Голландцеві теж не вірилося, — відказав Джім. — Ходім! Дівчат тут вистачить. Ну, ходім!

Забіяка нарешті послухався, і вся компанія подалась до танцювального майданчика.

— Хто це такий? — спитав Мартін у Лізі. — І в чому тут річ?

Войовниче збудження, що колись палило його довго й гостро, вмить простигло, і він зрозумів, що занадто звик до самоаналізу, щоб віддаватися первісним почуттям щиро й бездумно.

Лізі труснула головою.

— Так, один собі хлопець, — сказала вона. — Просто ми дружили останнім часом. Бачиш, я почувала себе дуже самотньою і мусила... Та я ніколи не забувала... — додала вона, стишивши голос— Я б одразу покинула його задля тебе.

Мартін глянув на її трохи одвернене обличчя і відчув, що досить йому простягти руку, щоб зірвати цю квітку. І, слухаючи її, задумався, чи треба надавати великого значення чистоті мови; за цим розважанням він забув їй відповісти.

— Ловко ти його впорав, — засміялася дівчина.

— Але він міцний хлопець, — великодушно визнав Мартін. — Якби його не відтягли, мені б таки довелося з ним поморочитися.

— Хто була та пані, з якою я бачила тебе колись увечері? — раптом спитала Лізі.

— А, то просто знайома, — відповів він.

— Як це давно було, — замислено промовила вона. — Здається, тисячу років тому.

Але Мартін не мав охоти далі заглиблюватись на цю тему й перевів розмову на інше. Вони пішли до ресторану, де Мартін частував Лізі дорогим вином і всякими делікатесами, потім танцював з нею і тільки з нею, аж поки вона не стомилася. Танцював Мартін чудово, і дівчина, вихором кружляючи з ним, схиливши голову йому на плече, відчувала

себе на сьомому небі. Вона мріяла, щоб так тривало без краю. Надвечір вони гуляли в парку, де за добрим давнім звичаєм вона сіла на траві, а він ліг навзнак, поклавши голову їй на коліна. Лежав так і дрімав, а вона пестила йому волосся, дивилася на його заплющені очі і не крила своєї любові. Раптом Мартін глянув угору і прочитав на її обличчі ніжне визнання. Повіки її спали на мить, а тоді знов піднялися, і дівчина подивилась йому в очі лагідно й сміливо.

— Я ждала тебе всі ці роки, — промовила вона тихо. Мартін відчув, що, як це не дивно, в її словах щира правда, і серце йому зайняла велика спокуса. Він міг би зробити її щасливою. Якщо йому самому не судилося щастя, то нащо ж відмовляти у щасті їй? Вони могли б одружитися, і він узяв би її з собою в очеретяний палац на Маркізькі острови. Йому дуже хотілося піддатися спокусі, але ще сильнішою була його воля, що наказувала не робити цього. Всупереч самому собі Мартін і далі був вірний своєму коханню. Колишні дні безжурного й вільного його життя відійшли в минуле. Він не міг ані повернути їх, ані сам до них вернутися. Він змінився, і тільки тепер зрозумів, як глибоко.

— З мене був би поганий чоловік, Лізі, — сказав він просто.

її рука, що пестила його волосся, спинилася, потім знов почала ніжно гладити. Обличчя в неї стало суворе й рішуче, але на щоках так само грав легенький рум'янець, і очі промінилися ласкою.

— Я й не думала про це... — почала вона й затну -лась. — Та, зрештою, мені це байдуже. Їй-бо, байдуже!

Я пишаюся твоєю дружбою. Для тебе я готова на все. Така вже, либонь, я є.

Мартін підвівся й сів. Він узяв її за руку. Зробив це розважливо й тепло, але не виявляючи ніякої пристрасті, і від його теплоти на неї війнуло холодом.

— Не говорім про це, — сказала вона.

— Ти чудова й благородна дівчина, — промовив він. — Це я повинен пишатися твоєю дружбою. І я пишаюся нею. Ти для мене ясний промінь серед непроглядної тьми, і я мушу бути з тобою таким же чесним, як і ти зі мною.

— Мені однаково, чи ти чесний зі мною, чи ні. Ти можеш зробити зі мною все, що хочеш. Можеш кинути мене в багно й розтоптати. Але жодному іншому чоловікові в світі я б цього не дозволила, — додала

вона, зухвало зблиснувши очима. — Недарма я змалку звикла сама про себе дбати.

— Саме тому я й повинен бути чесним з тобою, — лагідно сказав він. — Ти така хороша й щира, що я теж мушу бути щирий. Одружуватись я не хочу і не хочу... любитися так, без шлюбу, хоча колись я бував не від того. Мені шкода, що я прийшов сьогодні сюди й побачив тебе знов. Але тепер уже нічого не вдієш, я й не сподівався, що так воно вийде. Послухай-но, Лізі! Я не можу навіть висловити, як ти мені подобаєшся. Більше того — я захоплююсь тобою і поважаю тебе. Ти така чудова й добра. Але нащо ці марні слова? Я хотів би щось для тебе зробити. У тебе тяжке життя. То дозволь полегшити його. (Очі в неї радісно блиснули, але враз погасли.) Я певен, що скоро матиму багато грошей, дуже багато!

Ту мить він уже не мріяв ні про долину з бухтою, ні про очеретяний палац, ні про гарну шхуну. Зрештою, нащо йому все це? Він міг поїхати будь-куди, як робив це не раз, простим матросом на першому-ліпшому судні.

— Я радо віддав би ці гроші тобі. Ти ж, певне, чогось хочеш — скінчити школу чи торговельні курси. Ти могла б вивчитись на стенографістку. Я можу це влаштувати. Але якщо живі твої батьки, міг би дати їм грошей, щоб придбати бакалійну крамницю. Будь-що, чого ти хочеш, я зроблю для тебе, тільки скажи.

Лізі мовчала. Вона сиділа нерухомо, з сухими очима, втупившись просто перед себе, а горло їй стискав такий біль, що Мартінові, коли він подивився на неї, і самому стислося горло. Йому не треба було говорити про гроші. Це ж так мізерно проти того, що вона готова була віддати йому. Гроші — замість кохання! Він пропонував їй те, що в нього було зайве, з чим йому легко було розлучитись, а вона віддавала йому саму себе, готова була піти ради нього на безчестя, сором і гріх.

— Не говорім про це, — сказала вона й кашлянула, немов їй перехопило голос. Потім підвелась. — Ходімо, пора вже додому. Я втомилася.

День згасав, і гуляння майже скінчилось. Але коли Мартін і Лізі вийшли з-посеред дерев, виявилося, що їх чекає цілий гурт молодиків. Мартін одразу догадався, в чому річ. На нього готували напад, а це його оборонці. Вони вийшли з парку, а позаду сунула друга компанія — приятелі ображеного кавалера Лізі, яких той зібрав для помсти.

Кілька констеблів та полісменів, передбачаючи скандал, супроводили обидві ворожі партії аж до поїзда на Сан-Франціско. Дорогою Мартін попередив Джіма, що на Шістнадцятій вулиці він пересяде на оклендський трамвай. Лізі була дуже спокійна й до всього байдужа. Коли поїзд спинився на Шістнадцятій вулиці, трамвай уже чекав на пасажирів, і кондуктор нетерпляче дзвонив.

— Он трамвай, — гукнув Джім. — Біжіть, а ми їх тут затримаємо. Ну, катайте! Швидше!

Ворожа компанія в першу хвилину була спантеличена цим маневром, але, опам'ятавшись, почала вистрибувати з поїзда, пориваючись навздогін утікачам. Статечні й тверезі оклендці, що сиділи в трамваї, не звернули майже ніякої уваги на юнака і дівчину, які підбігли до вагона і сіли біля виходу. Ніхто з них і не підозрівав, що ця пара має щось спільне з Джімом, який, стрибнувши на приступку, гукнув вагоноводові:

— Ну, старий, відчалюй і шквар чимдуж!

Наступної миті Джім крутнувся, і пасажири побачили, як його кулак заходив по фізіономії чоловікові, котрий силкувався скочити в трамвай. Інші теж пустили в хід кулаки. В такий спосіб Джім та його товариство, вишикувавшись на довгій нижній приступці вагона, мужньо відбивали атаку. Після різкого дзвінка вагон рушив, і товариші Джіма, давши відсіч останнім ворогам, позіскакували на землю, щоб уже там докінчити справу. Трамвай поїхав, лишивши поле бою далеко позаду, а остовпілим пасажирам і на думку не спадало, що цей спокійний юнак і ця гарненька робітниця, які сиділи на першій лавці, були причиною тієї колотнечі.

Мартін захоплено стежив за бійкою, і в ньому прокинувся давній войовничий запал. Та за хвилину все це згасло, і його огорнув тяжкий сум. Він відчув себе дуже старим, на цілі віки старішим од веселих безтурботних друзів своєї юності. Занадто далеко зайшов він, щоб можна було вернути назад. Їхнє життя, яким колись жив і він сам, тепер уже було відразливе для нього. Все це його розчаровувало. Він став чужий своїм приятелям. Їхнє товариство було йому не до смаку, так само як і їхнє дешеве пиво. Тисячі прочитаних книжок стали прірвою між ними. Він сам засудив себе на вигнання. Довго блукаючи по безмежних просторах розуму, Мартін загубив дорогу назад. А проте він був людиною, і потреба його в людському товаристві лишалася

незадоволеною. Нової домівки він собі не знайшов. Його не розуміли ні давні приятелі, ні рідня, ані буржуазні кола, і навіть ця дівчина поруч нього, яку він так глибоко поважав, не могла зрозуміти його і тієї честі, що він їй виявляв. Від усіх цих думок до його суму домішалася гіркота.

— Помирися з ним, — порадив він Лізі, провівши її до вбогої робітничої хатини на розі Шостої й Маркет-стріт, де вона жила. Він мав на увазі хлопця, місце якого сьогодні мимоволі захопив.

— Не можу вже... тепер, — відказала Лізі.

— Пусте! — весело заперечив Мартін. — Тільки свисни, і він прибіжить.

— Ні, я не про те, — промовила вона просто. І він зрозумів її.

Коли Мартін прощався з нею, вона раптом потяглася до нього, але не владним чи звабливим рухом, а якось тужливо і покірно. Це зворушило Мартіна до глибини душі. Він відчув до Лізі глибокий жаль. Обнявши дівчину, поцілував її і відчув на своїх губах найщиріший, який тільки буває, дівочий поцілунок.

— О боже! — схлипнула вона. — Я б могла вмерти за тебе!

Вона вирвалася від нього й побігла сходами. Мартінові на очі набігли сльози.

— Мартіне Ідене, — пробурмотів він, — ти не звір, а нікчемний ніцшеанець. Тобі б одружитися з нею і сповнити щастям її натруджене серце. А ти не можеш, не можеш! Сором тобі й ганьба!

«Старий блукач, він скаржиться так гірко, — пригадав Мартін рядки Генлі. — Усе життя — це помилка й ганьба» [31]. Так, усе життя — це помилка й ганьба!

РОЗДІЛ XLIII

«Ганьба сонця» вийшла у жовтні. Коли Мартін розрізав мотузок на бандеролі від видавництва й поклав на стіл шість авторських примірників книжки, глибокий смуток пойняв його серце. Він подумав, скільки безтямної радості відчув би, якби таке сталося хоча б два-три місяці раніш. А тепер він лишився холодний і байдужий. Вийшла його книжка, його перша книжка, а серце не забилося дужче. Мартінові стало тільки сумно. Тепер це так мало важило. Щонайбільше — це дасть йому певну суму грошей. Але нащо йому тепер гроші?

Він поніс один примірник на кухню і подарував Марії.

— Цю книжку написав я, — сказав він, щоб розвіяти її подив. — Я написав її тут у вас, і той суп, яким ви частенько мене підгодовували, допоміг мені її скінчити. Візьміть цю книжку собі. Я дарую вам її на пам'ять.

Мартін і не думав хизуватися перед Марією. Він тільки хотів зробити їй приємність, справдити її довгочасну віру в нього. Марія поклала подарунок у вітальні на родинній біблії. Для неї книжка, написана її пожильцем, була священною реліквією, фетишем дружби. Тепер Марія примирилася навіть з тим, що він колись працював у пральні, і хоч не могла зрозуміти в книжці жодного рядка, все. ж була певна, що то книжка чудова. Ця бідна, проста, знесилена важкою працею жінка мала невичерпні запаси віри.

Так само байдуже, як до авторських примірників «Ганьби сонця», поставився Мартін і до рецензій на книжку, які йому щотижня надсилало бюро газетних вирізок. Було ясно: книжка наробила шуму, а це віщувало приплив золота в його кишеню. Він зможе і Лізі збагатити, й виконати всі свої обіцянки, і спорудити, нарешті, очеретяний палац.

Фірма «Сінглтрі, Дарнлей і К°» з обережності спочатку випустила тільки півтори тисячі примірників, але після перших рецензій видала книжку ще раз, удвоє збільшивши тираж. Не встигло розійтися друге видання, як почали готувати третє — тиражем п'ять тисяч. Відома лондонська фірма почала переговори про умови для англійського

видання, а слідом за тим надійшли звістки, що готуються переклади у Франції, Німеччині та скандінавських країнах. Напад на школу Метерлінка стався у слушну пору. Розпалилася завзята полеміка. Салібі та Гекер уперше зійшлися думками й дружно обороняли «Ганьбу сонця». Крукс та Уоллес були у ворожому таборі, а сер Олівер Лодж намагався знайти компроміс, що не суперечив би його власним космічним теоріям. Прихильники Метерлінка згуртувалися під прапором містицизму. Честертон розсмішив увесь світ своїми нібито безсторонніми шкіцами з приводу суперечок, але всіх заглушив громовий виступ Джорджа-Бернарда Шоу. Зайве, мабуть, додавати, що на арену вибігли ще цілі стовпища менших світил, і гамір та шарварок знявся страшенний.

«Це просто якесь диво, — писали Мартінові «Сінглтрі, Дарнлей і К°», — що критико-філософська книжка розходиться, як роман. Ви надзвичайно вдало вибрали тему, і всі інші умови теж склалися дуже сприятливо. Будьте певні, що й ми куємо залізо, поки воно гаряче. У Сполучених Штатах і Канаді вже продано понад сорок тисяч примірників і готується нове видання тиражем двадцять тисяч. Ми ледве встигаємо задовольнити попит. Щоправда, ми самі сприяли його збільшенню. На саму рекламу видавництво витратило вже п'ять тисяч доларів. Ваша книжка повинна побити всі рекорди.

Ми маємо честь надіслати вам при цьому проект договору на нову вашу книжку (у двох примірниках). Просимо звернути увагу на те, що ми збільшуємо вам гонорар на двадцять відсотків від загальної суми продажу, а це найвища можлива межа, яку може собі дозволити будь-яке розважливе видавництво. Якщо ви згодні прийняти нашу пропозицію, впишіть, будь ласка, у відповідний пункт договору назву вашого твору. Ніяких умов щодо його змісту й характеру ми не ставимо. Це може бути книжка на будь-яку тему. Якщо у вас є щось готове, тим краще. Слушний момент треба використати.

По одержанні підписаного вами договору ми з великою приємністю вишлемо вам аванс у сумі п'ять тисяч доларів. Як бачите, ми цілком вам довіряємо, а саму справу замірюємо у великому масштабі. Крім того, ми хотіли б скласти з вами умову років, скажімо, на десять, протягом яких ми мали б виключне право видавати всі ваші твори. Але до цього ми ще повернемось».

Мартін, відклавши листа, зайнявся підрахунками: помножив п'ятнадцять центів на шістдесят тисяч, що в сумі дало дев'ять тисяч доларів. Поставивши у відповідному пункті договору назву «Дим радості», він підписав його і надіслав видавництву разом з двадцятьма оповіданнями, створеними ще до того, як він винайшов бездоганну формулу писання газетних фейлетонів. І з найбільшою швидкістю, на яку тільки здатна американська пошта, до Мартіна прибув від видавництва «Сінглтрі, Дарнлей і К°» чек на п'ять тисяч доларів.

— Я хотів би піти сьогодні з вами до міста, Маріє, — сказав Мартін того ранку, як одержав чек. — А ще краще зустрінемося о другій годині на розі Чотирнадцятої та Бродвею. Я на вас чекатиму.

У призначений час Марія була вже на місці. Намагаючись розгадати таємницю цього побачення, вона подумала про нові черевики, і була розчарована, коли Мартін, проминувши взуттєву крамницю, повів її далі, до нотаріальної контори. Те, що сталося потім, назавжди лишилося у неї в пам'яті, як чудовний сон. До неї доброзичливо всміхалися якісь вичепурені добродії, що розмовляли з Мартіном та між собою. Стукотіла машинка. Усі підписувались на якомусь папері. Був там і власник будинку, де вона жила, і він теж підписався. А коли вони всі вийшли на вулицю, власник будинку підступив до неї і сказав:

— Ну, Маріє, за цей місяць вам уже не треба платити мені сім з половиною доларів.

Марія заніміла з подиву.

— І за цей місяць, і за другий, і взагалі за всі, — додав він.

Марія стала дякувати йому, як за велику ласку. І тільки повернувшись додому і переговоривши з сусідами та з крамарем-португальцем, направду повірила, що цей будиночок, де вона прожила стільки років, платячи хазяїнові щомісяця комірне, тепер став її власністю.

Того самого дня ввечері, коли Мартін зійшов з трамвая, португалець, ставши на дверях крамниці, привітався до нього й спитав:

— Чого ви тепер нічого в мене не купуєте?

Мартін пояснив йому, що тепер уже сам собі не варить, і крамар, запросивши його випити з ним, почастував найкращим, як зауважив Мартін, вином, що знайшлося в крамниці.

— Маріє, — сказав Мартін того ж вечора, — цими днями я виїду від вас. Та й ви теж незабаром виїдете звідси. Тепер ви здасте кому-небудь цей будинок, а самі будете хазяйкою. У вас, здається, в Сан-Леандро чи то в Гейвордсі є брат, що працює в молочарні? Отож зараз же ви мусите віддати всю білизну назад, не правши її, — розумієте? — не правши, і поїхати завтра до свого брата, в Сан-Леандро, Гейвордс чи куди там. Хай він приїде сюди, і ми з ним поговоримо. Я житиму в Окленді, в готелі «Метрополь». Він-то вже мусить розумітись на молочних фермах.

Отак Марія стала повновладною господинею будинку й молочної ферми, де мала двох наймитів до найважчої роботи, а в банку завела собі рахунок, що дедалі зростав, дарма що всі діти були взуті й ходили до школи. Рідко кому щастить зустріти в житті казкового принца. Але Марія, яка ціле життя гарувала так, що їй було не до мрій про якихось там принців, знайшла його в особі колишнього робітника з пральні.

Тим часом світ почав допитуватися — хто ж такий цей Мартін Іден? Видавцям він відмовлявся давати будь-які біографічні відомості, але від газетярів так легко не відкараскатися. Окленд був батьківщиною Мартіна, і репортери розшукали десятки осіб, які охоче розповіли, хто він був і ким не був, що робив і надто чого не робив ніколи. І на втіху цікавої публіки всі такі відомості з'явилися на сторінках преси разом з фотопортретами, на які не забарився взяти патент місцевий фотограф, що колись зняв Мартіна. Мартін до того ненавидів журнали і взагалі буржуазне суспільство, що спочатку силкувався навіть боротися з цим рекламним шалом, але згодом скорився йому, бо це виявилось легше.

Важко було сховатися від спеціальних кореспондентів, які приїздили здалека, щоб побачитися з ним. Та й дні були такі довгі з тієї пори, як він кинув писати й учитися, а треба ж було їх чимось заповнювати. Тим-то дозволив собі невеличку примху — давав інтерв'ю журналістам, розмовляв з ними про літературу та філософію і навіть приймав запрошення до буржуазних домів. Якийсь чудний, хоч і вигідний, душевний спокій опосів його. Ніщо його не турбувало. Він простив усім, навіть тому репортерові, що змалював його запеклим соціалістом, дав інтерв'ю аж на цілу сторінку і дозволив сфотографувати себе в кількох позах.

Принагідно він бачився з Лізі, яку виразно засмутила його раптова слава. Це ще збільшило відстань між ними, і, певно, задля того, щоб хоч трохи зменшити її, Лізі погодилась ходити до вечірньої школи та на торговельні курси й одягатись у модної кравчині, що брала величезні гроші. Дівчина мала такі помітні успіхи, що Мартіна навіть узяв сумнів, чи правильно він повівся щодо неї, бо ж уся її поступливість і ретельність були тільки заради нього. Вона хотіла стати чогось вартою в його очах, саме виходячи з його мірила вартості. Однак він не подавав їй ніякої надії, ставився до неї, як до сестри, і рідко її відвідував.

«Запізнілого» видала фірма Мередіт-Лоуел, коли Мартін уже піднявся на вершину популярності, і, як захопливий белетристичний твір, ця повість зажила ще більшої слави, ніж «Ганьба сонця». Минав тиждень за тижнем, а дві книжки Мартінові — річ нечувана! — все ще мали найбільший попит. Не тільки любителів белетристики, а й тих, хто захоплювався «Ганьбою сонця», зачарувала надзвичайна майстерність, з якою було написано морську повість. Тільки-но Мартін Іден успішно атакував містицизм, а тепер і на практиці показав, що таке справжня література, явивши таким чином своє рідкісне обдарування — критика й митця в одній особі.

Гроші плавом пливли до нього, так само й росла його слава, і він сяяв на літературному небі, як огненна комета. Але вся та метушня, що він зчинив, більше бавила його, аніж цікавила. Мартіна вразила тільки одна маленька подія, і якби світ знав про неї, то теж був би вражений. Одначе світ вразила б не сама ця дрібничка, а те, що вона набрала в Мартінових очах величезної ваги. Суддя Блаунт запросив його на обід. Сам собою цей факт був мізерією, але такою, що невдовзі мала вирости у щось велетенське. Мартін образив суддю Блаунта, поводився з ним брутально, а суддя Блаунт, спіткавши Мартіна на вулиці, запросив на обід! Мартін думав, скільки ж разів бачив він у Морзів суддю Блаунта, і той ніколи не запрошував його на обід. Чому тоді не запрошував? — питався подумки Мартін. А відтоді ж він не змінився. Він був усе той самий Мартін Іден. У чому ж різниця? Тільки в тому, що його твори видано, що вони стали книжками? Але ж він написав їх давно. Усі вони були готові ще тоді, як суддя Блаунт нападався на нього й на Спенсера. Отже, суддя Блаунт запросив його на обід не заради його вартості справжньої, а заради фікційної!

Мартін посміхнувся й пообіцяв прийти, дивуючись водночас своїй поблажливості. На обіді, куди було запрошено з півдесятка високодостойних персон з дружинами, Мартіна трактовано як знаменитість. Суддя Блаунт, палко підтримуваний суддею Генвелом, настирливо просив Мартіна записатися в члени фешенебельного клубу «Стікс», куди мали доступ не просто багаті люди, а лише видатні. Мартін ще більше здивувався, але від пропозиції відмовився.

У нього було чимало клопоту з розподілом рукописів. Редактори просто засипали його замовленнями. Нараз відкрилося, що він прекрасний стиліст, що твори його надзвичайно змістовні. «Північний огляд», надрукувавши «Колиску краси», звернувся до Мартіна з проханням дати ще кілька аналогічних статей і, певно, одержав би їх, якби раптом «Бертонів журнал» не ризикнув замовити йому аж п'ять статей, пропонуючи по п'ятсот доларів за кожну.

Мартін відповів, що згоден, але з умовою гонорару по тисячі доларів за статтю. Він добре пам'ятав, що ті самі журнали, які тепер так уганяли за його рукописами, колись від них відмовлялись. Їхні відмови були бездушні, автоматичні, стереотипні. Вони добряче його попомучили, тепер же попомучить і він їх. «Бертонів журнал» заплатив Мартінові за п'ять статей стільки, скільки визначив автор, а ще чотири статті охоче вхопив за таку саму ціну «Мекінтошів місячник». «Північний огляд» не міг за ними угнатися і лишився без нічого. Так вийшли «Жерці тайни», «Мрії про чудесне», «Міра людського «я», «Філософія ілюзій», «Дух і плоть», «Мистецтво та біологія», «Критика й пробірки», «Зоряний пил», «Сила лихварства». Вони пішли в світ, викликавши бурю тривалих розмов і суперечок.

Редактори пропонували Мартінові самому встановлювати умови, і він робив це. Але продавав він лише те, що було написано раніш. Він твердо вирішив нічого більше не писати. Сама думка про те, щоб знов узятися за перо, лякала. Він бачив, як юрба порвала на шмаття

Брісендена, і, хоч його самого вона вітала оплесками, він уже не міг її просити й поважати. Сама слава його здавалася ганебною зрадою Брісендена. Він кривився з огиди, але вирішив довести справу до кінця й набити торбу грішми.

Від редакції Мартін одержував листи такого змісту:

«Приблизно рік тому ми, на превеликий жаль, змушені були відмовитися від циклу ваших ліричних поезій. Вони й тоді справили

на нас величезне враження, але, взявши на себе певні зобов'язання перед іншими авторами, ми не мали змоги прийняти ваші твори. Якщо досі ці поезії ще не видано і якщо ви не відмовите прислати їх нам, то ми з великою охотою надрукуємо весь цикл, виплативши вам такий гонорар, який ви самі призначите. Крім того, ми готові випустити ці поезії окремою книжкою на найвигідніших для вас умовах».

Мартін "згадав про свою трагедію, написану білим віршем, і послав її замість ліричних поезій. Перше ніж відсилати, він перечитав трагедію й був вражений її дилетантською пишномовністю, і впевнився, що вона нічого не варта. Але все-таки послав її, і трагедію було-таки видрукувано, у чому редактор каявся до смерті. Публіка обурювалась і не хотіла йняти віри, що цей словесний мотлох вийшов з-під пера такого майстра, Як Мартін Іден. Одні запевняли, що це просто невдала підробка, інші, що Мартін Іден, наслідуючи Дюма-батька, в зеніті своєї слави доручає іншим писати за себе. Коли ж Мартін сказав, що трагедія — одна з його перших літературних спроб і що бідна редакція не могла заспокоїтися, поки не одержала її, знявся загальний регіт і весь редакторат було звільнено. Окремою книжкою трагедія так і не вийшла, хоч Мартін устиг покласти до кишені солідний аванс.

«Тижневик Колмена» прислав Мартінові довжелезну телеграму, що коштувала мало не триста доларів, замовляючи йому двадцять статей і обіцяючи заплатити за кожну по тисячі доларів. Йому пропонували об'їхати для цього за рахунок журналу Сполучені Штати і вибрати собі які завгодно теми. У телеграмі навіть було зазначено вибір можливих тем, щоб показати, наскільки широкі можливості надаються письменникові. Журнал ставив лише одну вимогу — обмежитися проблемами, що стосуються Сполучених Штатів. У телеграмі-відповіді Мартін висловив глибокий жаль, що не може прийняти цієї вигідної пропозиції.

Оповідання «Вікі-Вікі», надруковане у «Місячнику Уоррена», мало надзвичайний успіх. Незабаром воно вийшло окремим виданням у великому форматі, чудово оформлене, і, хоч продавали його як сувенір, воно вмить розійшлося. Критики водностай заявляли, що це оповідання стоїть на одному рівні з двома класичними творами великих письменників — «Духом у пляшці» Стівенсона та «Шагреневою шкурою» Бальзака.

Зате збірку «Дим радості» публіка зустріла стримано й дещо недовірливо. Плитку міщанську мораль було ображено сміливою зневагою автора до всіх умовностей та забобонів. Але коли в Парижі було видано французький переклад, що мав нечуваний успіх, американські й англійські читачі теж накинулись на збірку. Мартін зажадав від стриманого видавництва «Сінглтрі, Дарнлей і К °» за третю свою книжку двадцяти п'яти відсотків, а за четверту — тридцяти. Ці два томи містили всі оповідання Мартіна, друковані в різних журналах. До першого тома ввійшов «Передзвін» і всі «страшні» оповідання, а до другого — «Пригода», «Казан», «Вино життя», «Вир», «Людна вулиця» і ще чотири оповідання. Видавництво Мередіт-Лоуел видало збірку всіх його статей, а Максмілієн випустив «Пісні моря» й «Любовні сонети». Цей останній цикл перед тим надрукував «Супутник господині», заплативши Мартінові нечуваний гонорар.

Коли останній рукопис було, нарешті, продано, Мартін з полегкістю зітхнув. Очеретяний палац і біла шхуна були вже зовсім близько. Кінець кінцем, він таки спростував Брісенденову думку, що жоден путній твір не потрапляє до журналів. Його слава доводила, що Брісенден помилився. І все ж у глибині душі він відчував, що його друг мав рацію. Адже причиною його успіху була більше «Ганьба сонця», аніж художні твори, забраковані всіма журналами. «Ганьба сонця» викликала запеклу полеміку і створила йому ім'я. Якби «Ганьба сонця» не розходилася такими нечуваними темпами, не було б і слави. «Сінглтрі, Дарнлей і К°» вважали це за чудо. Вони випустили перше тільки півтори тисячі примірників, та й то боялися, що їх не пощастить продати. Вони були досвідчені видавці, і несподіваний успіх книжки вразив їх. Для них це справді було якимсь чудом. Вони так ніколи й не збагнули його і в кожному листі до Мартіна висловлювали побожний подив з приводу такої таємничої події. Вони й не пробували якось пояснити її. Це було незбагненно. Так трапилось, та й годі. Трапилось усупереч усякій імовірності та розрахункам.

Розважаючи так, Мартін не дуже високо цінував свою популярність. Це ж буржуазія купувала його книжки й набивала йому кишені золотом, а, знаючи її, він і гадки не мав, щоб вона могла щось утямити в його творах. Внутрішня краса й сила його творів нічого не варті були в очах тих сотень тисяч, що розхвалювали Ідена та купували

його книжки. Він був каліф на годину, авантюрист, що забрався на Парнас, поки боги дрімали. Сотні тисяч людей читали його й шалено йому плескали з тією самою сліпою звірячою нестямою, з якою вони кинулись на «Ефемериду» Брісендена й роздерли її на шматки. Це вовча зграя, що лащиться до нього, замість того, щоб щиритись іклами. В одному Мартін був твердо певен: «Ефемерида» була незмірно вища за все, що написав він сам. Вона була незмірно вища за все, що він міг би коли-небудь створити. То була епохальна поема. Яку ж вартість могла мати для нього пошана юрби, тієї самої юрби, що втоптала в багно «Ефемериду»? Він полегшено й задоволено зітхнув. Останнього рукописа продано, і скоро можна буде з усім цим покінчити.

РОЗДІЛ XLIV

Містер Морз зустрів Мартіна у вестибюлі готелю «Метрополь» і запросив його на обід. Чи зайшов він туди випадково, в якій справі, чи зумисне, щоб побачитися з Мартіном, — було невідомо, але друге припущення здавалося Мартінові ймовірнішим. В усякому разі його запросив на обід містер Морз, батько Рут, який відмовив йому від дому і розірвав його заручини з своєю дочкою.

Мартін не образився на містера Морза і навіть не глянув на нього звисока. Він поблажливо вислухав його, думаючи про те, що йому, певне, не солодко зараз. Він не відмовився від запросин, хоч і не обіцяв прийти напевне, і навіть спитав про здоров'я місіс Морз і Рут.

Ім'я колишньої нареченої він вимовив цілком вільно, природним тоном, хоч подумки й здивувався, що в душі у нього ніщо не ворухнулось і серце не забилося дужче.

Мартіна часто запрошували на обіди. Усі, здавалося, шукали нагоди познайомитися з ним і запросити на обід. А він дедалі більше задумувався над тією дрібничкою, що поступово ставала чимось великим. Покликав його на обід і Бернард Хігінботем. Це вже приголомшило Мартіна вкрай. Він пам'ятав, що в ті дні, коли сидів без крихти хліба, ніхто не запрошував його обідати. А тоді він так ослаб з голоду — справжнього страшного голоду! Тут був якийсь безглуздий парадокс. Коли він хотів їсти, нікому й на думку не спадало нагодувати його, а тепер, коли він міг купити собі сто тисяч обідів і втратив апетит, його всі кликали обідати. Чому це? Він нічим не заслужив такої уваги. Він лишився такий, як і тоді був. Усі його твори було написано ще в ті голодні дні, коли містер і місіс Морз називали його ледарем та неробою і через Рут намовляли його стати за клерка в конторі. А вони ж знали, яку роботу він виконав. Усі його рукописи попадали до них через дочку, і вони їх, безперечно, читали. Це ті самі рукописи, що про них кричать тепер усі газети, і, тільки побачивши там його ім'я, Мартіна зволили запросити до себе.

Одне було певне: що Морзи не цікавилися ні ним самим, ані його творами. Отже, вони кликали його не ради нього самого або його творів, а ради його слави, його становища в світі, а також — чом би й

ні? — ради тієї сотні тисяч доларів, що були у нього в банку. Буржуазне суспільство тільки за це й шанує людину; то чому ж саме до нього воно б мало поставитись інакше? Але Мартін був гордий. Його ображала така пошана. Він хотів, щоб люди цінували його самого і його праці, які, зрештою, були виявом його особистості. Так цінувала його Лізі. Для неї, власне, його твори не мали особливої ваги. Вона цінувала його як людину. Так само ставився до нього і Джім, слюсар, і всі його давні приятелі. Мартін пересвідчився в цьому ще тоді, коли жив з ними, пересвідчився й тепер на гулянці в парку. Його твори — то для них нічого не важило. Вони любили його самого, Мартіна Ідена, доброго хлопця, і завше готові були постояти за нього. у

Рут теж полюбила його ради нього самого, це безперечно. Але буржуазні упередження виявилися в ній дужчі за кохання. Вона була проти його писання, і, головне, тому, що це не давало прибутків. З такого погляду вона оцінила його «Любовні сонети». Вона теж умовляла Мартіна стати на роботу. Правда, вона казала про «посаду», але це, зрештою, те саме. Він читав Рут увесь свій доробок — вірші, оповідання, статті, «Вікі-Вікі», «Ганьбу сонця», геть усе. А вона все умовляла його знайти роботу, піти працювати. Та хіба ж він не працював тоді як віл, — недосипаючи, виснажуючись, — щоб тільки стати її гідним?!

Отак дрібничка та все росла й росла. Мартін був цілком здоровий, регулярно їв і багато спав, а проте дрібничка дедалі більшала й усе не сходила йому з думки. «Роботу ж було вже скінчено!» — безперестану снувалося в нього у голові. Він сидів напроти Бернарда Хігінботема за ситним недільним обідом і ледве стримував себе, щоб не крикнути:

— Роботу ж було скінчено давно! Тепер ви навперейми годуєте мене, а тоді давали вмирати з голоду, виганяли з хати й кляли тільки за те, що я не йшов працювати. А роботу ж було скінчено давно. Тепер, коли я починаю говорити, ви хутко змовкаєте на півслові, ловите кожну мою думку і шанобливо прислухаєтесь до моїх слів. Я кажу вам, що вся ваша партія гнила й продажна, а ви замість того, щоб образитися, потакуєте мені й визнаєте мою слушність. Але чому? Тому, що я став славетним. Тому, що в мене багато грошей. Зовсім не тому, що я, Мартін Іден, добрий і недурний хлопець! Якби я сказав, що місяць зроблено із зеленого сиру, ви б теж погодилися, принаймні не перечили б, бо в мене цілі гори золота. А роботу, за яку мені платять,

скінчено вже давно, кажу я вам, ще тоді, як ви плювали на мене й топтали мене!

Але Мартін не сказав цього. Невисловлена думка мучила його, завдавала болю, а проте він сидів і поблажливо усміхався. Він мовчав, і Бернард Хігінботем узяв віжки розмови в свої руки. Він, Бернард Хігінботем, теж досяг успіху в житті і гордий цим. Він сам вибився в люди. Ніхто не помагав йому. Він чесно виконував свій громадянський обов'язок і утримував велику родину. І доказ його працьовитості та здібностей — оця крамниця. Бернард Хігінботем любив свою крамницю, як декотрі чоловіки люблять своїх жінок. Він відкривав свою душу Мартінові, розповідаючи, скільки запалу й енергії взяла у нього розбудова цієї крамниці. І в нього є плани на майбутнє, широкі плани. Околиця помітно росте. Така мала крамниця вже не може всіх обслужити. Якби в нього було більше приміщення, він міг би ввести різні поліпшення, що полегшили б працю, заощадили кошти. І він це запевне зробить! Він докладе всіх сил, щоб купити сусідню ділянку й поставити ще один двоповерховий будинок. Нагору він пустить пожильців, а весь низ в обох будинках займе крамниця. У нього аж очі заблищали, коли він заговорив про нову вивіску, що простягнеться вздовж двох будинків.

Мартін майже не слухав його. Йому в голові безперервно снувалася думка «Роботу ж було скінчено» і заглушувала балаканину Хігінботема. Ця думка доводила його до божевілля, і він спробував позбутися її.

— Скільки, ти сказав, це коштуватиме? — раптом запитав Мартін.

Хігінботем, захоплений блискучими перспективами майбутньої торгівлі, враз примовк. Він, власне, не сказав, скільки це коштуватиме. Але знав добре. Він не раз і не два робив підрахунки.

— Як на теперішні ціни на ліс, — сказав він, — це коштуватиме чотири тисячі.

— Разом з вивіскою?

— Ні, вона сюди не входить. Та коли буде будинок, додасться й вивіска.

— Ну, а земля?

— Ще три тисячі.

Хігінботем нахилився вперед, облизуючи пересохлі губи й нервово стискаючи пальці, поки Мартін заповнював чека. Коли чек опинився у

нього в руках, він глянув на суму — сім тисяч доларів.

— Я... я не можу платити більше, як шість процентів, — пробурмотів він хрипко.

Мартін мало не розсміявся, але стримавсь і запитав:

— А скільки це було б?

— Стривай-но. Шість від ста... шість на сім... чотириста двадцять.

— Тобто тридцять п'ять доларів на місяць? Так? Хігінботем кивнув.

— Тоді, якщо ти не заперечуєш, ми зробимо так. — Тут Мартін глянув на Гертруду. — Можеш лишити собі весь капітал, якщо виділиш тридцять п'ять доларів місячно на готування їжі, прання і взагалі хатнє господарство. Ці сім тисяч твої, якщо ти гарантуєш мені, що Гертруда буде вільна від важкої й брудної роботи. Згода?

Містер Хігінботем аж рота роззявив. Щоб його жінка була вільна від хатньої роботи?! Розкішний подарунок, виявляється, лиш засіб позолотити таку гірку пілюлю. Щоб його дружина не працювала! Від злості йому аж заціпило.

— Ну, гаразд, — сказав Мартін, — тоді я сам щомісяця платитиму тридцять п'ять доларів, а...

Він простяг руку, щоб узяти чека. Та Бернард Хігінботем перший сягнув рукою.

— Я згоден! Згоден! — гукнув він.

Уже сідаючи в трамвай, Мартін відчув страшенну втому й огиду. Він глянув на вивіску.

— Свиня! — пробурмотів. — Свиня! Яка свиня! Коли «Мекінтошів місячник» умістив «Ворожку», прикрашену віньєтками Бертьє та двома гравюрами Вена, Герман фон Шмідт поспішився забути, що колись назвав цей вірш непристойним. Він усім розповідав, що вірша написано в честь його дружини, й доклав зусиль, аби звістка ця не минула вух газетного репортера, який не забарився до нього по інтерв'ю разом з фотографом та художником. Наслідком цього візиту була ціла сторінка в недільному додатку газети, заповнена фотографіями та ідеалізованими портретами Мерієн з силою інтимних подробиць з життя Мартіна Ідена і його сім'ї, а також повним текстом «Ворожки», передрукованим з особливого дозволу місячника. На всю околицю це справило надзвичайне враження: усі добропристойні господині пишалися знайомством з сестрою великого

письменника, а ті, що не сподобилися ще цієї честі, спішили виправити свій недогляд. Герман фон Шмідт удоволено потирав руки і на радощах навіть замовив новий верстат для майстерні.

— Це краще від усякої реклами, — казав він дружині. — І нічого не коштує.

— То, може б, запросити його на обід? — запропонувала Мерієн.

Мартін прийшов на обід і силкувався бути люб'язним з гладким м'ясоторговцем-оптовиком та з його ще гладшою дружиною — людьми поважними, що могли стати в пригоді молодому комерсантові, який тільки пробивав собі дорогу. Але залучити їх до своєї господи

Герман фон Шмідт міг тільки такою принадою, як його славетний шуряк. На цей гачок попався й головний інспектор велосипедної компанії «Аса». До нього Германові фон Шмідту треба було підлеститися, щоб дістати собі представництво компанії в Окленді. Отже, Герман фон Шмідт побачив, що визнати Мартіна за родича дуже вигідно. Хоч у душі ніяк не розумів, чому той став славетним. У нічній тиші, коли його дружина спала, він переглядав Мартінові твори і всякий раз доходив висновку, що тільки дурні можуть платити за них гроші.

Мартін чудово розумів ситуацію. Зручно вмостившись на стільці, він пильно розглядав череп фон Шмідта й подумки годував його добрими потиличниками — ну й самовдоволена ж німецька морда! Одно тільки в ньому подобалось Мартінові. Хоч той був бідний і прагнув якнайшвидше розбагатіти, але все ж мав служницю, щоб звільнити Мерієн від важкої хатньої роботи. Мартін перекинувся словом з головним інспектором велосипедної компанії, а по обіді одвів його вбік разом з Германом, якому запевнив фінансову підтримку на устаткування зразкового велосипедного магазину в Окленді. Він пішов навіть далі і в приватній розмові з Германом порадив йому приглянутися ще й до автомобільного агентства та гаража, бо нема підстав сумніватися, що і з цими підприємствами він упорається.

Прощаючися з братом, Мерієн із слізьми на очах обнімала його й шепотіла, як вона його любить і завжди любила. Правда, під кінець цих запевнень вона трохи затнулась, але прикрила своє збентеження ряснішими сльозами й поцілунками — немов просила Мартіна

вибачити їй за той час, коли вона зневірилась у ньому і вмовляла його піти на службу.

— Ну, він ураз розтринькає всі свої гроші, це ясно, —звірявся ввечері Герман своїй дружині. —Він трохи не сказився, коли я заговорив про відсотки, сказав, що йому чхати на капітал, і погрозився, що розквасить мені німецьку макітру. Так і сказав — німецьку макітру! Але він таки добрий хлопець, хоч ділок з нього ніякий. Головне, він дав мені стати на ноги. Добрий хлопець.

Запрошення на обід і далі сипалися на Мартіна, і що більше їх було, то дужче він дивувався. Він сидів як почесний гість на банкеті фешенебельного клубу в товаристві відомих людей, про яких багато чув і читав, і всі вони наперебій розповідали йому, як, прочитавши в «Трансконтинентальному місячнику» «Передзвін», а в «Шершні» — «Пері й перли», одразу відчули силу його таланту. «А я тоді був голодний і обідраний, — думав Мартін. — Чому ви тоді не запросили мене на обід? Тоді це було б саме вчасно. Роботу ж було вже скінчено. Якщо ви частуєте мене за мою роботу, чому ж ви не частували мене тоді, коли я хотів їсти? Ні в «Передзвоні», ні в «Пері й перлах» не змінено жодного слова. Ні, ви мене частуєте не за роботу мою, ви частуєте мене тому, що тепер усі частують мене, бо частувати мене почесно. Ви частуєте мене, бо ви стадне бидло, бо ви частка темної юрби, яку опанувала одна сліпа й владна думка — частувати Мартіна Ідена. А що вам до самого Мартіна Ідена й до його творів?» — сумно питав він себе і підводився, щоб мудро й дотепно відповісти на мудрий і дотепний тост.

І так діялося скрізь. Куди б його не запросили — до якого клубу, до світської вітальні чи на літературний вечір, — всюди мусив він вислухувати, яке враження справили «Передзвін» та «Пері й перли», вперше з'явившися друком. І щоразу Мартін мучився від невисловленого запитання: «Чому ж ви тоді не нагодували мене? Роботу ж було вже скінчено! «Передзвін» та «Пері й перли» не змінилися з тої пори ні на йоту. Вони й тоді були такі ж художні, як і тепер. Але ви частуєте мене не за них і не за інші мої твори. Ви частуєте мене, бо тепер це в моді, бо всі тільки й марять про те, щоб почастувати Мартіна Ідена».

І не раз у такі хвилини перед Мартіном несподівано виростав молодий гульвіса у грубій куртці й крислатому капелюсі. Це трапилося

з ним якось в Окленді на одних зборах. Зійшовши на естраду, він раптом побачив, як у широкі двері великої зали ввійшов той самий парубок у грубій куртці й крислатому капелюсі. П'ятсот елегантних жінок повернули голови туди, куди пильно вдивлявся містер Іден, щоб подивитися, що він там бачить. Однак нічого не побачили. А Мартін усе дивився на того шибайла, як він перевальцем підходить ближче, і все чекав, що він от-от зніме капелюха, якого ніколи не скидав. Нарешті хлопець підступив до помосту й став підійматись. Мартінові хотілося плакати над тінню своєї юності, коли він подумав, що на неї чекає. А постать все підходила до Мартіна і раптом зникла, немов розчинилася в ньому самому. П'ятсот елегантних жінок легенько плескали затягнутими в рукавички долонями, щоб підбадьорити великого письменника, який чомусь раптом зніяковів. Мартін струснув із себе видиво, усміхнувся і почав говорити.

Директор школи — добродушний дідуган — спинив якось Мартіна на вулиці й нагадав йому сцену в його кабінеті, коли Мартіна виключили з школи за бійку.

— Я читав у журналі ваш «Передзвін», — сказав він. — Чудово! Не гірше від Едгара По. Чудово, я одразу сказав, що чудово.

«Еге ж. А після того ви двічі бачили мене на вулиці і не впізнали, — мало не вихопилося в Мартіна. — Я був голодний і саме біг до заставника. Роботу ж було вже скінчено тоді! Але ви мене не впізнали. Чому ж упізнали тепер?»

— А я оце недавно казав жінці, що непогано було б, якби ви завітали як-небудь до нас на обід, — провадив директор. — І вона цілком погодилася зі мною.

— На обід?! — аж гаркнув Мартін.

— А так, так, на обід, — розгублено забубонів старий. — Заходьте запросто перекусити зі мною, старим своїм учителем... Ну й шибеник же ви! — Він боязко поплескав Мартіна по плечі, силкуючись на жартівливий тон.

Мартін якось отупіло рушив далі. На розі він спинився і порожнім поглядом розглянувся.

— Тьху ти, чорт! — пробурмотів. — Я, здається, налякав старого!

РОЗДІЛ XLV

Якось до Мартіна прийшов Крейс — Крейс із «справжніх людей». Мартін щиро зрадів йому і вислухав якийсь фантастичний проект, що міг би зацікавити його швидше як письменника, аніж як фінансиста. Викладаючи подробиці свого плану, Крейс раптом згадав про «Ганьбу сонця» і заявив, що там безліч дурниць.

— Але я прийшов сюди не філософію розводити, — сказав він. — Я тільки хочу знати, чи дасте ви на це діло тисячу доларів?

— Ні, я не такий уже дурний, як вам здається, — відповів Мартін. — Але я можу зробити інше. Ви дали мені найкращий вечір у моєму житті. Ви дали мені те, чого не можна купити ні за які гроші. Гроші в мене є, і вони для мене нічого не важать. Я охоче дам вам просто так тисячу доларів, які не мають для мене ніякої вартості, в подяку за той вечір, що був для мене просто безцінний. Вам потрібні гроші. А я маю їх аж занадто. Ви прийшли по них. Тож нащо втягувати мене в якісь там справи? Ось беріть їх, та й годі.

Крейс нітрохи не здивувався. Узяв чек і сунув собі в кишеню.

— За такої умови я можу забезпечити вам скільки завгодно таких вечорів, — сказав він.

— Занадто пізно. — Мартін похитав головою. — Той вечір неповторний. Я був як у раю. Для вас то була звичайна річ, авжеж, а для мене — велика подія. Такого захоплення я вже ніколи більше не зазнаю. З філософією покінчено. Не хочу й чути про неї.

— Це перші гроші, які я заробив філософією, — зауважив Крейс, уже стоячи на порозі. — І одразу ж мені увірвалось.

Одного дня місіс Морз, проїжджаючи вулицею повз Мартіна, усміхнулась до нього й кивнула головою. Він теж усміхнувся й зняв капелюха. Цей випадок не справив на нього ніякісінького враження. Ще місяць тому він би обурився або здивувався, навіть спробував уявити собі, як ту хвилину місіс Морз почувала себе. Але тепер він одразу ж забув про цю зустріч. Забув так само, як забув би про будинок центрального банку чи ратуші, проминувши їх. Проте його мозок напружено працював. Усі його помисли кружляли по замкнутому колу, в центрі якого горіла одна думка: «Роботу ж було скінчено давно». Ця

думка точила його, немов хробак. Він прокидався з нею вранці. Вона переслідувала його вві сні. Кожна дрібниця, яку сприймали його почуття, одразу нагадувала йому, що «роботу ж було скінчено давно». Простуючи шляхом нещадної логіки, Мартін дійшов висновку, що тепер він, власне, ніхто й ніщо. Мартін Іден — гульвіса і Мартін Іден — матрос були реальні, це був він. А Мартін Іден — відомий письменник — це вигадка юрби, втілена в Мартіна Ідена — гульвісу й матроса. Але його не обдурять. Він не той міфічний бог, якому юрба молиться й приносить жертви — обіди. Йому це краще знати.

Мартін читав про себе в журналах, уважно розглядав там свої портрети, аж урешті втратив усяку спроможність пізнати себе в них. Він був той хлопець, що жив, зворушувався і кохав; він легко терпів життєві знегоди; він був простим матросом, мандрував по чужих країнах і в далекі дні юності водив свою ватагу на бійки; він був той хлопець, що розгубився в бібліотеці перед безліччю книжок, а згодом знайшов до них дорогу й опанував їх; він до глибокої ночі не гасив лампи, спав з осторогою і писав книжки. Але ненажерливий ідол, якого юрба намагалась нагодувати, — це був не він.

Проте журнали часом забавляли Мартіна. Кожен заявляв на нього свої права. «Місячник Уоррена» оповіщав своїх передплатників, що він завжди відкриває нових письменників і що він перший познайомив публіку з Мартіном Іденом. «Біла миша», «Північний огляд» і «Мекінтошів місячник» приписували цю честь собі, як раптом обізвався «Глобус» і врочисто витяг на денне світло свій архів, де спочивали понівечені «Пісні моря». Журнал «Юність і зрілість», щасливо уникнувши кредиторів, ожив знов і одразу виступив з претензією на першість, але, на жаль, про це ніхто не довідався, крім фермерських дітей. «Трансконтинентальний місячник» переконливо доводив, що Мартін Іден — його знахідка, а «Шершень», спираючись на «Пері й перли», палко йому заперечував. Несміливий голос видавництва «Сінглтрі, Дарнлей і К°» загубився серед цього рейваху. Щоправда, воно й не мало власного органу, звідки можна було б кричати голосніше.

Всі газети підраховували Мартінові гонорари. Блискучі пропозиції, зроблені йому декотрими журналами, якимсь чином набули громадського розголосу, і йому почали складати дружні візити представники оклендського духівництва, а професійні прохачі просто

засипали його листами. Найгірше, однак, дошкуляли жінки. Фотографії Мартіна друкувалися в усіх газетах і журналах, і репортери добре заробляли на його «бронзовому обличчі, глибоких шрамах, могутніх плечах, ясних, спокійних очах і запалих щоках аскета». Особливо подобались Мартінові ці аскетичні щоки, і він з усміхом пригадував свою бурхливу юність. Тепер він часто помічав, як то одна, то інша жінка пильно дивиться на нього, немов оцінюючи його й спиняючи на ньому свій вибір. Він сміявся про себе. Згадував Брісенденове застереження і знову сміявся. Ні, жінки його не погублять, він певен. З цим уже покінчено.

Одного вечора, коли він проводив Лізі до вечірньої школи, вона помітила погляд, що кинула на нього гарно вдягнена, вродлива жінка, — як видно, з буржуазії. Погляд був занадто довгий і промовистий. Лізі зрозуміла, що він значить, і гнівно випросталась. Мартін здогадався, в чому справа, і сказав їй, що звик до таких поглядів і байдужий до них.

— Цього не може бути! — відповіла вона, блиснувши очима. — Значить, ти просто хворий, от що!

— Та ні, я здоровий як ніколи. Навіть на п'ять фунтів поважчав.

— Я кажу не про тіло, а про голову. У тебе в мозку не гаразд. Навіть я, й то бачу.

Мартін замислено йшов поруч дівчини.

— Я не знаю, що віддала б, аби тільки в тебе це швидше минуло, — палко вигукнула Лізі. — Ти не можеш бути байдужий до жінок, коли вони на тебе так дивляться. Це неприродно. Якби ти був якийсь тюхтій, то інша річ. А ти ж не такий. Я б, їй-бо, була рада, коли б яка жінка розворушила тебе.

Провівши Лізі, Мартін вернувся в готель. У своєму покої він сів у крісло й сидів нерухомо, втупившись перед себе. Він не дрімав, але й ні про що не думав. У голові було порожньо, і лиш коли-не-коли непрохані образи, набираючи обрисів і барв, пропливали перед очима. Він бачив ці образи, але якось напівсвідомо, наче ввi сні. Проте він не спав. Раз навіть стрепенувся і глянув на годинника. Була восьма година. Робити йому було нічого, а спати так рано не хотілось. І він знову поринув у порожнечу, а перед очима знову попливли видіння. Невиразні це були видіння — усе якесь нескінченне листя та кущі, пронизані гарячим сонячним промінням.

Стук у двері пробудив його з забуття. Він подумав, що це принесли телеграму чи листа, або чисту білизну з пральні. Тут він згадав про Джо — де він тепер? — і сказав:

— Прошу!

Він усе ще думав про Джо і не глянув на двері. Вони тихенько причинилися. Далі запала тиша. Мартін забув про стук і знову задивився в одну точку, як нараз почув жіноче ридання. Воно було конвульсійне, стримане й глухе. Він обернувся і схопився на ноги.

— Рут! — вигукнув розгублено й здивовано. Лице в неї було бліде й напружене. Вона стояла на порозі, однією рукою трималася за двері, а другу притискувала до серця. Потім жалібно простягла їх до Мартіна й пішла йому назустріч. Проводячи її до крісла, він відчув, які в неї холодні пальці. Тоді присунув ще одне крісло й сів на поруччях. Від збентеження не міг нічого сказати. Все те, що зв'язувало його з Рут, давно поховано. Він відчував себе так само, як коли б ото на місці «Метрополю» виросла пральня з «Гарячих джерел» і йому б веліли випрати тижневу купу білизни. Він кілька разів поривався щось сказати й усе не здолав.

— Ніхто не знає, що я тут, — тихо промовила Рут, благально усміхнувшись.

— Що ти кажеш? — спитав Мартін і був здивований звуком власного голосу.

Рут повторила свої слова.

— А! — промовив він, не знаючи, що б його ще сказати.

— Я бачила, як ти ввійшов до готелю, і почекала трохи.

— А! — знову повторив Мартін.

Ніколи ще в нього так не терпнув язик. Жодне слово не спадало йому на думку. Він почував себе якимсь дурним і незграбним, але ніяк не міг придумати, що сказати. Легше вже було б опинитися знов у «Гарячих джерелах». Там би просто закачав рукава й узявся до роботи.

— А потім ти ввійшла, — сказав він нарешті. Вона кивнула головою, трохи грайливо глянула на нього й розв'язала на шиї шарф.

— Спершу я побачила тебе на вулиці, коли ти йшов з тією дівчиною...

— Так, — сказав він просто, — я проводжав її до вечірньої школи.

— Хіба ти не радий мене бачити? — спитала вона, помовчавши.

— Авжеж-бо, авжеж, — похопився він відповісти. Але це так необачно — йти самій до готелю.

— Я пройшла непомітно. Ніхто не знає, що я тут. Я так хотіла тебе побачити. Я прийшла покаятися, що була така дурна. Я прийшла, бо не могла більше терпіти, бо так наказувало мені серце, бо... бо я дуже хотіла прийти!

Рут підвелась і підступила до Мартіна. Поклала руку йому на плече і раптом припала до нього. По натурі щедрий і доброзичливий, Мартін відчув, що йому треба обняти її, інакше він глибоко образить в ній жінку. Він міцно пригорнув дівчину до себе, але в його обіймах не було ні теплоти, ні ласки. Він просто тримав її в руках, та й усе. Рут ніжно горнулася до нього і, нарешті, змінивши позу, оповила руками йому шию. Проте ці руки не будили в ньому колишнього вогню, і Мартінові було тільки ніяково й незручно.

— Чому ти так тремтиш? — спитав він. — Тобі холодно? Може, затопити камін?

Він зробив рух, щоб визволитись, але Рут ще дужче пригорнулась до нього.

— Це просто нервове, — відповіла вона, цокаючи зубами. — Я зараз візьму себе в руки. Ну от, мені вже краще.

Рут потроху заспокоювалась. Мартін усе ще тримав її в обіймах, але більше вже не дивувався. Він знав, чого вона прийшла.

— Мама хотіла, щоб я вийшла за Чарлі Хепгуда, — сказала вона.

— Чарлі Хепгуд — це той молодик, що любить говорити всякі банальності? — пробурмотів Мартін і додав: — А тепер, мабуть, твоя мама хоче, щоб ти вийшла за мене...

Він вимовив це не запитально, а як річ цілком певну, і перед очима йому застрибали довгі стовпчики одержаних ним гонорарів.

— Вона не буде перечити, це вже я знаю, — підтвердила Рут.

— Вона гадає, що я тобі до пари? Рут кивнула головою.

— А я, проте, анітрохи не змінився з тої пори, як вона розірвала наші заручини, — замислено мовив Мартін. —Я все той самий Мартін Іден, і навіть став гірший — ось курю. Чуєш, як тхне від мене тютюном?

Замість відповіді вона кокетливо й жартівливо прикрила йому рукою рот, як робила це не раз, і чекала поцілунку. Але Мартін не

притиснув своїх губ до її долоні. Він зачекав, поки Рут прийме руку, і сказав:

— Я не змінився, не пішов служити і не піду. Зовсім не піду. Я й досі певен, що Герберт Спенсер — велика, шляхетна людина, а суддя Блаунт — справжній осел. Я недавно обідав у нього і знаю це напевне.

— А коли тато запросив тебе, ти не прийшов, — докірливо озвалася Рут.

— Отже, ти знала про це! Хто послав його до мене? Твоя мати?

Рут мовчала.

— Ну, звісно, вона. Я так і думав. А тепер вона прислала тебе?

— Ні, ніхто не знає, що я тут, — заперечила Рут. — Хіба мама дозволила б мені таке?

— В усякому разі, вона дозволила б тобі вийти за мене заміж...

Рут жалібно скрикнула:

— О Мартіне, не будь такий жорстокий! Ти навіть ні разу не поцілував мене. Ти холодний, як камінь. Подумай тільки, на що я зважилась! — Вона озирнулась навколо із страхом, але й з цікавістю. — Подумай, куди я прийшла!

«Я б могла вмерти за тебе! Я б могла вмерти за тебе!» — лунали йому у вухах слова Лізі.

— А чому ж ти раніш не зважилась на це? — різко запитав він. — Тоді, коли я сидів без грошей, коли голодував? Адже тоді я був той самий Мартін Іден і як людина, і як художник. Це питання не дає мені спокою, і я хотів би дістати відповідь не тільки від тебе, а й від усіх. Я ж зовсім не змінився, хоч раптове видиме моє піднесення в ціні вперто нав'язує таку думку. В мене те саме тіло, ті самі десять пальців на руках і на ногах. Я той самий. У мене нема ніяких нових талантів, ніяких нових чеснот. Мій мозок лишився таким, як був раніш. Я не здобувся на жодну нову думку ні в літературі, ні в філософії. Вартість моєї особи така сама, як і тоді, коли ніхто не хотів мене знати. І мене дивує, чому я раптом став усім такий бажаний. Звісно-бо, всі ви цінуєте не мене самого, бо я той самий, якого ви цуралися. Ви цінуєте в мені щось інше, щось таке, що, власне, не має зі мною нічого спільного.

Сказати вам, що саме? Мою славу, от що. Але ця слава — не я. Вона існує лише в думках інших людей. Ще шанують мене за гроші, які я тепер маю. Але мої гроші — це теж не я. Вони лежать у банках та

кишенях усяких Томів, Діків і Гаррі. І от саме це, слава й гроші, ваблять і тебе до мене.

— Ти розбиваєш мені серце, — простогнала Рут. — Ти знаєш, що я прийшла сюди тільки тому, що кохаю тебе!

— Боюся, що ти не зрозуміла моєї думки, — лагідно промовив Мартін. — Якщо ти кохаєш мене, то чому твоє кохання тепер стало сильніше, ніж тоді, коли ти зреклася мене?

— Забудь і прости! — палко вигукнула вона. — Я весь час кохала тебе. І от я знов у твоїх обіймах.

— А я тепер, як обачний крамар, геть усе кладу на терези. Ото* й твоє кохання теж хочу зважити й скласти йому правдиву ціну.

Вона звільнилася з його обіймів, випросталась і подивилась на нього довгим пильним поглядом. Хотіла щось сказати, але завагалась і передумала.

— Бачиш, я собі це так уявляю, — провадив Мартін. — Ще ось недавно ніхто з-поза мого кола не хотів мене знати, а я ж був такий самий, як і тепер. Усі мої твори було написано ще тоді, але нікому, хто читав їх, вони не подобалися. Навпаки, за те, що я писав їх, на мене дивилися зневажливо, так, наче я робив щось ганебне. Усі кричали — ставай на роботу.

Рут ворухнулася заперечливо.

— Так, так, усі, крім тебе, —мовив він далі. —Ти казала саме про «посаду». Простацьке слово «робота», як і всі мої писання, ображало твої почуття. Для тебе воно брутальне. Але запевняю тебе, що для мене воно було не менш брутальне, коли кожен силкувався нав'язати мені ту роботу, як ото грішника навертають на путь спасенну. Та повернімось до суті. Коли вийшли мої книжки і публіка визнала мене, твої почуття раптом змінилися. Кілька місяців тому ти відмовилась одружитися з Мартіном Іденом, хоч усі його твори було вже написано. Тоді твоє кохання було не досить сильне задля цього. Але тепер воно враз стало сильнішим. І я нічим іншим не можу це пояснити, як тільки своєю славою. У даному разі я не кажу про свої гонорари, хоч на твоїх батьків вони, безперечно, справили враження. Звісно, все це не дуже тішить мою гордість. Але найгірше — те, що ти підірвала мою віру в кохання, святе кохання! Чи вже ж і кохання таке матеріальне, що треба живити його славою? А щось на те скидається. Я стільки думав про це, що мені аж голова йде обертом.

— Бідна голівонька! — Рут ніжно провела рукою по його волоссю. — Хай вона більше не йде обертом. Почнім усе спочатку, заново. Я ж весь цей час тебе кохала. Правда, я була слабодуха, що скорилася маминій волі. Мені не треба було слухати її. Але ти так часто говорив мені про вибачливість до людських слабостей. Будь же вибачливий і до мене. Я завинила, визнаю. Прости мене!

— Я вже простив, — нетерпляче вигукнув Мартін. — Легко прощати, коли прощати нічого. Ти не вчинила нічого такого, щоб тебе треба було прощати. Кожен робить так, як наказує йому сумління. Так само я міг би просити у тебе вибачення, що не шукав посади.

— Я бажала тобі добра! — протестувала Рут. — Я не могла не бажати тобі добра, бо кохала тебе!

— То так, але, бажаючи добра, ти мало не занапастила мене. Так, так. — Він стримав її спробу заперечити. — Ти трохи не занапастила моєї творчості, мого майбутнього! Я вдачею реаліст, а буржуазна культура не зносить реалізму. Буржуазія боягузлива. Вона боїться життя. Отож ти хотіла й мене примусити боятися життя. Ти прагнула замкнути мене в тісну клітку, нав'язати мені обмеженість, хибний вульгарний погляд на життя. — Мартін бачив, що в Рут наростає протест. — Вульгарність — нехай цілком щира, та все ж вульгарність — це основа всієї буржуазної культури та витонченості. І ти хотіла мене зробити одним із ваших, втовкти в мене ваші класові ідеали, класову мораль, класові забобони... — Він сумно похитав головою. — Ти навіть тепер не розумієш того, що я кажу. В моїх словах ти не бачиш того змісту, якого я їм надаю. Для тебе все це чиста фантазія. А для мене це життєва правда. В найкращому разі мої слова тебе тільки дивують і бавлять. От, мовляв, неотесаний хлопець, ледве виборсався з бруду, а вже насмілюється судити наш клас і закидати йому вульгарність.

Рут знесилено схилила голову йому на плече. Її тілом знов перебігло нервове тремтіння. Мартін з хвилину чекав на відповідь і провадив далі:

— А тепер ти хочеш відродити наше кохання, хочеш, щоб ми побралися. Я тобі потрібен. Ну, а якби на мої книжки не звернули уваги, — я б однаково лишився тим, ким є. І тоді б ти не прийшла до мене. Це все ті чортові книжки...

— Не кажи так, — перебила його Рут.

її зауваження вразило Мартіна. Він прикро засміявся.

— Отож-бо! — сказав він. — У найкритичніший момент, коли на карті чи не все твоє щастя, ти так само, як і раніш, боїшся життя.

Рут збагнула, що її зауваження було справді наївне, але все ж, на її думку, Мартін був несправедливий до неї, і вона почувала себе ображеною.

Вони довго сиділи мовчки. Вона поринула в сумні думки, а він замислився над своїм розвіяним коханням. Тепер Мартін розумів, що Рут він ніколи насправді не кохав. Він кохав не її, а ідеальну неземну істоту, створену його уявою, яскравий, світлий дух, що він його оспівував у любовних поезіях. Правдиву міщанську Рут з усіма її міщанськими хибами й безнадійним баластом міщанської психології — цієї Рут він не кохав ніколи.

Раптом вона заговорила:

— Багато з того, що ти сказав, правда. Я справді боялася життя. Моє кохання було не досить сильне. Але тепер я навчилася кохати сильніше. Я кохаю тебе таким, який ти є, яким ти був раніше. Я кохаю тебе за те, що ти не схожий на людей мого класу, за твої погляди, яких я не розумію, але навчуся розуміти. Я віддам усе життя, щоб зрозуміти їх. Дарма що ти куриш і лаєшся, я й за ці звички кохатиму тебе, бо це теж якась частка тебе самого. Я ще багато чого можу навчитися. За ці ось десять хвилин я вже чимало навчилася. Вже те, що я зважилась прийти, доводить, що я дечого навчилася. О Мартіне!..

Вона заридала й всім тілом пригорнулась до нього. За весь вечір він уперше ласкаво обняв її. Вона відчула це й засяяла від щастя.

— Занадто пізно, — сказав він і пригадав слова Лізі. — Я хворий... Ні, не тілом! Хвора моя душа, мій мозок. Все для мене втратило цінність. Усе мені байдуже. Якби це сталося кілька місяців тому! А тепер уже пізно.

— Ні, ще не пізно! — вигукнула Рут. — Я доведу тобі. Я доведу, що моє кохання виросло, що воно мені дорожче за мій клас і за все на світі. Я зречуся всього, що шанує буржуазія. Я вже не боюся життя! Я кину батька й матір, і хай мої друзі паплюжать моє ім'я. Я згодна лишитися з тобою назавжди, хоч і зараз, згодна на вільне кохання, коли хочеш, і буду горда й щаслива. Якщо я раніш зрадила кохання, то тепер в ім'я кохання я зраджу все, що змусило мене колись його зректися. Вона стояла перед Мартіном, і очі їй палали.

— Я чекаю, Мартіне, — прошепотіла вона. — Я твоя. Глянь на мене.

Як це чудово, подумав він, дивлячись на неї. Вона спокутувала всі свої провини, стала справжньою жінкою, зірвала з себе залізні пута міщанських умовностей. Все це чудово, велично, сміливо! Але що це з ним? її вчинок не зворушив, не збентежив його. Він визнавав, що все це чудово й велично, та й тільки. Замість пожежі пристрасті це викликало лише холодне схвалення. Його серце не відгукнулось, і в крові не зайнялося бажання. І знов спали йому на думку слова Лізі.

— Я хворий, дуже хворий, — сказав він, безнадійно махнувши рукою. — Досі я й сам не знав, що я хворий так тяжко. Щось умерло в мені. Я ніколи не боявся життя, тож і гадки не мав, що колись ним пересичуся. Але життя так мене переповнило, що в мені не лишилось ніяких бажань. Я навіть тебе не бажаю! Бачиш, який я хворий!

Він відкинув назад голову й заплющив очі. І як дитина, побачивши крізь сльози гру сонячного світла, забуває своє горе, так і Мартін забув і за свою хворобу, і за Рут, і за все довкола, захоплений спогляданням несподіваного видива — цілої стіни зеленого листя, пронизаного гарячим сонячним промінням. Але яскрава барва тої зелені не приносила полегкості. Сонце було занадто сліпуче. Аж боляче було дивитися, однак він усе дивився і сам не знав чому.

Він опам'ятався, почувши торгання дверної ручки.

— Як мені вийти звідси? — жалібно спитала Рут. — Я боюся.

— Вибач мені! — скрикнув Мартін, схоплюючись на ноги. — Бачиш, я наче сам не свій. Забув навіть, що ти тут. — Він підніс руку до чола. — Зі мною щось не гаразд. Я проведу тебе додому. Ми вийдемо чорним ходом, і ніхто нас не помітить. Тільки опусти вуаль.

Рут міцно вчепилася за його руку, поки вони йшли по напівтемних коридорах і вузьких сходах.

— Ну, а тепер я вже не боюся, — пробуючи звільнити руку, сказала Рут, коли вони опинилися на вулиці.

— Я проведу тебе додому, — відказав Мартін.

— Ні, ні, не треба, — злякано вигукнула вона і знов спробувала звільнити свою руку.

На мить Мартін зацікавився. Тепер, коли Рут уже нічого боятись, її нараз пойняв страх, і вона всіма силами намагалася позбутися його. Мартін не міг відгадати причини і, приписавши це нервовості,

міцніше взяв Рут під руку. Минувши півквартал, він побачив коло будинку якогось чоловіка, що раптом шмигнув у під'їзд. Мартін уважно придивився до нього і, хоч незнайомець високо підняв комір пальта, все ж пізнав у ньому брата Рут Нормана.

Дорогою Мартін і Рут майже не розмовляли. Вона була пригнічена, а він до всього байдужий. Він тільки раз заговорив і сказав їй, що поїде на далекі острови південних морів, а вдруге вона порушила мовчанку й перепросила його за свій несподіваний прихід. Ото й тільки. Попрощалися вони офіційно. Потиснули одне одному руки, побажали на добраніч, і він злегка підняв капелюха. Коли двері за Рут зачинилися, Мартін закурив цигарку і рушив до готелю. Проходячи повз будинок, де ховався Норман, він спинився і задумливо зазирнув до під'їзду.

— Брехала, — промовив він уголос— Запевняла, що так сміливо повелася, а сама про всяк випадок лишила на вулиці брата. — Він розсміявся. — Ну й буржуазія! Коли я не мав і шеляга за душею, то не міг навіть підступитися до його сестри, а як у мене в банку завівся рахунок, він сам привів її до мене.

Мартін повернувся, щоб іти далі, як раптом його нагнав якийсь волоцюга.

— Вибачте, сер, чи не дали б ви мені на ночівлю? Почувши цей голос, Мартін ураз обернувся і через секунду міцно стискав руку Джо.

— Пам'ятаєш, як ми прощалися в «Гарячих джерелах?» — мовив Джо. —Я ж казав, що ми колись зустрінемось. Я передчував це. От і зустрілися!

— А в тебе непоганий вигляд, — бадьоро сказав Мартін. — Ти навіть погладшав.

— Ще б пак! — просяяв Джо. — Я тільки тепер і зрозумів, що таке життя. Нагуляв тридцять фунтів і почуваю себе чудово. А то ж був так допрацювався, що лишилися самі кістки та шкура. Бурлакування, бач, мені на користь.

— Шкода тільки, що нічим за ночівлю заплатити, — сказав Мартін, — а ніч холодна.

— Що? Нічим заплатити? — Джо сягнув рукою до задньої кишені й видобув звідти повну жменю дрібних монет. —Тут би вистачило, — весело сказав він. —Просто ти здався мені дуже добросердим, от я й зачепив тебе.

Мартін засміявся.

— Та тут у тебе стане й на кілька пляшок, — зауважив він.

Джо сунув гроші назад у кишеню.

— Не маю такої звички, — заявив він. — Ніхто мене до того не намовить, бо мені не хочеться. Як ото ми розлучилися, я тільки раз був п'яний, та й то тільки тому, що здуру хильнув натщесерце. Коли я працював, як тварюка, то й пив, як тварюка. А як став жити по-людському, то й п'ю по-людському. Часом перехилю чарчину, та й годі.

Мартін умовився зустрітися з ним другого дня і пішов до себе в готель. У вестибюлі подивився на розклад руху пароплавів. Через п'ять днів на Таїті відпливала «Маріпоза».

— Подзвоніть завтра по телефону і замовте мені каюту, — сказав він портьє. — Тільки не палубну, а внизу з лівого борту. Запам'ятаєте? Краще запишіть: з лівого борту.

Опинившись у себе в номері, він ліг у ліжко й заснув безтурботним, як у дитини, сном. Події цього вечора не справили на нього ніякого враження. На нього ніщо не справляло враження. Навіть радість зустрічі з Джо спалахнула тільки на мить. За хвилину йому вже стало нудно в його товаристві і не хотілося розмовляти. Не тішило й те, що через п'ять днів він попливе до любих йому південних морів. Мартін заплющив очі і спокійно проспав вісім годин. Уночі він не ворушився, не перевертався з боку на бік, і нічого йому не снилося. Сон тепер давав йому забуття, і щодня він прокидався з жалем. Життя гнітило й пекло його, а час тягся нестерпно.

РОЗДІЛ XLVI

— Слухай, Джо, — сказав Мартін другого дня давньому приятелеві. — Тут на Двадцять Восьмій вулиці живе француз. Він збив собі добрий гріш і повертається тепер на батьківщину. У нього є гарненька, добре устаткована невелика парова пральня. Коли ти вже нагулявся, то на початок це для тебе як знахідка. Ось тобі гроші й адреса. Купи собі пристойний костюм і о десятій годині приходь до цього чоловіка. Він тобі покаже пральню і, якщо вона сподобається й варта своєї ціни — дванадцять тисяч, — скажеш мені, і пральня твоя. Ну, а тепер забирайся. Я зайнятий. Зайдеш пізніше.

— От що, Марте, — повільно мовив Джо, закипаючи гнівом. — Я прийшов, щоб з тобою побачитися. Розумієш? На дідька мені твоя пральня. Я хотів, як давній друг, погомоніти з тобою, а ти мені суєш якусь пральню. Знаєш, що я тобі скажу?.. Іди ти з своєю пральнею під три чорти!

Він хотів вийти з кімнати, але Мартін схопив його за плечі й крутнув.

— Джо, не дурій! А то я тебе, як давній друг, так натовчу, що довго пам'ятатимеш. Розумієш? Ото будеш?..

Джо рвонувся й хотів відштовхнути Мартіна, але той тримав його міцно. Тісно переплівшись, вони закрутилися по кімнаті і раптом наткнулися на стілець, розтрощили його на тріски, а самі впали на підлогу. Джо лежав на спині, розкинувши безвільно руки, а Мартін уперся йому в груди коліном.

Коли Мартін пустив його, він ледве віддихався.

— Ну от, тепер можна погомоніти, — сказав Мартін. — Зі мною не так просто. Насамперед я хочу закінчити з пральнею. А тоді вже приходь, і побалакаєм, як давні друзі. Кажу тобі, зараз я зайнятий. От дивись.

У цю мить в кімнату ввійшов слуга, несучи цілу купу листів та журналів.

— Хіба ж я можу це читати й розмовляти з тобою? Іди владнай усе з пральнею, а тоді поговоримо.

— Ну, гаразд, — нехотя погодився Джо. — Я гадав, що ти просто хочеш спекатись мене, та бачу, що помилявся. Але якби битися насправжки, ти б мене нізащо не подужав. Я б тебе так схопив...

— Добре, ми колись надінемо рукавиці й тоді побачимо, — сказав Мартін, усміхаючись.

— Згода! Як тільки куплю пральню. — Джо простягнув кулак. — Бачиш? Це тобі не жарт.

Коли Джо, нарешті, пішов, Мартін полегшено зітхнув.

Йому стало важко з людьми. Він докладав страшенних зусиль, щоб поводитися з ними ввічливо. Вони його стомлювали, а всякі розмови дратували. Люди його неприємно бентежили, і, ледве привітавшись до них, він уже шукав приводу їх збутися.

Мартін ще довго не читав пошти. Нерухомо сидів у кріслі, і в голові його снували якісь уривки думок, короткі проблиски поринулого в дрімоту розуму.

Нарешті, він випростався й почав переглядати кореспонденцію. Було там з десяток листів, де його просили автографа; далі йшли послання від професійних прохачів та всіляких диваків; один винайшов вічний двигун, другий доводив, що земна поверхня — це внутрішня частина порожньої кулі, третій просив фінансової допомоги, щоб купити південну частину півострова в Каліфорнії і організувати там комуністичну колонію. Чимало листів було від жінок, які хотіли з ним познайомитись, і один такий лист навіть розсмішив Мартіна: до конверта було вкладено квитанцію про оплату місця в церкві — це мало бути доказом побожності і добропорядності адресатки.

Видавці й редактори журналів теж засипали його листами — одні вимолювали в нього книжки, інші рукописи, його бідні, зневажені рукописи, що для їх розсилання поштою він мусив колись нести до заставника останню одежину. Було тут кілька несподіваних чеків з Англії за передрук його творів та аванси за переклади. Його англійський агент повідомляв про договір з німецькими видавництвами на переклад трьох його книжок і що вийшло друком шведське видання, за яке йому, щоправда, нічого не належало, бо Швеція не підписала Бернської конвенції. Було також суто формальне прохання про дозвіл на переклад з Росії, яка теж не була учасником конвенції.

Потім Мартін перейшов до купи газетних вирізок, що надсилало йому бюро, і читав там про себе, про те, якого розголосу набрали його твори. Увесь свій доробок він кинув публіці одним величним жестом, і цим, очевидно, пояснювалася його неймовірна слава. Він захопив читачів так само, як і Кіплінг, котрий, бувши тоді близький до смерті, раптом так зацікавив юрбу, що вона шалено накинулась на його книжки. Мартін пригадав, як та сама всесвітня юрба, що читала й вихваляла Кіплінга, не розуміючи в ньому ані слова, через кілька місяців напалася на нього й змішала з болотом. Мартін посміхнувся. Певно, і його через кілька місяців чекає така сама доля. Але він обдурить цю юрбу. Він буде тоді далеко, в південних морях, житиме в очеретяній хатині, торгуватиме перлами й копрою, вутлим човном перестрибуватиме через рифи, ловитиме акул та боніт і полюватиме на диких кіз у горах над долиною Тайохае.

Подумавши про це, Мартін відчув усю розпачливість свого становища. Він ясно зрозумів, що зійшов у Долину Тіней. Все життя його було в минулому; воно в'януло і меркло. Тепер Мартін так багато спав і хотів спати без краю. А колись він ненавидів сон — сон крав у нього коштовні хвилини життя. Чотири години сну на добу обкрадали його на чотири години життя. Як він кляв тоді сон! А нині він кляне життя. Життя стало йому немиле; якесь прикре на смак і гірке. Оце й є для нього небезпека. Життя, що не прагне жити, сходить до свого кінця. Десь на дні душі Мартіна ворухнувся інстинкт самозбереження, і він зрозумів: треба швидше їхати. Оглянув кімнату і жахнувся від думки, що треба пакуватись. Може, краще лишити це насамкінець? Тим часом він піде й купить усе на дорогу.

Надівши капелюх, він вийшов і весь ранок провів у крамницях, вибираючи рибальське приладдя, автоматичні рушниці та всяку амуніцію. Але попит на ринку часто міняється, і він вирішив замовити потрібний йому крам для торгівлі, коли приїде на Таїті. Зрештою, все це можна буде виписати з Австралії. Він буде радий відкласти цей клопіт, бо йому взагалі нічого не хотілося робити. Повертаючись до готелю, Мартін мріяв про своє зручне крісло і мало не скрикнув з пересади, побачивши в ньому Джо.

А Джо був у захваті від пральні. Все вже було влаштовано, і він другого ж дня мав увійти у володіння. Мартін лежав на ліжку, заплющивши очі, а Джо все говорив і говорив. Думки Мартінові були

десь далеко, так далеко, що він майже не усвідомлював їх. І лише коли-не-коли примушував себе відповідати приятелеві. А це ж був Джо, якого він колись любив. Але Джо занадто захоплювався життям, і буйний вітер його енергії боляче вражав стомлений мозок Мартіна. Це було важке випробування для його змучених нервів, а коли ще Джо нагадав йому про обіцянку в майбутньому помірятися силами, він мало не застогнав.

— Пам'ятай, Джо, ти повинен завести у своїй пральні ті порядки, про які мріяв у «Гарячих джерелах», — сказав Мартін. — Щоб ніхто не працював надміру. І ночами теж. Ні в якому разі не наймай дітей. І давай усім добру платню.

Джо кивнув головою і витяг з кишені записну книжку.

— Бачиш? Я всі ці правила виробив сьогодні перед сніданком. Ось послухай.

Він почав уголос читати, а Мартін, притакуючи головою, нетерпляче ждав, коли вже Джо піде собі геть.

Прокинувся він аж надвечір. Поволі прийшов до свідомості, озирнувся навколо. Джо, очевидячки, тихцем вийшов, коли він задрімав. «Це уважливо з його боку», — подумав Мартін. Потім заплющив очі і знов заснув.

Другого й третього дня Джо був заклопотаний упорядкуванням пральні і не дуже докучав приятелеві, а газети сповістили про від'їзд Мартіна тільки за день до відходу пароплава. Якось у Мартіні знов прокинувся інстинкт самозбереження, і він пішов до лікаря. Той дуже уважно оглянув його, але не знайшов ніякої хвороби. Серце й легені були просто гідні подиву. Кожен орган, як показував огляд, був нормальний і працював справно.

— У вас немає ніякої хвороби, містере Ідене, — сказав лікар, — абсолютно ніякої. Від вас так і пашить здоров'ям, і, щиро кажучи, я вам заздрю. Чудовий організм! Гляньте, яка грудна клітка! З такими грудьми і шлунком вам нема чого боятися. З таким фізичним станом, як у вас, буває один чоловік на тисячу, навіть на десять тисяч. Коли нічого не станеться, то ви житимете сто років.

Мартін упевнився, що Лізі поставила правильний діагноз. Фізично він справді був цілком здоровий. Щось не гаразд було у нього з головою, і порятунку треба було шукати тільки в південних морях. Але все лихо в тому, що перед самим відплиттям у нього пропала охота

кудись їхати. Чари південних морів вабили його не більше, ніж буржуазна цивілізація. Думка про від'їзд уже не тішила його, а готування в дорогу страшенно стомлювало. Краще б уже бути на пароплаві й ні про що не думати.

Останній день був для Мартіна тяжкою карою. Прочитавши в ранковій газеті про його від'їзд, прийшли прощатися Бернард Хігінботем з Гертрудою та дітлахами, а також Герман фон Шмідт з Мерієн. Потім треба було закінчити всякі справи, сплатити рахунки і витримати облогу репортерів. З Лізі Конолі він попрощався похапцем біля входу до вечірньої школи. У себе в номері Мартін застав Джо, який цілий день метушився, налагоджуючи роботу в пральні, і не міг прийти раніше. Це переповнило чашу його терпіння, але, міцно вчепившися в бильця крісла, Мартін змусив себе аж півгодини слухати приятеля.

— Май на увазі, Джо, — сказав він, — що ніхто силоміць не прив'язує тебе до пральні. Ти в першу-ліпшу мить можеш продати її і пустити гроші на вітер. Коли вона тобі набридне і тебе знов потягне у мандри, кидай усе до дідька. Живи так, як тобі хочеться.

Джо похитав головою.

— Ні, дякую красненько. Мандри — чудова річ, але якби ще дівчата. Тут уже нічого не вдію, бабієм уродився. Не можу без них жити, а коли блукаєш, то вже мусиш терпіти. Ото, бува, проходиш повз якийсь будинок, а там музика, танці, сміх жіночий, білі сукні, веселі обличчя у вікнах — ех! Скажу тобі, що такі хвилини — то чиста мука! Я страх як люблю танці, гулянки, місячні ночі й усе таке. Це непогано — мати власну пральню, гарну одежину, гріш у кишені. Я вже нагледів собі вчора одну кралю — така, що коли б моя воля, то недовго й до шлюбу. Як згадаю, аж душа співає. Сама вродлива, очі — лагідні, голос такий ніжний, що куди там! Б'юсь об заклад, що буде моя. Слухай, а чом ти не оженишся? З такими грішми можна взяти найкращу дівчину в світі.

Мартін тільки посміхнувся. Йому було дивно, що комусь може закортіти одружитися. Цього він ніяк не міг зрозуміти.

Уже стоячи на палубі «Маріпози», він побачив Лізі Конолі, що ховалася серед натовпу на пристані. «Візьми її з собою, — стрілила йому думка. — Так легко зробити добре діло. Вона буде безмірно щаслива». На хвилину Мартін відчув спокусу, але одразу ж і вжахнувся.

Його втомлена душа протестувала. Він відійшов од борту й пробурмотів: «Ні, чоловіче, ти хворий, занадто хворий».

Він сховався в каюту і сидів там, поки пароплав не вийшов у відкрите море. За сніданком йому дали почесне місце праворуч од капітана, і невдовзі він упевнився, що на судні його мають за поважну персону. Але ніколи ще жодна знаменитість так не розчаровувала публіки. Цілий день Мартін лежав у шезлонгу на палубі, дрімотно заплющивши очі, а ввечері рано вкладався спати.

На третій день, трохи очунявши від морської хвороби, пасажири повиходили із своїх кают, і що ближче Мартін придивлявся до них, то більшу відразу відчував. А втім, він розумів, що ставиться до них несправедливо. Визнавав, що це люди симпатичні й добрі, але, як і всі буржуа, психічно обмежені й духовно вбогі. Від розмов дорослих, де світилася вся порожнеча їхнього поверхового розуму, його нудило, а бурхливі веселощі й невгамовна енергія молодших прикро його разила. Вони й хвильки не могли перебути спокійно — грали в якісь ігри, прогулювались, підбігали до борту й голосними криками вітали дельфінів та летючих риб.

Мартін багато спав. Після сніданку лягав у шезлонг, узявши журнал, якого ніколи не міг переглянути до кінця. Друковані сторінки стомлювали його. Він дивувався, як це люди без кінця знаходять про що писати, і, дивуючись, починав дрімати. Коли гонг кликав до столу, він сердився, що його розбудили. Прокидатися було так неприємно.

Якось він спробував скинути з себе цю летаргію і пішов на бак до матросів. Але, здавалося, і матроси змінилися від тієї пори, як він сам був один із них. У нього не знайшлося нічого спільного з цими грубими й тупими істотами. Він був у розпачі. Нагорі самим Мартіном Іденом ніхто не цікавився, а вернутися вниз, до людей свого класу, які колись прагнули його товариства, він уже не міг. Просто вони йому були ні до чого. З ними йому було так само важко, як і з тупими джентльменами та галасливою молоддю першого класу.

Життя було для нього мукою, як яскраве світло для людини з хворими очима. Воно вигравало довкола нього і над ним різким сліпучим блиском, і йому було боляче, нестерпно боляче.

Мартін ніколи ще не їхав на пароплаві у першому класі. Давніше він завжди був на баку з матросами, стояв на вахті або впрівав у чорній глибині кочегарки. У ті далекі дні, вилізши залізною драбиною із

задушної ями, він часто бачив пасажирів у легких білих вбраннях, людей, які нічого не робили, тільки розважалися під тентом, що боронив їх від сонця й вітру, а запобіглива обслуга силкувалася виконувати найменші їхні примхи. І йому здавалося, що світ, у якому ці люди живуть, то чистий рай. А тепер, сам опинившись в осередді цього світу, найповажніший пасажир на судні, що сидить за столом праворуч від капітана, він оглядається назад, до бака та кочегарки, й марно шукає там свого втраченого раю. Нового раю він не знайшов, а старий пропав для нього навіки.

Мартін намагався розворушитися, знайти щось таке, що б його зацікавило. Якось заглянув до боцманського кубрика і за хвилину вже хотів звідти втікати. Тоді розбалакався з помічником механіка, освіченим чоловіком, який одразу ж заходився агітувати його за соціалізм і тицьнув йому в руку цілий оберемок листівок та брошур. Мартін слухав, як той викладає основи рабської моралі, і мляво розважав про свою власну ніцшеанську філософію. Кінець кінцем, чого вона варта? Він згадав одне з безглуздих тверджень Ніцше, в якому цей шаленець висловив сумнів щодо існування істини. Але хто знає? Може, Ніцше й мав рацію. Може й справді істини немає ні в чому, і навіть у самій істині. Але мозок у Мартіна швидко втомився, він волів повернутися до шезлонга й подрімати.

Та хоч як погано почував він себе на судні, попереду його чекало ще гірше лихо. Як-то поведеться, коли пароплав прибуде на Таїті? Він муситиме зійти на берег, замовляти крам для торгівлі, знайти шхуну до Маркізьких островів, робити тисячу всяких речей, про які навіть страшно згадати. Кожного разу, як Мартін змушував себе думати про це, він ясно бачив перед собою грізну небезпеку. Так, він уже зійшов у Долину Тіней, і весь жах був у тому, що він не боявся. Якби хоч на хвильку злякався, можна було б вернутися до життя. А так Мартін дедалі глибше поринав у пітьму. Звичайні життєві втіхи вже не вабили його. «Маріпоза» опинилась у смузі північно-східних пасатів, але цей п'янкий вітер, дмучи йому в обличчя, тепер дратував його, і він наказав переставити свого шезлонга, щоб уникнути пестощів цього любого колись товариша давніх днів та ночей.

Проте особливо нещасним відчув себе Мартін того дня, коли «Маріпоза» ввійшла в тропіки. Він не міг більше спати. Переситився сном і хоч-не-хоч мусив терпіти сліпучий блиск життя. Снував по

пароплаву, не знаходячи собі місця. Повітря було гаряче й вогке, і навіть зливи не могли його освіжити. Життя завдавало Мартінові болю. Він ходив узад і вперед по палубі, аж поки в знемозі падав у крісло, а тоді знов схоплювався на ноги. Примусив себе, врешті, дочитати журнал і взяв у бібліотеці кілька книжок поезії. Але вони не захоплювали його, і він знов починав ходити.

Допізна сидів на палубі, та це не допомагало йому, бо, коли спускався до каюти, заснути не міг. Цей єдиний засіб відпочити від життя уже не діяв. Це було занадто! Він засвітив електричне світло і спробував читати. Одною з книжок були поезії Свінберна. Мартін лежав у ліжку, гортав сторінки і раптом помітив, що читає уважно. Скінчивши строфу, почав читати далі, але одразу ж вернув назад. Поклав розгорнену книжку собі на груди й замислився. Отож-бо. Саме воно! Дивно, що це не спало йому на думку раніше. Він уже віддавна несвідомо йшов цим шляхом, а тепер Свінберн вказав йому найкращий вихід. Мартін прагнув спокою, а тут на нього чекав непорушний спокій. Він глянув на відчинений ілюмінатор. Так, досить широкий.

Уперше за багато днів серце його радісно забилося. Нарешті він знайшов порятунок від своєї хвороби. Він узяв книжку і сповільна прочитав уголос:

Позбувшись життьової мряки,
Бажань, і страху, і надій —
Тоді складаємо ми дяку
Богам у щирості своїй,
Що не повік життя триває,
Що мертвий вже не оживає,
Що й річка стомлена конає,
Віддавшись глибині морській.[32]

Мартін знову глянув на ілюмінатор. Свінберн дав йому до рук ключа. Життя — це лихо, чи радше воно стало лихом, нестерпним тягарем. «Що мертвий вже не оживає», — так, за це справді варто бути вдячним. Це єдине добродійство у світі. Коли життя стає до болю важким, смерть готова заколисати вічним сном. Але чого ж він чекає? Час рушати.

Мартін підвівся і, просунувши голову в ілюмінатор, глянув униз на молочне шумовиння. «Маріпоза» сиділа дуже глибоко, тож, повиснувши на руках, він ногами торкнеться води. Можна безгучно слизнути у воду. Ніхто не почує. Хлюпнула хвиля й зросила йому лице дрібнесенькими бризками. На губах у нього лишився солоний присмак, і це було приємно. Він навіть подумав, чи не написати своєї лебединої пісні, але розсміявся. Ні, нема коли. Треба поспішати.

Погасивши світло, щоб його не помітили, Мартін почав вилазити в ілюмінатор ногами наперед. Але плечі застряли, і, посунувшись назад, він повторив спробу, міцно притиснувши до тіла одну руку. Пароплав раптом гойднуло, і це допомогло йому. Він вислизнув і повис на руках. Коли ноги торкнулися води, він розтулив руки й занурився в перлисто-піняву воду. «Маріпоза» пройшла повз нього, наче темний мур, де-не-де пронизаний світлими кружальцями ілюмінаторів. Пароплав ішов швидко. Не встиг він подумати про це, як уже опинився далеко за кормою і повільно поплив серед тихого шелесту спіненого моря.

Боніта, приваблена білим людським тілом, штрикнула Мартіна зубами, і він засміявся. Біль нагадав йому, чого він опинився в морі. Заклопотаний своїм наміром, він забув про кінцеву мету. Огні «Маріпози» вже мерхли вдалині, а він усе плив і плив, немов хотів дістатися до найближчого берега десь за тисячу миль.

Це був несвідомий інстинкт життя. Він перестав плисти, але, тільки вода захлюпнула йому рота, знов запрацював руками, щоб виринути. «Воля до життя», — подумав він і глузливо посміхнувся. Так, у нього є воля, і досить сильна, щоб одним останнім зусиллям знищити себе й спинити своє буття.

Він став у воді. Глянув на спокійні зорі і випустив з легенів усе повітря. Швидким і дужим рухом рук та ніг піднявся трохи над водою, щоб з більшою силою пірнути, а тоді послабив м'язи і, мов біла статуя, став опускатися вглиб. Він почав вдихати воду, глибоко й поволі, як вдихають наркоз. Та коли вода почала його душити, він несамохіть заворушив руками й ногами і виплив на поверхню, під ясне зоряне світло.

«Воля до життя», —знову подумав презирливо, марно силкуючись не вбирати повітря в напружені легені. Ну, гаразд, він спробує новий спосіб! Він набрав повні легені повітря, щоб вистачило його надовго. Тоді пірнув головою вниз і поплив, натужуючи всю силу й волю. Він

поринав глибше й глибше. Розплющеними очима стежив за примарним фосфоричним слідом, який лишали боніти. Мартін сподівався, що вони не кинуться на нього, бо це послабило б напруження його волі. Риби таки не зачіпали його, і він ще встиг навіть подякувати життю за цю останню ласку.

Все глибше й глибше занурювався він. Руки й ноги німіли і вже ледве рухалися. Він знав, що опинився дуже глибоко. Тиск на барабанні перетинки ставав нестерпним, у голові гуло. Він втрачав рішучість. Неймовірним зусиллям волі змусив себе поринути ще глибше, і раптом усе повітря одним вибухом вирвалося у нього з легенів. Крихітні бульбашки ковзнули йому по щоках, очах і швидко помчали вгору. Тоді почалися муки задухи. Але своєю напівпригаслою свідомістю він зрозумів, що цей біль — ще не смерть. Смерть — то не мука. Це було ще життя, останні його корчі, останній його удар.

Руки й ноги Мартінові знов забили по воді, спазматично й знесилено. Але пізно — він ошукав і їх і ту волю до життя, що наказувала їм рухатись. Мартін був уже занадто глибоко. Він уже ніколи не випливе на поверхню. Йому здалося, що він безвільно лине по морю мінливих видив. Райдужні барви оточували його й сповивали, і він немов купався в них. Але що це? Наче морський маяк. Ні, це у нього в мозку спалахнуло яскраве біле світло. Воно спалахувало щоразу швидше. Розкотився протяглий гуркіт, і йому здалося, що він летить кудись униз широкими безкраїми сходами. І раптом десь на дні він упав у пітьму. Це все, що Мартін зрозумів. Він опинився в безмежній пітьмі. І тої миті, як він це збагнув, свідомість його назавжди згасла.

ПОЕТ ЛЮДСЬКОЇ МУЖНОСТІ

«Перше ніж писати, треба жити». Ці слова Сент-Екзюпері стосовні не тільки до окремої людини, а й до цілих народів, цілих літератур, і то більше, ніж у банально-хронологічному розумінні. Американському народові треба було вже мати за плечима кількасот років нелегких історичних змагань — боротися з дикою природою, скидати владу метрополій, з мішанини вихідців із десятків країн утворювати етнічну й духовну цілість, — перше ніж він спромігся на власне слово у царині культури. Ця специфіка розвитку американської цивілізації, звісно, не могла не накласти певного відбитку на формування американців як нації, зокрема затримуючи вихід американського письменства з-поза європейського (а властиво англійського) духовного впливу. Довгий час — до середини і навіть до кінця XIX століття — те, що називалось американською літературою, становило переважно провінційну копію заокеанського (по-нашому б сказати: передокеанського) пожиточного читва, про яке не дозволено було забувати, що воно саме повчальне, красиве і цнотливе. Показовою є доля тих окремих яскравих талантів, що випереджували свій час і свою країну: Фенімора Купера літературна Європа сприймала куди серйозніше, ніж батьківщина, Едгара По та Уолта Уїтмена також уперше оцінили в Європі, а Германа Мелвіла, може, найамериканськішого письменника XIX століття, відкрито щойно у двадцятому.

Показовими є і шляхи, якими йшло визрівання великої літератури в цій країні. Америка не мала тієї вирафінованої спадкової аристократії, що була в Європі, і здебільшого з-посеред найкращих, найшляхетніших представників якої аж до XIX століття включно вербувалися речники й творці справжньої реалістичної літератури, що ставали над упередженнями свого стану і голосили мистецькі істини прийдешнього. Для Америки натомість дуже конкретного значення набувала часова послідовність життя і писання. Ті американські письменники, що не сахалися правди дійсності у своїх творах, добре її знали із свого власного життя. Мелвіл, Уїтмен, Марк Твен, О'Генрі — кожен з них добряче скуштував життєвої терпкості, перше ніж прийшов до голосу в письменстві. Не винятком був і Джек Лондон.

Молодість Америки, країни, що формувалася десь лишень протягом кількох поколінь, породила специфічні ідеали — коли людина, здається, геть усього може досягти власними зусиллями, але досягти для того, щоб присвоїти собі, саме собі, і цим задовольнитись. Уже тут починалась та трагічна американська колізія між великою романтичною мрією і заземленим її здійсненням, коли матеріальний успіх завершувався заспокоєнням або гірким розчаруванням, коли рух змінювала зупинка і наставав кінець. На цю неминучу розбіжність солодкої правди ілюзій і солоної правди дійсності не раз указували найкращі американські письменники, попередники й сучасники Джека Лондона. І цією ж таки розбіжністю пояснюється чимало вершин та низин у житті і творчості самого Лондона.

Народився Джек Лондон 1876 року у Сан-Франціско в незаможній родині. Хлопець змалку почав самотужки здобувати шматок хліба. Школу він знав тільки початкову — дитинство його скінчилось у 10 років, коли в час, вільний від школи, вранці й увечері, він бігав продавати газети. Підрісши, Джек кілька місяців працював на консервній фабриці (по кільканадцять годин на добу). Не витерпівши тієї каторги, п'ятнадцятирічний хлопчина перекинувся до «романтичнішої» справи — це ж Сан-Франціско, бухта і неосяжний океан удалині! — пристав до гурту «устричних піратів», що потайки ловили устриць на чужих обмілинах та й контрабандою не гребували. Джек одразу зажив собі слави неабиякого зуха, — доброго товариша, як до бійки, так і до чарки. Потім — служба в рибальському патрулі, який охороняв устричні обмілини від тих самих «піратів», а тоді плавба матросом на шхуні «Софі Сатерленд», що вирушила в Берінгове море по котики. Семимісячне плавання було суворим іспитом для хлопця: раз, що праця матроська не з легких, а друге, що він мусив кулаками завойовувати собі права та повагу між команди. Вперше юнак запізнався і з широким світом, побував у Японії.

Повернувшись до Сан-Франціско, Джек іде працювати на джутову фабрику, а у вільний час гарячково береться до самоосвіти. Тоді ж, 1893 р., вперше з'являється його ім'я в друкові (газетний нарис «Тайфун біля японських берегів»). Але це ще зовсім не було народженням письменника. Отже, Лондон працює за кочегара на електростанції, далі він і чорнороб, і безробітний, а 1894 р. пристає на

який місяць до «війська генерала Келлі». То було ніяке не військо і ніякий не генерал, а просто кількатисячний загін безробітних, що через усю країну простував до столиці, Вашінгтона, в надії спонукати уряд до якихось радикальних заходів проти струсу економічної кризи. Надія та, звісно, й не могла справдитись, але для Лондона повчальним було безпосереднє прилучення до великої робітничої армії, об'єднаної спільною метою, хоч його чи не більше тут приваблювала пригодницька романтика: Пригода все життя була великою Джековою мрією. Напівдороги Лондон відстав од «війська Келлі» і перекинувся у «гобо»-блукача — тисячі таких волоцюг снували тоді країною, підживлюючись де випадковим заробітком, а де й жебрами.

Після цих блукань (пізніше змальованих у книжці «Дорога», 1907) Лондон гостро відчув своє письменницьке покликання і з неймовірною наполегливістю заходився осягати таємниці художнього слова, разом з тим прискорено опановуючи курс середньошкільної освіти. І весь час його мучила неможливість повністю віддатися творчості — безгрошів'я раз по раз засновувало юнака в ярмо надсильної фізичної праці. Певно, і через це теж, коли рознеслася звістка про багатющий золотодайний пісок Клондайку на далекій Алясці, Джек і собі спокусився. З несповна річного побуту на Великому Юконі (1897—1898) золота Джек Лондон, однак, не виніс. Але свій золотий Клондайк він знайшов таки на Алясці: багатющий запас вражень, доповнюваних дедалі більше фантазією та розповідями очевидців, стався йому за невичерпне творче джерело. Він пише одне по одному північні оповідання, об'єднані згодом у збірки: «Вовчий син» (1900), «Бог його батьків» (1901), «Діти морозу» (1902) та інші. Ці твори врешті видобуваються на сторінки преси, приносять авторові гонорари і впоюють його славою. До життя Аляски Лондон ще не раз вдаватиметься у своїй творчості, зокрема в знаменитих анімалістичних повістях «Поклик предків» та «Білозуб», і часто в безпосередності людських стосунків там, під злудним сонцем півночі, віднаходитиме він віру в людину.

З Аляски, де точилася немилосердна боротьба за золото, де життям перевірялася щирість людських взаємин, — з цієї Аляски виніс Лондон пізнання душі людини. Правда, щось безпосереднє, сказати б — дитинне було в цьому пізнанні: добро й зло розпадалося на

взаємозаперечні полюси, а боротьбу між цими протилежними засадами сприймалося як щось чисто зовнішнє. А проте

Лондонів світ півночі аж до терпкості реальний, його герої, попри деяку умовність їх індивідуалізації, переконливо живі. Бо в боротьбі з суворою природою — те, що ця боротьба точилася саме за золото, часто-густо відступало на другий план — людина шукала якогось іншого, реального, але не такого опрозеного, як у Штатах, здійснення своїх ідеалів. І часто їй здавалося, що цього вона досягає — насамперед своєю чесною мужністю, фізичною та моральною своєю повноцінністю. Але чи ж такий екзотичний вихід можливий для людини взагалі?

Пильні студії соціально-філософської літератури, — в тому числі й Маркса, — очевидно, посилювали в Лондоні цей здоровий сумнів і допомогли молодому письменникові побачити в робітничому класі Америки, що саме тоді активізується організаційно та ідейно, ту суспільну силу, яка прагне до універсального вселюдського виходу, виходу, при якому ідеали людини не обтинатиме дух приватної власності. Джек Лондон стає членом щойно виниклої Соціалістичної партії і найупливовішим її оратором у Каліфорнії. Відданість власній творчості й громадська активність дають Лондонові жадану повноту життя, перекидають місток між Мрією, що часто для Лондона ототожнювалася з Пригодою, та реальним Ділом.

Новим успіхом Лондона — оповідача й психолога — був роман «Морський Вовк» (1904). Пригодницька морська романтика забезпечила цьому творові тривалу популярність між читачів, тоді як критика, визнавши роман за вияв «рідкісного й оригінального таланту», далеко не зразу виловила його філософський підтекст. Трагедія власника й капітана шхуни Вовка Ларсена, дужої тілом і розумом людини, що протистоїть іншим людям, ставши самодержавним диктатором на своєму судні і відтак внутрішньо розклавшись, — переконливий доказ того, що базувати свої ідеали на невірі в людину — ніякий для людини не вихід.

В наступні роки як революційний критицизм Лондонової публіцистики, так і цькування вже відомого, а надто в робітничих колах, письменника з боку буржуазної преси сягають вершини. Лондон чимало роз'їжджає по країні, провадить активну пропагандистську діяльність. Відомий американський письменник Е.

Сінклер згадував про Лондона того часу: «Він здавався нам молодим богом, білявим північним богом із сяйвом круг голови. Голос, що він підносив в обороні пригноблених, лунав як сурма». Виступаючи здебільшого перед буржуазною аудиторією, Лондон не встидається просто в очі владарям світу кидати слова їдучої правди: лицемірна поміркованість була йому не менш чужа, як і лицемірна бездіяльність, що за нею часто криється мовчазна співучасть у соціальних злочинах.

Могутнім закликом до суспільного пробудження демократичної Америки, закликом і пересторогою, став соціально-утопійний роман Джека Лондона «Залізна п'ята» (написаний 1906 р., виданий 1908). Цей твір, де йдеться про майбутнє робітниче повстання проти диктатури плутократії, має виразний політичний характер — він і стилем близький до тогочасної публіцистики Лондона, та й зовсім не претендує на психологічну пластичність героїв. Сила роману в іншому — в застереженні людства перед загрозою тоталітаризму, коли робітничий клас буде зведено до рівня модернізованих рабів, а людську особу знівельовано до стадної одиниці.

1907 р. Лондон вирушає в дворічну подорож по Тихому океану на власній яхті «Снарк». На борту цього судна він пише, поряд з іншими творами, «Мартіна Ідена» (1909). Віддаленість від американської дійсності, мавши свої негативні наслідки, — Пригода і Діло тепер уже розходяться для Лондона, — у певному розумінні, одначе, навіть загострює проникливість художникового зору, коли він свою власну приреченість втілює у постаті головного героя цього роману.

В останній період життя (1910 — 1916) глибшають суперечності і в житті, і в творчості Джека Лондона. Слава його облітає Америку й Європу, з ним тепер і преса носиться (це вже вигідніше, аніж цькувати); він особисто по-давньому щирий і товариський, у його домівці в Каліфорнії завжди гамірно і людно, але щось непевне діється в душі самого письменника, настигає якась криза.

Одну за одною осягав Лондон свої мрії: була слава, були гроші, була щира подруга життя, був свій райський куточок на землі — маєток у мальовничій долині Глен-Елен, була подорож на омріяні острови півдня — у кого в житті так казково здійснюються юнацькі мрії? — а проте всі ці осягнені мрії все більше застували якусь іншу Мрію, — життєво важливу, велику, яку завше досягаємо і яка завше лишається недосягненна. Слабшають зв'язки письменника з робітничим рухом,

аж до того, що за кілька місяців перед смертю він порива є з Соціалістичною партією, боляче переживши втрату нею революційного духу. Та й сам Лондон, втягнений у грошоробну машину американської книговидавничої індустрії, втрачав цей дух, втрачав свої ідеали і реальні опори в житті й мистецтві. Творчість дедалі менше була для нього джерелом утіхи й дедалі більше ненависним ярмом, яке він тягнув заради амбіції та матеріального добробуту. Багато сторінок у його останніх творах позначено цією гангреною «мистецтва задля грошей» («Серця трьох» та інше). Щоправда, і в цей час він пише низку чудових творів. Це, зокрема, значна частина його тихоокеанських творів (збірки «Південноморські оповідання» — 1911, «Син сонця» — 1912 та ін., роман «Міжзоряний мандрівник» — 1915) і насамперед — оповідання «Мексіканець» (1911). Герой «Мексіканця», хлопчина Феліпе Рівера, перемагає на рингу сильніших противників, бо його порушує страшенна ненависть до загарбників батьківщини, до «благодійних старших братів» — американців; його революційні ідеали в гармонійній єдності з його життям. А тим часом сам Лондон — і як художник, і як людина — і далі губить великі життєві ідеали. І коли він зрозумів безповоротність цієї згуби, його дужа воля сказала йому вийти з життя. В 1916 році Джека Лондона не стало.

Читачеві, котрий бодай у загальних рисах ознайомився з Лондоновим життєписом, ясно, що в «Мартіні Ідені» чимало від Джека Лондона в реальному його житті. А проте це не просто автобіографічний роман. Мистецький і філософський діапазон цього роману далеко ширший за рамки конкретного життєпису (Лондона чи Ідена) і навіть за часові та національні рамки (капіталістичної Америки з межі століть). Конкретні зовнішні обставини зробили постать Мартіна Ідена реально вкоріненою в життя, а внутрішня колізійність роману (людина та її ідеали; художник і суспільство) надала цьому образові довготривкої соціально-психологічної типовості. Проблема таланту тільки набуває особливої гостроти й переконливості, коли талант цей пробує виіснувати, вибитись і перемогти в буржуазно-міщанському суспільстві, лицемірна моральність якого геть усе виважує міркою чужої думки, втіленої в

грошах, і де незрозуміла щира краса, коли вона не підсолоджена, а нова думка неприйнятна, бо вона, як завжди, небезпечна.

Мартін Іден, незграбний хлопець з обвітреним обличчям, що перевальцем уступає до вітальні Морзів, одразу привертає наші симпатії; спершу ми тільки співпереживаємо його вайлуватість і недорікуватість, а далі — починаючи відчувати фізичну його снагу, щирість його душі, його добрість і залюбленість у красу, його первозданну сприйнятливість, його працьовитість і завзяття в простуванні до мети — ми вже й захоплюємось ним. І нічого дивного, що котрийсь із нас може взяти собі за приклад наполегливість Мартінову, його самодисципліну й витримку. Навіть його гарячкові обстоювання індивідуалізму дужої людини, що має упокорити навколишнє буржуазне стадо, — тепер уже сприймається з певною дозою недовіри, як хлоп'яче перебільшення. Ми ж пам'ятаємо, що Мартінові, коли він у лице містерові Морзу та судді Блаунтові виголошує свою «ніцшеанську єресь», лише 23 роки. Перед ним усе ще могло б бути попереду — і творчі злети, і світоглядне дозрівання. Біологізм Спенсера, котрий Дарвінову теорію природного добору переносив на людське суспільство, індивідуалізм Ніцше і його зневага до людської громади — адже для справжньої душі Мартіна це тільки перехідне. Об'єктивно і Спенсер, і Ніцше допомогли Іденові: перший тим, що дав ключ до систематизації знань, хаотично й рвучко набутих, а другий тим, що скріплював у Мартіна віру в самого себе, ту віру, яку силкувалося підірвати в Мартіні міщанське оточення, ненавидне і йому, і Ніцше. Але все-таки для Мартіна це тільки етапи зростання. Коли в свято Мартін не може піти в гості до коханої дівчини, бо за всі свої гроші він викупив у полісмена корів бідної Марії Сільви, то це вчинок аж ніяк не ніцшеанський, хоч для Мартіна саме характерний. Недурно ж він зауважує, що «легко говорити про якусь абстрактну категорію рабів, але не так легко прикладати ці теорії до своїх близьких».

Дорога Мартіна Ідена починається з гострого пориву до освіти, вперше відчутого в домі Морзів, де так багато книжок і картин, де всі розмовляють незвичайно вишуканою мовою, де панує витонченість у думках і стосунках. Стати впорівень із цим світом — ось мрія Мартінова. Але поступово шори ілюзії спадають, і виявляється, що можна й при знаннях та званнях бути обмеженим, нечесним, а то й

нещасливим. Це останнє відкриття боляче вдарило Мартіна: людина цільної натури, він занадто багато вимагав від книжок, хоч сам не мав і дрібки тверезого скепсису, що допоміг би йому сприймати світ більш відпружно.

Від кохання до Рут у Мартіні розпукується брунька творчості — потяг до краси, притаманний йому, жадає втілення в слові. Мартін поривається творити заради Рут, прагне завоювати її своєю творчістю. Але крок за кроком ця «звійна» істота маліє в Мартінових очах, появляючи свою справжню марність людини, скутої «кайданами гнилої моралі». Певна «випадковість» їхніх взаємних почуттів — адже і Мартін для Рут перший юнак, що її вразив, і Рут для Мартіна перша жінка з великого світу — ще й прискорює наростання кризи. Отже, і кохання теж не стало провідником до щастя.

Творчість? Але тут було ще складніше. Мартін вірить у себе, в своє письменницьке покликання і вперто змагається із зовнішнім світом, проте якраз у найкритичніший момент випробування, коли з крахом кохання збіглося в часі «зовнішнє» визнання Мартіна, визнання його як письменника, — ця віра скрихла: занадто-бо великою мірою перетворив Мартін свою «мистецькість» на засіб. А мистецтво безкарно не дозволяє так собою гордити. Слова Брісендена «радість поета в самій творчості, а не в досягненні успіху» не стали вповні Мартіновим кредо, хоч і зрадити себе, стати ремісницьки холодним постачальником ринкового краму Мартін теж не міг. Він був забагато і водночас замало художником: у цьому, може, найглибша причина трагедії Мартіна Ідена. І заразом — повчальний урок для кожного.

Бо в житті кожен зазнає аналогічних духовних криз — розпаду по-юнацькому простолінійних ілюзій, на зміну яким має прийти тверезa зрілість, згармонійована із складною діалектикою дійсності. Тільки що не кожному ця гармонійність легко дається, якщо взагалі дається. І ще рідше спромогаємось ми на Іденову твердість та безкомпромісність у разі невдачі.

Спрощенням було б бачити трагізм Іденової постаті лише в тому, що, мовляв, він одірвався від робочого люду, з якого вийшов, а тоді, розчарувавшись у буржуазних чеснотах і культурі, наклав на себе руки. Це все правда, але у тім-бо й річ, що повернутись до колишнього рівня спілкування з простолюдом він уже не може, і навіть не тому, що уліг якимось нездоровим поглядам, а тому, що незрівнянно піднісся

духовно, і давнішої товариськості та людяності вже було б йому замало. Мартін відчував, що різниця між усякими адвокатами й фінансистами та робітниками, з якими він знався раніше, тільки в їжі, одягу, житлі і що й одним, і другим «бракувало того важливішого, що він знаходив у книжках і відчував у собі». Він знав, що «й сестра, і Морзи були тільки верстовими стовпами на його шляху». Отож Мартін мусив бути самітний («Я веду свою битву самотою», —в 1898 році писав Джек Лондон у листі до Мейбл Еплегарт, прототипу Рут Морз), — хіба що він знайшов би собі дорогу до правдиво мистецької чи радикальної інтелігенції, до соціалістів, куди його марно підштовхував Брісенден. Але як не стали тривким ідеалом у Мартіновім житті ні освіта, ні кохання, ані творчість, так само забракло йому й опори в інших людях, у народі. Індивідуалізм допоміг йому вистояти, індивідуалізм його і занапастив.

Трагедія Мартіна Ідена ще й у тому, що стадне «царство гендлярів і крамарів» узагалі не має місця для поета, носія нового, незвіданого, а тим самим і крамольного, і ворожого... Мистецтво з природи своєї протипоказане такому світові, а митець не терпимий у ньому. І він там — одинак, за винятком моментів, коли його закидають камінням або спалюють на вогнищі. Щоправда, новіші часи винайшли «гуманніші» (чи то пак «гумовіші») способи його вбивати — славою, грішми, жінками, посиленим попитом на його продукцію, — але суть від того не змінилася. Зрештою, і сам Лондон підтверджує слушність цієї глибинної ідеї, коли в невеликій п'єсці «Перший поет» (1910) змальовує ситуацію з первісного світу: під'юджуване кровожерним своїм ватагом, дике плем'я радісним виттям вітає вбивство першого поета, такої ж примітивної людини, як і вони всі, тільки що та людина піднесла голос проти владаревої волі.

Образ Мартіна Ідена, центральний у романі, не зводить, однак, до рівня простого тла інші образи з різних шарів суспільства. Рут Морз, — ця «нікчемна самичка» (як назвав її Брісенден, поет і цинік), не здатна ані до самостійної думки, ані до самостійного вчинку, — батько й мати Морзи, містер Бетлер, суддя Блаунт і все їхнє великоміщанське коло, а багато нижче — Бернард Хігінботем І Герман фен Шмідт, які від Морзів різняться тільки тим, що не дуже вміють маскувати поволокою «культурності» свою тупість і хамство, —все це світ, де панує фальш та лицемірство. І якщо Й живе ще десь чистота людських

почуттів і стосунків — так це в лоні матеріально упосліджених, як-от Марія Сільва із своїми дітлахами, Лізі Конолі, щиро й до кінця віддана Мартінові, пральник Джо, що став волоцюгою і в тому був знайшов свою волю... А між першими та другими —соціальна й духовна прірва, і така ж прірва між ними обома та Мартіном.

У «доброзвичайній» американській літературі поширений образ такого собі self made man'a, людини, що тільки коштом власних зусиль вибилась із суспільних низин. Власне, оскомний для Мартіна містер Бетлер у романі — один із цих добродіїв. Шкода й говорити, що такі виглянсовані постаті не можуть не бути неправдиві, несучи читачеві облудну віру в те, що кожен при належній роботящості та сумлінності може «доскочити успіху». Натомість Мартін Іден — це справді та людина, що сама себе піднесла на високий рівень духовного буття. Він має не тільки сміливість думати по-своєму, не згідно з оточенням і панівною більшістю, а й далеко важливішу письменницьку та громадянську сміливість — відкрито висловлювати свою думку — чи то в домі Морзів, чи то в клубі соціалістів. А це теж талант, і не менш рідкісний. Іденові чужий «темний і поплутаний Психологізм», він не вдається до марних сльозливих розважань над бідолашністю своєю, як зробив би не один з його європейських однодольців; вихід він бачить і неухильно до нього прямує — в активному діянні, в доланні перешкод, у боротьбі. (Тому навіть самогубство героя не сприймається як песимістичний фінал: Мартін виходить із гри без усякого скімлення, він свідомо так вирішив і свідомо так вчинив. Це високе завершення мужньої трагедії.) Оцей лейтмотив дії, чину, в якому опосередковано відбилися і молодість народу (американського), і молодість класу (робітничого), — одна з найприкметніших і найпривабливіших тенденцій в усій творчості Джека Лондона. Така ідея руху і діяння цікава ще й тим, що допомагає сприймати в суто діалектичному висвітленні поняття мрії, ідеалу, мети — як поняття динамічне, що самоздійснюється в русі, в дії, і ніколи — поза рухом. І це велика ідея: неперервність людської мрії.

Джек Лондон був героїчною постаттю, що мужньо виборювала саму себе, свою цілісність з драговини притупних злиднів унизу й задушливого переситу вгорі. У своїх творах письменник також обстоював високу людяність активного чину й героїзму. Іноді, не в

міру захоплюючись, він протиставляв дужу людську особистість іншим людям, як в оповіданнях «Північна Одіссея» або «Вовчий син»; часом він одразу піддавав осудові суперменство, коли вже воно було доведене до крайньої міри протилюдяності («Морський Вовк»). Але ж «білява бестія» в Лондона — це не тільки Вовк Ларсен: це також і Елам Гарніш з роману «Буйний День» (1910) — надзвичайно симпатичний образ клондайкського короля, що даремно потикається з приписами північної чесності до вовкулак великого бізнесу Америки; це також і Ернест Евергард («Залізна п'ята») — «з тією тільки поважною різницею, що він віддав своє серце демократії». Певними рисами індивідуалістичної винятковості наділено і Мартіна Ідена.

Це йому щось уймає, Мартінові Іденові, робить із нього деякою мірою «самітного вовка», але ж і додає також: кращими рисами небуденної своєї натури він войовничо обстоює право людини й художника на самобутність, не зведену до спільного знаменника безликості.

Якраз цей аспект творчості Джека Лондона дуже важливий. І якраз у цьому, в пошуку позитивного ідеалу, позитивної особистості, в пошуку героїчного і утвердного в житті, полягає новаторство письменника в американській літературі.

Не важко помітити певну «сировинність» стилю Лондонових творів, подекуди композиційну розпорошеність, прояви мелодрами, де-не-де відгомони наївних уявлень про цивілізаційну місію білої людини, сліди зле перетравлених суперечливих теорій. Самоуцтво, уривковість освіти, при всій глибині й проникливості його розуму, незрідка прикро разять у творах Лондона. А проте всі оці хиби й недотяги сприймаються як щось зовнішнє, навійне, прихідне і прохідне: Джек Лондон щоразу — це щось глибше й життєвіше. Бо в ньому знайшла вияв дужа людська воля до життя і до змагань, через нього промовляло одвічне прагнення людини бути цільною, чистою і безкомпромісно випростаною. Певно, саме цій обставині й завдячує Лондон свою популярність у широкому світі, і досі ще ніким з американських письменників не перейдену.

РОСТИСЛАВ ДОЦЕНКО.

Примітки

1

Давід Рікардо (1772 — 1823) — видатний англійський економіст, ідеолог промислової буржуазії.

Адам Сміт (1723 — 1790) — англійський економіст, один з найвидатніших представників класичної буржуазної політичної економії.

Джеймс Мілль (1773 — 1836) — англійський буржуазний економіст, публіцист і філософ — ідеолог лібералізму.

2

«Хто йде один, той буде перший» - Слова з твору Р. Кіплінга «Переможці».

3

Герберт Спенсер (1820 — 1903) — англійський філософ-ідеаліст, соціолог, психолог.

4

Іммануїл Кант (1724 — 1804) — видатний німецький філософ, зачинатель класичного німецького ідеалізму.

5

Джордж Роменс (1848 — 1894) — англійський біолог, прихильник Дарвінової теорії еволюції.

6

«In Memoriam» - Поема англійського поета Альфреда Теннісона (1809-1892).

7

Джон Фіске (1842—1901) — американський буржуазний історик і соціолог, автор багатьох праць з історії США.

8

Елізабет Баррет (1806 — 1861) — англійська поетеса, одружилася проти волі своїх батьків з Робертом Браунінгом, який був на шість років молодший за неї.

9

«Португальські сонети» — цикл любовних поезій Елізабет Браунінг.

10

Золоті Ворота — протока, яка з'єднує затоку Сан-Франціско, одну з найбільших природних гаваней світу, з Тихим океаном.

11

Тамалпайс — гора на північному заході від Сан-Франціско.

12

Галон — міра об'єму рідких і сипких тіл в Англії та США. В Англії — дорівнює 4, 546 літра, в США — 3, 785 літра для рідин і 4, 405 літра для сипких тіл.

13

Таро (гав.) — тропічна багатолітня рослина. Культивується в тропіках і субтропіках, головним чином у Східній півкулі; в Океанії є одним з основних харчових продуктів для тубільного населення.

14

Сакраменто — адміністративний центр Каліфорнії.

15

Метью Арнольд — відомий англійський критик кінця XIX століття.

16

Цірцея — в грецькій міфології німфа-чарівниця. Дочка Геліоса і Персеїди. За міфом, вона нібито перетворила супутників Одіссея на свиней, а його самого тримала цілий рік на своєму острові Ея.

17

Генрі-Мортон Стенлі (справжнє ім'я та прізвище — Джон Роуленс; (1841 — 1904) — американський мандрівник та журналіст, дослідник екваторіальних районів Африки. Завзятий поборник колоніальних загарбань в Африці.

18

Август Вейсман (1834—1914) - німецький біолог. Основоположник метафізичного вчення про безперервність і незмінюваність «зародкової плазми».

19

Рядки з вірша Генлі «Invetus» («Непереможений»).

20

Джон Кітс (1795 — 1821) — англійський поет-романтик. Гуманізм, матеріалістичне розуміння природи, певний радикалізм поглядів і протести проти потворності англійського буржуазно-дворянського суспільства наблизили Кітса до революційних романтиків.

21

Діана (Артеміда) — одно з найважливіших божеств стародавньої Греції. У місті Ефесі був знаменитий храм Артеміди. 356 р. до н. е. Герострат спалив його.

22

Монізм — філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала — матерії (матеріалістичний монізм) або духу (ідеалістичний монізм).

23

Фрідріх Ніцше (1846 — 1900) — німецький реакційний філософ-ідеаліст, один з ідеологічних попередників фашизму.

24

Артур Шопенгауер (1788 —1860) — німецький філософ-ідеаліст, один із засновників волюнтаризму.

25

Ернст Геккель (1834 — 1919) — німецький біолог-еволюціоніст, пропагандист дарвінізму.

26

Джордж Берклі (1685-1753) — англійський філософ, представник суб'єктивного ідеалізму, єпископ, один з найлютіших ворогів матеріалізму й атеїзму.

27

Девід Юм (1711 —1776) — англійський філософ-ідеаліст, історик і економіст. За своїми філософськими поглядами Юм — представник суб'єктивного ідеалістичного напрямку в філософії, прибічник скептицизму й агностицизму.

28

Джон Локк (1632 —1704) — англійський філософ, ідеолог англійської буржуазної революції XVII ст. У своїй головній філософській праці «Дослід про людський розум» (1690) Локк доводив, що весь духовний світ людини, її почуття, поняття, наукові і морально-етичні ідеї є продуктом її досвіду, основу якого становить чуттєве споглядання об'єктивної дійсності,

29

Онтологія — галузь філософії, що вивчає загальну теорію буття, характер і структуру дійсності.

30

Томас-Роберт Мальтус (1766 —1834) — англійський реакційний економіст.

31

«Старий блукач, він скаржиться так гірко — Усе життя — це помилка й ганьба» - з вірша Генлі «Чекання» (цикл «У шпиталі»).

32

Станса із вірша Свінберна «Сад Прозерпіни».